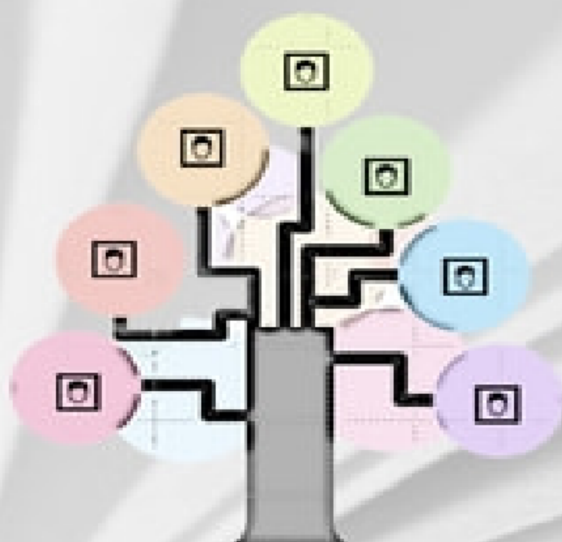
फयङ साँबा

वंशावली

डा. नवराज सुब्बा

HAMRO IDEA

फयङ साँबा वंशावली

डा. नवराज सुब्बा

प्रतिलिपि अधिकार

ISBN: 978-9937-1-3548-1

भूमिका

कुनै समुदायलाई मानवशास्त्रीय दृष्टिले अध्ययन गर्दा उसलाई विश्व समुदायको एक सदस्यका रूपमा चिनाउनु पर्ने हुन्छ। त्यसैले यो लेखकले 'किरात लिम्बू संस्कृति–मावशास्त्रीय विवेचना' मा फयङ साँबा वंशावली समेटेको थियो। फयङ साँबा परिवारको पहिचान साँबामा सीमित नराखेर त्यसलाई साँबा, सेन, राय, किरात, सुमेर, काशी (खाम्बोङबा) मा विस्तारित ब्याख्या र विश्लेषण त्यहाँ गरिएका छन्। यद्यपि, विषयवस्तुको गहिराइलाई सहज र सान्दर्भिकतालाई सजीव तुल्याउन लेखलाई पुनर्लेखन गरिएको छ। वंशावलीको खाका सरसर्ती हेर्न चाहने पाठकलाई मध्यनजर गरी 'फयङ साँबा वंशावली' पुस्तक तयार पारिएको छ।

यस पुस्तकमा फयङ साँबाको पहिचानलाई केन्द्रविन्दु मानेर लेखनकार्य भएको छ। कुनै जातिको विकास कसरी हुँदोरहेछ भन्ने दृष्टान्त यहाँ देख्न सकिन्छ। आज किरात, राई, लिम्बू शब्दको चर्चा चलेको बेलामा यसले केही सहयोग पुऱ्याउन सक्दछ। यद्यपि, अध्ययनका सीमा छन्।

आफ्नो संस्कृति र पहिचानमा गर्व गर्ने सबैको अधिकार छ। अध्ययनमा उठेका सवालहरूको ब्याख्या गर्दा यदि कसैको भावनामा ठेस लागेमा यो लेखक क्षमाप्रार्थी छ। यो अध्ययन फयङ साँबा परिवारको आग्रहमा गरिएको भए तापनि यसमा कसैको आर्थिक सहयोग, आग्रह, पूर्वाग्रह ग्रहण गरिएको छैन। पारिवारिक सूचना संकलनमा फयङ समुदायको योगदान अवश्य छ। यद्यपि लेखक स्वयमको रूची र प्रयासले शोधकार्य सम्भव भएको हो।

यो अध्ययनमा मुन्धुम, प्रजाति विवरणलाई प्राथमिकता दिइएको छ। इतिहास, पुरातत्व, भाषाविज्ञान जस्ता मानवशास्त्रका क्षेत्रलाई आधार मानिएको छ। यसमा तथ्य र प्रमाणलाई मानवशास्त्रीय दृष्टिले विवेचना गरिएको छ। विश्लेषणमा गरिएका स्रोतलाई संन्दर्भसूचीमा देखाइएका छन्। यसर्थ, यो मेरो प्रयासलाई एक प्राज्ञिक जमर्कोको रूपमा हेरिदिनहुन आग्रह गर्दछु।

म आफू एक स्वतन्त्र लेखक वा अन्वेषक भएको महसूस गर्दछु। समुदायसंग सम्बन्धित समसामयिक सवालमा चर्चा उठे तापनि ती सान्दर्भिक र स्वभाविक रूपमा मात्र प्रस्तुत भएका छन्। कुनै अभियानको पक्ष र विपक्षामा जानाजान अघि सारिएका तथ्य र विचार होइनन्। स्मरण रहोस्, कुनै अभियान, सम्प्रदाय, मतको स्वार्थसंग लेखकको कुनै अनावश्यक सरोकार छैन। यो अध्ययनले किरात लिम्बू समुदायको संस्कृति, इतिहास, ब्यवहारको अध्ययन गर्न चाहने शोधकर्ता तथा नेपालको संस्कति जान्न खोज्ने जिज्ञासुलाई सहयोग गर्ने आशा गर्दछु।

अन्तमा, यो अध्ययन अघि बढाउन मलाई साथ दिने ऐतराज फयङहाङ साँबा हाङपाङ, ताप्लेजुङ, धिरेन्द्र फयङहाङ साँबा हाङपाङ, ताप्लेजुङ, मानबहादुर फयङहाङ साँबा धरान, सुनसरी, टेकबहादुर लिम्बू धरान, सुनसरी, हाल– बेलायतलाई हार्दिक धन्यवाद तथा आभार प्रकट गर्दछु।

साथै, मोहनचन्द्र फयङहाङ साँबा मेवाखोला साँबा ताप्लेजुङ, प्रेम फयङहाङ साँबा लिम्बू, भुटान, योगराज फयङहाङ साँबा, सिक्किम, रामबहादुर फयङहाङ साँबा, पाँचथर, मनाहाङ फयङहाङ साँबा, सङ्खुवासभा, चन्द्र फयङहाङ साँबा, ललितपुर, कौशलराज सुब्बा ललितपुर र निश्छलराज सुब्बा, विराटनगरलाई महत्वपूर्ण योगदानका लागि हार्दिक आभार तथा धन्यवाद दिन चाहन्छु।

लेखन कार्यमा मलाई ज्ञानको ज्योति दिने मेरा अग्रज लेखक तथा अन्वेषक जसलाई मैले सन्दर्भसूचीमा उल्लेख गरेको छु, उहाँहरूप्रति ससम्मान आभार प्रकट गर्दछु। धन्यवाद।

डा. नवराज सुब्बा
विराटनगर, नेपाल
२०८० साल (सन् २०२३)

विषयसूची

कृतज्ञताज्ञापन

१. ऐतराज फयङहाङ साँबा, हाङपाङ, ताप्लेजुङ, नेपाल, फयङ साँबाको प्रारम्भिक वंशावली सङ्कलक।
२. मानबहादुर फयङहाङ साँबा, धरान, सुनसरी, नेपाल, फयङ साँबा मुन्धुम पाण्डुलिपि उपलब्धकर्ता।
३. टेकबहादुर लिम्बू, धरान, सुनसरी, हाल– बेलायत, फयङ साँबा उत्पत्ति मुन्धुमका एक स्रोत–व्यक्ति।
४. मोहनचन्द्र फयङहाङ साँबा, मेवाखोला साँबा ताप्लेजुङ, नेपाल, फयङ साँबा वंशावलीको लागि मेवाखोला क्षेत्रको वंशावली तथा तथ्याङ्क सङ्कलक।
५. धीरेन्द्रराज फयङहाङ साँबा, हाङपाङ, ताप्लेजुङ, नेपाल, फयङ साँबा वंशावलीको लागि बैठकभेला संयोजक तथा तथ्याङ्क सङ्कलक।
६. प्रेम फयङहाङ साँबा लिम्बू, भुटान, फयङ साँबा वंशावलीको लागि भुटानको वंशावली सङ्कलक।
७. योगराज फयङहाङ साँबा, सिक्किम, भारत, फयङ साँबा वंशावलीको लागि सिक्किम, भारतको वंशावली सङ्कलक।
८. रामबहादुर फयङहाङ साँबा, पाँचथर, नेपाल, फयङ साँबा वंशावलीको लागि पाँचथरको वंशावली सङ्कलक।
९. मनाहाङ फयङहाङ साँबा, सङ्खुवासभा, नेपाल, फयङ साँबा वंशावलीको लागि संखुवासभाको वंशावली सङ्कलक।
१०. चन्द्र फयङहाङ साँबा, ललितपुर, नेपाल । सहजकर्ता ।
११. कौशलराज सुब्बा, महालक्ष्मी नगरपालिका–४ ललितपुर, नेपाल, सूचना–प्रविधि सहजकर्ता।
१२. निश्छलराज सुब्बा, विराटनगर महानगरपालिका–५ मोरङ, नेपाल, सूचना–प्रविधि सहजकर्ता।

पुस्तक परिचय

वंशावली भनेको पुरुष वा पितृ, पुत्र वा दरसन्तानहरूको क्रमिक नामावली हो। जैविक नाता र सामाजिक सांस्कृतिक अनुकूलनबाट वंशावलीको विकासक्रम भएको पाइन्छ। त्यसैले कुनै जातिको उत्पत्ति, विकास र व्यवहारको अध्ययन गर्ने काम वंशावलीमा गरिन्छ। यो जातीय ज्ञानले एकातिर उनीहरूको पौराणिक, ऐतिहासिक धरातलको उदघाटन गर्दछ भने अर्कातिर सामाजिक र सांस्कृतिक विकासक्रमलाई उजागर गरिदिन्छ।

वंशावलीलाई वंशवृक्ष पनि भन्ने चलन छ। तर वंशावली र वंशवृक्षमा मैले तात्विक अन्तर पाएँ। वंशवृक्षमा भनिए झैँ बोटको काण्ड र हाँगामा विकास भए जस्तो विकासक्रम जातीय वंशावलीमा पाइँदैन। वंशभित्र मिसल भाइ वा मानस पुत्रको पनि व्यवस्था हुन्छ। कुनै थर, जाति, राष्ट्र (साँबा, लिम्बू, राई, किरात आदि) मा वंशानुगत वा जैविक नाताको बाहुल्य भए तापनि समावेशी अङ्गको उपस्थिति पनि महत्वपूर्ण रूपमा रहेको हुन्छ।

त्यसैले वंशवृक्ष शब्दले एउटा भ्रम सिर्जना गरिदिएको छ। मानिसले आफ्नो जातिको उत्पत्तिको कल्पना गर्दा कुनै रूख वा हाँगासित तुलना गर्ने गर्दछन्। वर्तमानमा एकै थरका सन्तानका जैविक पिता एकै भएको विश्वास गर्ने गरिन्छ। यही भ्रम चिर्न वंशवृक्ष भन्दा वंशावली शब्द बढी उचित देखिन्छ। यद्यपि, पुस्तकमा मैले दुवै पदावली प्रयोग गरेको छु। कारण मलाई के विश्वास छ भने मैले प्रस्तुत गरेका वंशक्रम वस्तुगत भन्दा बढी ढाँचागत नामावली हुन्।

इतिहास र वंशावली केलाउँदा थाहा हुन्छ, साँबा परिवारमा फयङ उपथरको उदय करिव ३०० वर्ष अघि भयो। त्यसै गरी सेन राई समुदायबाट साँबा वंशको उदय करिव ७०० वर्षअघि भएको अनुमान गरिन्छ। सेनको उदय भने किरात समुदायमा हजारौँ वर्षअघि भएको ऐतिहासिक प्रमाण भेटिन्छन्।

यो भनाइ साङ्गपाङ्ग ढाँचा हो। हामीसित आज सेन र किरात इतिहासबारे तथ्य, प्रमाण वा सामग्री उपलब्ध छन्। ती प्रमाण वा अभिलेख वृहद् रूपमा छरिएका अवस्थामा भेटिन्छन्। तर साँबा समुदाय वा फयङ परिवारको इतिहास र ज्ञान भने सीमित परिवारमा खुम्चिएर गएको छ। यसका धेरै तथ्य लुप्तप्रायः भैसकेका छन्। बचेखुचेका प्रमाण र ज्ञानका आधारमा साँबा फयङको वंशक्रम कोर्ने काम यहाँ भएको छ।

थर वा उपथर उत्पत्तिस्थल अर्थात् माङ्गेना यक लिङथाङ यकमा यो साँबा पुर्खा कहाँबाट कहिले किन आयो र कसरी विकसित भयो यहाँ खोतल्ने काम भएको छ। फयङ साँबा समुदाय विश्व समुदायको एक सदस्य भएकाले घटनाक्रम, परिवेश र पात्रसित भएका विवरण यहाँ आएका छन्। साँबाबाट फयङ परिवारमा छुट्टिएपछिको वंशवृक्षको रूपरेखा यहाँ लिपिवद्ध गरिएको छ।

यो वंशावलीलाई एक नमूना मान्ने हो भने यसले जनाएका धेरै सन्दर्भ र सामग्री अन्य समुदाय अध्ययनमा पनि काम लाग्नसक्छन्।

अध्याय १ परिचय

१.१ फयङ परिचय

फयङ साँबा किरात–सेन वंशी एक समुदाय हुन्। यिनीहरू किरात–सेन सभ्यतासित आवद्ध जाति हुन्। फयङ संज्ञाले किरात साँबा परिवारको एक लिम्बू/राई सदस्यलाई जनाउँछ।

फयङ थर रहनुमा एउटा रोचक किंवदन्ती छ। उखान अनुसार फयङ थर उत्पत्ति उसले लगाउने पहिरनको आधारमा भएको थियो। लिम्बू भाषामा फयङको शाब्दिक अर्थ हो– झल्लरी, फूल फक्रनु। उसले लगाएको लुगा फयङ–फयङ झल्लरीझैँ हल्लिएको हुँदा त्यही अनुकरणात्मक शब्दद्वारा उसको चरिचायक फयङ उपथर रहन गयो।

यही आधारमा साँबा परिवारकै अर्का सदस्यको पनि उपथर रहन गएको थाहा हुन्छ। साँबा परिवारका फेन्छाङ्वा उपथर व्युत्पत्ति पनि पहिरनबाटै भएको लेखकीय विश्लेषण छ। लिम्बू भाषा अनुसार फेन भनेको लगौँटी वा धोती, चाङ भनेको लगाउने लुगा र बा भनेको लगाउने मानिस हो। यी दुई शब्दको योगले धोती लगाउने मान्छे बुझाउने गरी फेनचाङ्बा हुँदै फेन्छाङ्बा उपथर बनेको हुनसक्दछ।

सामान्यतः समय, घटना, सन्दर्भसित गाँसिएका सन्दर्भ र विशेषताका आधारमा थर वा उपथर बनेका पाइन्छन्। साँबा परिवारमा पहिरनलाई नै पहिचानको रुपमा मान्नु पर्ने अवस्था कसरी अयो भन्ने सम्बन्धमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ। तत्कालीन समाजले उक्त पहिरनलाई अनौँठो देखेकोले मान्छे चिन्नलाई नाम दिएको हुनुपर्दछ। यसरी पहिरनका आधारमा हेर्दा यी साँबाहरू मधेशबाटै पहाड उक्लेका जाति हुन् भन्ने मुन्धुमी तथ्यलाई बल पुग्दछ।

यिनीहरूको बसोबास ताप्लेजुङ, पाँचथर, संशुवासभा, सुनसरी, मोरङ, झापा, ललितपुरमा रहेको छ। हाल यिनीहरू सिक्किम, भुटान, नागाल्याण्ड तथा बेलायतसम्म फैलिएका छन्।

जेहोस्, यिनीहरूको मूल थात थलो, माङ्गेना यक भने पूर्वी हिमाली जिल्ला ताप्लेजुङमा पर्ने मेवाखोला साँबा गाउँ हो। जहाँ यिनीहरूको माङगेना यक अर्थात् लिङ थाङ यक रहेको छ। उनीहरू जहाँ रहे पनि पूजापाठ गर्दा लिङथाङ यकको नाम लिने गर्दछन्।

१.२ साँबा परिचय

साँबाको शाब्दिक अर्थ पुजारी, सरदार हो। यो संज्ञा शिव, सबा (बाँदर/ पुर्खा) को अपभ्रंश हो। यसको जरा कोट्याउँदा यो नाम प्राचीन पर्सियामा शिव आस्था राख्ने सबियन्स जातिसित गाँसिएको पाइन्छ। (Thulung, 1985; Percy, 1951) यो साँबा नाम जम्मु कश्मीरका साँबा र कठुवा स्थानसित पनि गाँसिएको पाइन्छ। हाल त्यहाँ कश्मीरी लिम्बूको उपस्थितिले साँबा र कठुवा जस्ता किरात लिम्बू संज्ञा सन्दर्भिक छन्। स्मरण रहोस् जम्मु–कस्मिर क्षेत्रमा अझै पनि कस्मिरी लिम्बूको उपस्थिति रहेको तथ्य एक वेभसाइटले जनाउँछ। (Limbu translation services, 2002)

यसै गरी जुम्ला क्षेत्रको साँबालोलमा र सुनसरी कोकाहा बराहा क्षेत्रमा पाइएका ढुङ्गाका मूर्तिबीच सम्बन्ध भेटिएको छ। (Oli, 1988) साँबा शब्द बराहा माङ (देव), कोकाहा माङसित सम्बन्धित रहेको तथ्यलाई उक्त पुरातात्विक प्रमाणले बल पुऱ्याउँछ। (Subba, 2023)

किरात लिम्बू समुदायमा ३७५ भन्दा बढी थर, उपथर छन्। (LimbuPeople, 2021) त्यसमध्ये साँबा एक थर हो। हालसम्मको अध्ययनको आधारमा साँबा थरभित्र पनि १८ (अठार) उपथर छन्। यद्यपि यसमा कोही नाम जुध्न सक्लान्, कोही छुटेका पनि होलान्। भविश्यमा अनुसन्धानले सङ्ख्या थपघट हुनसक्दछ।

यत्रो संख्या देख्दा सबै साँबाका पुर्खा एकै हुन् जस्तो लाग्न सक्दछ। ख्याल गर्नु पर्ने कुरा के छ भने वंश वा वंशावलीभित्र रक्तगत नाता भएका भ्राता र मिसलभाइ (मानसपुत्र) दुवै प्रकारका भाइ सदस्य छन्।

विभिन्न स्रोतका आधारमा साँबाका उपथरहरू निम्नानुसार छन् – चङबाङ, लुङहिम्बा, फेन्छाङ्वा, फयङ, काईदाङ्बा, मिक्केन्दाङ, मादेन, तङदप्पा, स्रेङ, मुदेन्छङ, तेस्येबा, वेत्नेबा, पाक्साँवा, तुम्साँवा, लेगुवा, साँबाहाङ, ताप्मादेन र हिनाहाङ साँबा। (Chongbang Samba, 2009; Samba Mingshra, 2018; Sembu, 2014; Tumbahang, 2011)

हालसम्म यी साँबामध्ये चङबाङ, मुदेन्छङ र फयङ साँबाको वंशावली मात्र प्रकाशमा आएका छन्। तीन वंशावली अध्ययनको आधारमा निकटतम पुर्ख्यौली हाँगा छुट्टिएर बनेका साँबा आठ उपथरहरू चङबाङ, लुङहिम्बा, फेन्छङवा, फयङहाङ, काइदाङबा मिक्केन्दाङ, मादेन र तङदप्पा हुन्।

यी सबैको माङ्गेना यक मेवाखोला साँबा गाउँमा अवस्थित लुङथाङ यक हो। यिनीहरू कश्यप गोत्र वा काँशीगोत्रे वा काशीवंशका हुन्। (Thulung, 1985; Chemjong, 2003a) त्यसैगरी साँबासेरेङका सन्तान स्रेङ, सोलङ्गेन, ताम्मादेन, लाबुङ, मुदेनहाङ, मिफेङगेन साँबा पनि फयङका रक्तअनन्या साँबा वंश हुन्। (Sen Chobegu, 2007) उनीहरू आपसमा छुट्टिएका सगोत्री हुन्।

१.३ लिङथाङ यक

फयङ साँबा परिवारको पैत्रिक स्थललाई माङ्गेना यक भनिन्छ। यो मेवाखोला स्थित साँबा गाउँमा रहेको छ। जसलाई लिङथाङ यक भनिन्छ। (Chongbang, 2009)

ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक विवरणका आधारमा, लिङथाङ यकबाट विभिन्न साँबा थर उद्भव भएका हुन्। उक्त स्थान साँबा जातिको माङ्गेना यक हो। त्यसैले यो स्थानलाई साँबाको मुनातेम्बे पनि मानिन्छ।

माङ्गेना यकमा सम्बन्धित पारिवारिक थर, उपथरहरूले कुलपूजा गर्ने गर्दछन्। वर्तमानमा त्यहाँबाट टाढा छरिएर बसेका परिवारका सदस्यले पनि घरमा पूजाआजा गर्दा आफ्नो पैत्रिकस्थल माङगेना यक अर्थात् लिङथाङ यक नामोच्चारण गर्ने गर्दछन्। अतः लिङथाङ यक साँबा परिवारको पवित्र आराध्यस्थल हो।

ताप्लेजुङ मेवाखोलाको साँबा गाउँमा अवस्थित लिङथाङ यक धेरै साँबा उपथरहरूको माङगेना यक हो। साँबा परिवारमा धेरै सदस्य छन् जस्तैः चङबाङ, लुङहिम्बा, फेन्छङवा, फयङहाङ, काइदाङबा मिक्केन्दाङ, मादेन, तङदप्पा तथा अन्य साँबा। उनीहरूले उक्त लिङथाङ यकलाई माङ्गेना यक भन्दछन्।

जनश्रुतिअनुसार त्यहाँ नजिक साँबाका पुर्खा फेम्बुनहाङको वासस्थल (यक) रहेको र उनले पूजा गर्ने ढुँङ्गालाई लिङथाङ यक भनिएको हो। साँबा परिवारले उक्त स्थानमा रहेको ढुङ्गा (लिम्बू भाषामाः लुङ्ग) लाई लिङ थाङ यक (भावार्थः साँबा उम्रेको स्थान) पितृस्थलको रुपमा बुझ्दछन्। उक्त ढुङ्गाको ऐतिहासिक फोटो चङबाङ साँबा वंशावलीमा प्रकाशित छ। (Chongbang, 2009)

मेवाखोला साँबा वडा न.९ मा अवस्थित उक्त लिङथाङ यक ढुङ्गे डाँडामा रहेको एक चुच्चे ढुङ्गालाई लिङथाङ यक भनिन्छ। त्यसकै नजिक साँबा पुर्खा फेम्बुनहाङको निवास पायक रहेको पितृले पूजा गरेको उक्त ढुङ्गालाई आज साँबा उत्पत्ति भएको स्थलको रूपमा चिनिन्छ। (Chongbang, 2009)

टाढैबाट देखिने उक्त चुच्चे ढुङ्गालाई लिङथाङ यक अर्थात् उम्रदै गरेको ढुङ्गाको रूपमा देखिन्छ। वर्तमान अवस्थामा उक्त स्थान सम्याएर आधुनिक यक हिम मन्दिर भवन बनाइएको छ। ढुँङ्गाको प्राकृतिक रूप अब फोटोमा सीमित भएको छ।

अध्याय २ साहित्यिक पुनरावलोकन

२.१ अफ्रिका बाहिर नमूना

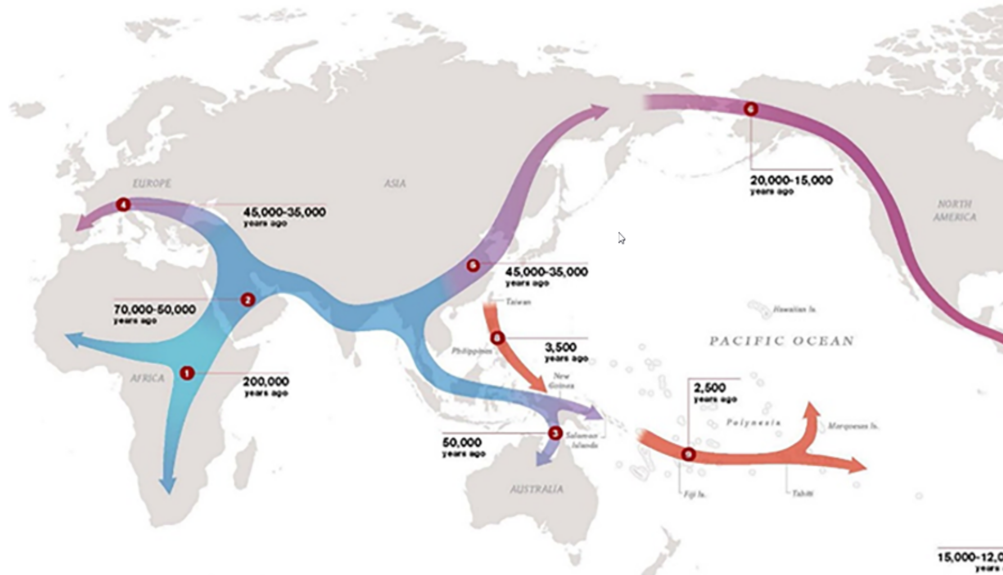
अफ्रिका बाहिर' सिद्धान्त एक यस्तो वैज्ञानिक सिद्धान्त हो जसले आनुवंशिकी, भाषाविज्ञान र पुरातत्विक प्रमाणहरूका आधारमा आधुनिक मानव (होमोसेपियन्स) प्रजाति कसरी विश्वभर वितरित र विकसित भए भन्ने व्याख्या गर्दछ। (University of Cambridge, 2007) उक्त सिद्धान्त अनुसार सर्वप्रथम १ लाख ५० हजार वर्षपूर्व पूर्वी अफ्रिकामा आधुनिक मानिसका प्रजाति देखा परे। त्यसबेला मानवजाति अफ्रिकी महादेशको उत्तर, दक्षिण र केही पश्चिम क्षेत्रमा विस्तारित भए।

पूर्वी अफ्रिकाबाट विभिन्न समूहमा मानिस उत्तर र पश्चिम अफ्रिकातिर फैलिए। त्यहाँबाट तिनीहरू अफ्रिकाभर विस्तारित भए त्यसका साथसाथै संसारभर छरिए। फैलने क्रममा ८९,००० वर्ष अघिसम्ममा अफ्रिकाभर फैलिसक्न लागे तापनि १ लाख वर्षपूर्व नै दक्षिणी चीन र ७५ हजार वर्षपूर्व भारत (जवालपुरम्) सम्म फैलिसकेका थिए।

उक्त सिद्धान्तअनुसार प्रागैतिहासिक कालको होमोसेपियन्स आजभन्दा ८५ देखि ७५ हजार वर्षपूर्व उत्तरपूर्वी अफ्रिकाको इथियोपिया तथा एरिट्रियाबाट रक्तसागर पार गरेर अरब प्रायदिप आइपुगे। त्यहाँबाट उनीहरू अझ अघि बढे। उनीहरू पर्सियन खाडी पार गरेर इरान, पाकिस्तान र दक्षिण एशियामा फैलिए।

तिनीहरू इन्डोनेशियासम्म फैलिए। त्यहाँबाट एक समूह पुनः फर्किएर आयो र दक्षिणी चीनमा फैलियो।

इण्डोनेसियाको तोबा ज्वालामुखी विस्फोट (७५–७०,००० वर्षअघि) महाप्रलय थियो। उक्त घटनाको करिब १ हजारवर्षपछि मात्र मानव जाति तङ्ग्रिन थाले। अफ्रिका बाहिर पूर्वी एशियामा फैलिएका मानिस इण्डोनेसियामा ७५,००० देखि ७०,००० वर्षअघि इण्डोनेसियाको तोबा ज्वालामुखी विस्फोटबाट उत्पन्न पछिल्लो हिमयुगको अन्त्यपछि मात्र दक्षिण एशियातिर फैलिए। तिनीहरू चीनको महासागरीय तटबाट चीनको भित्री भूभागमा क्रमशः फैलिएर चीनको तिब्बतसम्म आइपुगे। करिब ७३ देखि ६५ हजार वर्ष अघिको महाप्रलयपछि मानवजाति पुनःस्थापित हुँदै आए।

GLOBAL JOURNEY

Once modern humans began their migration out of Africa some 60,000 years ago, they kept going until they had spread to all corners of the Earth. How far and fast they went depended on climate, the pressures of population, and the invention of boats and other technologies. Less tangible qualities also sped their footsteps: imagination, adaptability, and an innate curiosity about what lay over the next hill.

Generalized route with migration dates

200,000 50,000 20,000 2,500 years ago

आजभन्दा ६०,००० वर्षपूर्व मानवजातिको एक हुलले अफ्रिका महादेश छाडेको प्रमाण पाइन्छ। त्यो हुल पाकिस्तान र उत्तरपश्चिमी भारतीय भूभागमा आइपुग्यो। ५०,००० वर्षअघि मानिस उत्तरपश्चिम भारतबाट उत्तरपूर्वी भारत, बर्मा, थाइलैण्ड हुँदै अष्ट्रेलिया पुगे। आजभन्दा ४५ देखि ४० हजार वर्षपूर्व धेरै तरङ्गमा मानिसहरू फैलने क्रम जारी रह्यो। यही क्रममा चीनको किनाराबाट भित्री भूभागमा तथा जापानमा जनसङ्ख्या फैलियो। भारतको दक्षिणी भूभागबाट उत्तरी भूभागमा जनसङ्ख्या फैलियो। त्यहाँबाट बर्मा हुँदै नेपाल लगायत हिमाली तथा तिब्बती भूभागमा जनसङ्ख्या फैलिएको थियो।

यसरी 'अफ्रिका बाहिर' ढाँचाअनुसार होमोसेपियन्स अफ्रिकाबाट १००,००० देखि ७०,००० वर्षअघि संसारमा फैलिएको विश्वास गरिन्छ। उत्तर पाषाण युग अर्थात् ईशापूर्व ४०,००० देखि ईशापूर्व १०,००० सम्मको (Upper Paleolithic 40,000 BC-10,000 BC) कालखण्डमा नियन्डरथल प्रजातिलाई मानवको पछिल्लो प्रजाति आधुनिक मानिस (Neolithic) होमोसेपियन्स (Homo Sapiens) ले विस्थापित गरिदियो।

आजभन्दा ३५,००० वर्षअघि मानवजातिको एक अर्को समूहहरू रुस, मङ्गोलिया, चीन हुँदै बर्मा, कोरिया र जापानतिर बढ्यो। त्यसैबेला मङ्गोलियाबाट एक समूह भारतको सिन्ध घाँटी, काशी हुँदै दक्षिणतिर भारतको मध्यभागसम्म आइपुग्यो। त्यसपछि पुनः भारत, नेपालमा दुई दिशाबाट मानवजातिको आगमन भयो। एउटा पूर्वीमार्ग बर्मा, बङ्गलादेश भएर भारत तथा नेपालमा मानिसको आगमन सुरू भयो भने अर्को मार्ग पश्चिममार्ग इरान, पाकिस्तानबाट भारत, नेपालमा मानिस प्रजातिको आगमन सुरू भयो। (Jurmain, 2008)

उल्लिखित 'अफ्रिका बाहिर' सिद्धान्त विवरणबाट हाम्रो दिमागमा एउटा रेखाचित्र बन्दछ। मानिसको साङ्गपाङ्ग परिवहन कहाँ कहिले भयो भन्ने थाहा हुन्छ। मानिस किन छरिए भन्ने कारण वैज्ञानिकहरूले बताएका छन्। जनसंख्या वृद्धि भएपछि चलेको आपसी युद्ध, जलवायु

परिवर्तन, प्राकृतिक प्रकोप जस्तै बाढी, सुख्खा, अनिकाल, महामारी आदि प्रमुख कारण थिए। फलस्वरूप, सुरक्षित र उर्वर स्थानको खोजीमा मानिस अफ्रिकाबाट चारैदिशा फैलिएका हुन्। (University of Cambridge, 2007)

२.२ मेसोपोटेमिया सभ्यता

प्राचीन सभ्यताभित्र प्रवेश नगरी इतिहासलाई अवलोकन गर्न सक्दैनौँ। यद्यपि यो विषय वृहद भएकाले केवल यसको सामान्य परिचय मात्र यहाँ दिइएको छ। पुस्तकका लेखभित्र सान्दर्भिक तथ्यहरू मात्र उल्लेखित छन्।

किरात इतिहासको जरो लामो छ यसले धेरै सभ्यताहरू छिचोल्दै आएको छ । किरात पुर्खा सुमेर, काशी, रुद्र, दास, असुरका पदचिन्ह मिश्रको सभ्यता, मेसोपोटेमियाको सभ्यता, बेबोलिनको सभ्यता, सिन्धुघाँटी हड़प्पा सभ्यता, वैदिक, उत्तरवैदिक सभ्यता तथा चीन सभ्यताभित्र भेटिन्छन्।

ईशापूर्व ६००० मा Tigris/ Euphrates नदीको घाँटीमा एउटा सभ्यताको विकास भयो, जसलाई मेसोपोटेमिया सभ्यता भनिन्छ । यो भूभाग हाल इराकमा पर्दछ । यो सभ्यतालाई सुमेरिया, बेबोलोनिया, असिरिया र चाल्डीयन चार भागमा बाँड्न सकिन्छ।

२.३ सुमेरिया सभ्यता

प्राचीन कालमा फारसको खाडी Persian gulf को उत्तरी क्षेत्रलाई सुमेर वा सुमेरु क्षेत्र भनिन्थ्यो। Tigris/Euphrates नदीले बगाएर ल्याएको मलिलो माटोको कारण यो भूमि उब्जाउ थियो। त्यसकारण यो क्षेत्रमा विभिन्न जाति आई बस्न थाले। (Chemjong, 2003a)

यहाँ बस्नेमा प्रमुख सुमेरियन जाति थिए। ती सुमेरियन जाति को थिए भन्ने सवालमा विद्वानहरूको विभिन्न मत पाइन्छ। कसैले यिनीहरू चीनका बासिन्दा भनेका छन्। कसैले भारतबाट आएका द्रविड मानेका छन्। तर विद्वानकरूका मतमा ती जाति आर्य र सिमेटिक Semitic दुवै जाति होइनन्। (Chemjong, 2003a)

इतिहासकार चेमजोङले सुमेरलाई किरातका पुर्खा बताएका छन्। (Chemjong, 2003a) सांस्कृतिक विश्लेषण गर्दा सुमेर जाति मरेको मानिसको लाससितै मृतकलाई मनपर्ने सामग्री गाडिदिन्थे। (Kafle, 1983) अन्त्येष्टिका आधारमा केलाउँदा ती सुमेर जाति किरात पूर्वज भएको थाहा हुन्छ।

२.४ बेबोलिनिया सभ्यता

इतिहासकार मायाप्रसाद काफ्ले अनुसार ईशापूर्व २७५० मा बेबोलिनियालाई अक्कड जातिले विजय गरे। उनीहरूले सुमेर क्षेत्रलाई समेत आफ्नो क्षेत्रमा गाभे। त्यहाँ राजा सारगनले ईशापूर्व २७१७ सम्म शासन गरे र त्यसपछि नरमसिन राजा भए। (Kafle, 1983)

ईशापूर्व २२०० मा उक्त अक्कड राज्यमाथि Semetics को अर्को एक शाखा एमोराइटले अधीनमा लियो। उनीहरूले बेबिलोनलाई राजधानी बनाए। त्यसबेला समाजमा उच्च, मध्यम र दास गरी तीन वर्गका मानिस थिए। समाजमा स्त्री र पुरूषको स्थान समान थियो। (Kafle, 1983)

यिनीहरू लेख्दा दायाँबाट बायाँतिर लेख्दथे। साहित्यको पनि विकास भएको थियो। त्यसबेला महाकाव्य ‘गिलगमेस’ को रचना भयो। बेबिलोनका मानिसलाई त्यसबेला यजुर्वेद र स्वास्थ्य विज्ञानको जानकारी थियो। वैद्य शुल्क लिएर उपचार गर्ने गर्दथे। उपचारका क्रममा उनीहरू जादु र

टुनामुना समेत प्रयोग गर्दथे। (Kafle, 1983)

२.५ सिन्ध हरप्पा सभ्यता

मानव जातिको बसाइँ सराइँ मनसुनी वायुको लहरजस्तै वर्षेनी विस्तारित भएको थियो। यही क्रममा एक मानव शाखा मध्यपपूर्वबाट मध्यएशिया हुँदै सिन्ध हड़प्पा, गंगा मैदान, भारत र हिमालयतिर बढेको प्रमाणहरूले बताउँछन्।

प्राचीन सिन्ध–हड़प्पा सभ्यता ईशापूर्व ३३०० देखि ईशापूर्व १७०० सम्म सिन्धुघाँटीदेखि विभिन्न स्थानमा फैलिएको थियो। त्यहाँ कृषि व्यवसाय प्रमुख थियो। यसका अतिरिक्त विभिन्न व्यवसायमा मानिसहरू आबद्ध थिए। त्यसबेला मानिसहरू कृषक, व्यापारी, श्रमिक, राजमिस्त्री, पुरोहित, सुरक्षाकर्मी, वास्तुकार, कुम्भकार, धातुकर्मी, जलहारी, सफाई कर्मचारी, तान बुन्ने बुनकर, मूर्तिकार, रङ्ग साजसज्जा गर्ने कामदार, नाविक, शासक, चुरा बनाउने चुरौटे, शैल्य चिकित्सक, नर्तक, ईंटा बनाउने मजदूर आदि हुन्थे। (Kafle, 1983)

सिन्ध हड़प्पाक्षेत्रमा ईशापर्वू ३३०० देखि ईशापूर्व १७०० कालीन शिव, पशुपतिका चिन्ह फेला परेका छन्। स्वस्तिकाको आराधना गरिने गरिएका चिन्ह र प्रमाण उत्खननमा भेटिएका छन्। सिन्ध–हड़प्पा सभ्यतामा मानिस शिव, प्रकृति र मातृशक्तिका उपासक थिए। त्यसबेला प्रचलित पशुपति, साँढे, नाग, प्रजनन् शक्ति, पानी, रुख, पशुपंक्षी, स्वस्तिक चिन्ह आदिको उपासना गरिन्थ्यो। त्यसबेला यज्ञ र पशुबलिको प्रथा भएको प्रमाण भेटिएका छन्। (Kafle, 1983)

राज्यमा पुरोहितको विशेष भूमिका हुन्थ्यो। हड़प्पा सभ्यताका मानिस कर्मकाण्ड र अनुष्ठानमा विश्वास गर्ने गर्दथे। मानिस त्यसबेला काल्पनिक रुपमा मिश्रित पशु र मानवको उपासना पनि गर्दथे। पशुपति मोहडाले सन्यासवाद वा समाधि वा योगको महत्वलाई दर्शाउँछ। (Kafle, 1983)

यस सभ्यताका मानिस मृत्युपछि पनि जीवन र पुनर्जन्ममा विश्वास गर्ने गर्दथे। यसैले मृत मानिसको चिहानमा मानिसलाई चाहिने वस्तु र प्रिय वस्तु पनि सँगै गाडी दिन्थे। सिन्ध–हड़प्पेली मानिस अदृश्यशक्ति, भूतप्रेत, राक्षस वा त्यस्तै अहितकारी शक्तिको कल्पना गर्ने गर्दथे। हड़प्पा सभ्यतामा धार्मिक विविधता भए पनि आपसमा सहिष्णुता थियो। यसैकारण यो सभ्यता विकसित अवस्थामा पुगेको इतिहासकारहरूको मत छ।

सिन्ध–हड़प्पासभ्यतामा शिव, पशुपति, शिवलिङ्ग, मातृशक्ति आदिको उपस्थिति देखिएकाले त्यहाँ किरात वंशको उपस्थिति रहेको सिद्ध हुन्छ।

सिन्ध हरप्पा क्षेत्रमा आर्यको आगमन ई.पू. १७००–ई.पू. १५०० मा मात्र भएको थियो। इण्डो–आर्यनले सर्वप्रथम पञ्जाब उपत्यका आक्रमण गरेको प्रमाण भेटिएको छ। सिन्धु हड़प्पाक्षेत्रमा आर्य प्रवेश भएपछि मात्र संस्कृत भाषा र साहित्यको विकास भयो। पछि सोही भाषामा वेद, मन्त्र आदि ई.पू. १५०० देखि ई.पू. ५०० सम्मको कालखण्डमा रचना भयो। यही वैदिक धर्मबाट कालान्तरमा सनातन र हिन्दु धर्ममा विकासित भयो। (Sanijit, 2011)

२.६ चिनियाँ सभ्यता

इतिहास अनुसार भूमध्यसागरीय क्षेत्रमा ईशापूर्व ३३००–१२०० तिर फक्रेको कास्य युगको पतन विभिन्न कारणबाट भयो।

एकातिर बाढी, भूकम्प, जलवायु परिवर्तनले ल्याएको खडेरीजस्ता प्राकृतिक प्रकोपले सभ्यता प्रभावित भयो। अर्कातिर मानवसिर्जित अन्तरवर्गीय द्वन्द्व, व्यापार व्यवस्था सङ्कट, बाहिरी शक्तिको सामुन्द्रिक घुसपैठ तथा आक्रमण प्रमुख कारणहरू थिए जसले सभ्यताको पतन गरायो। यसका साथै राजनीतिक तनावसमेतले भूमध्यसागरीय सभ्यताको पतन भयो। त्यसपछि त्यहाँका

मानिस मलिलो जग्गाको खोजीमा विभिन्न दिशामा छरिए। (Mark, 2019)

चीनको हुवाङ–हो (Yellow River) नदीको माथिल्लो भूभागमा ई.पू. ३००० देखि ई.पू. २००० मा एउटा गतिलो सभ्यताको उदय भयो जो माजियाओ संस्कृति (Majiayao Culture) को नामले चिनिन्छ । उत्तरी हुवाङ–हो नदी क्षेत्र, पूर्वी गान्सु, र उत्तरी सिंचुवान क्षेत्रमा काँस युगीन (ई.पू. ३१००–ई.पू. २७००) ऐतिहासिक सामग्री उत्खननबाट प्राप्त भएका छन्। (Duan et al., 1998)

उत्खननबाट प्राप्त भाँडाकुँडा, सङ्ख, एवम् लिखित प्रमाणका आधारमा भन्न सकिन्छ कि ई.पू. २१०० देखि ई.पू. १६०० अवधिमा चीनमा एक सभ्यता विकसित अवस्थामा थियो। (Sheth & Khushboo, 2017)

२.७ काशी वंश खाम्बोङ्बा जातिको पृष्ठभूमि

काशी भनेको गंगा मैदान हो भन्ने धेरै मानिसको बुझाइ छ। कुरो सत्य हुँदाहुँदै पनि यो बुझाइ अपूर्ण छ।

काशी भनेको प्राचीन निकटपूर्वी (टर्की) निवासी हुन् जसले बेबिलोन १६९५ देखि ईशापूर्व ११५५ सम्म कब्जा गऱ्यो। (Bryce, 2009) त्यहाँ यिनीहरूको सुमेर (सुमेर) सित रक्तमिश्रण भयो। (Pokhrel, 1998) सुमेर प्रभाविक किरात र काशी प्रभावित कश्यप, खस, शक आदि भए। यिनीहरू मध्य–एशिया (ताक्लामकान), भारतमा पुगेपछि त्यहाँ पनि यिनीहरू बस्ने स्थानलाई काशी भनियो। यसकारण काशी भनेको काशी वंश बस्ने प्राचीन स्थान हुन्। ती प्राचीन स्थल मेसोपोटेमिया (सुमेर), मध्यएशिया (ताक्लामकान) र भारत (गंगामैदान) मा थिए र छन्।

भारत नजिक भएकाले तथा हिन्दु सांस्कृतिक प्रभावले हाल हामी काशी भन्नाले केवल गंगा मैदानलाई बुझ्दछौँ। यद्यपि, काशी शब्द मेसोपोटेमियादेखि गंगामैदानसम्म जोडिएको जातिबोधक, नश्लबोधक र संस्कृतिबोधक संज्ञा हो जसले काशी वंशको पितृस्थल जनाउँछ।

काशी वंश अर्थात् कश्यप गढन्त (Coinage) क्यास्पियन सागर आसपास बस्ने जाति भएको आधारमा बनेको हो। (Thulung, 1985) यो काशी संज्ञाले काशी वा कश्यप जातिको अघिल्लो भौगोलिक उपस्थिति क्यास्पियन सागर जनाउँछ।

Figure SEQ Figure * ARABIC 1 काशी क्षेत्रहरू

Figure SEQ Figure * ARABIC 1 काशी क्षेत्रहरू

किरात इतिहास अनुसार काशी वंश किरात मेदिया (वर्तमान पर्सिया) देशको दक्षिणी भूभागमा बस्दथे। उनीहरू त्यहाँ प्राचीन मुनातेम्बेबाट आएका थिए। (Chemjong, 2003b) उनीहरूले आफू बसेको स्थानको नाम काशी राखे। उनीहरूको आफ्नै राजा हुन्थ्यो। ईशापूर्व १५७० मा यिनीहरूले प्राचीन बेबोलिन चढाई गरे र राज्य विजय गरे । यी काशी वंशलाई ईशापूर्व १३०० मा पुनः दक्षिण–पूर्वका एलामहरूले हराए र त्यहाँबाट काशी वंशलाई विस्थापित गरिदिए। यसरी काशी स्थानबाट विस्थापित हुँदा काशी वंशका नामदिवेर नामका राजपुरोहित थिए। उनकै नेतृत्वमा काशी वंशका किरात पूर्व (अफगानिस्तान) तर्फ लागे।

ईशापूर्व १४०० तिर दक्षिण पर्सिया र ड्रभिडियन मुलुकबीच बन्दव्यापार चल्दथ्यो। त्यसैले उनीहरूले भारतवर्षको चर्चा सुनेका थिए। यिनीहरू वर्तमान अफगानिस्तानको गोलकु (काबुल) मा आएर बसे। त्यहाँ राजपुरोहित नामदिवेरको देहवसान भयो। उनले मृत्युअघि सबैलाई भेला गरी उनका दुई पुत्र राखेर अर्ती उपदेश दिए।

यो काशी वंशको एक हाँगो पछि सिन्धुघाँटी हुँदै गंगा मैदानमा गयो र त्यहाँ १२ पुस्ता शासन गऱ्यो। त्यहाँबाट एउटा हाँगाले बनारसमा सुकी गंगाजी नामक स्थानमा राज्य स्थापित गऱ्यो। हाल काशीथाङ्बा किरात लिम्बूका पुर्खा यिनै काशी वंशलाई मानिन्छ। त्यहाँबाट एक हाँगो उत्तर हिमालयतर्फ लाग्यो। उनीहरू सिमाङगढ हाल नेपालको बारा जिल्लामा पर्ने सिमरामा आई बसे। त्यहाँ उनीहरूले तराई जंगल फाँडेर १२ गाउँ बसाले।

समय बित्दै जाँदा त्यहाँ तिनीहरूको जनसङ्ख्या धेरै भयो र आपसमा मनमुटाव पनि बढ्यो। राजपुरोहितको अनुमतिले लौहचन्द र महाचन्द त्यहाँबाट छुट्टिए। महाचन्दले डोटी र लौहचन्दले प्युठानमा राज्य स्थापित गरे। ईशापूर्व ८०० मा यलम्बरले काठमाडौँ उपत्यकामा शासन गरे। खिम्चिले सुनकोशी नदी वरिपरिको जङ्गल फाँडी राज्य स्थापना गरे जुन क्षेत्रलाई त्यसबेला नामदोपालु र किरात प्रदेश भनियो।

Figure SEQ Figure * ARABIC 2 काशी आस्था प्रवाह रेखा

Figure SEQ Figure * ARABIC 2 काशी आस्था प्रवाह रेखा

२.८ आख्यातात्मक ऐतिहासिक आधार

इतिहासकारद्वय माबोहाङ र ढुङ्गेल (1990) अनुसार उहिल्यै हेमन्तभूमिमा स्वयम्भू मनु र माता सतरुपाका एक पुत्र मङ्गोल जन्मियो। मङ्गोलका (१) मुनाइङ्बा (२) थोबोइङ्बा र (३) योबोइङ्बा तीन छोराहरू भए। हेमन्तभूमि गर्मी भएकाले सन्तान फैलाउन उनीहरू अन्यत्र फैलिने निधो गरे। (Mabohang & Dhungel,1990)

जेठो मुनाइङ्बाको छोरो किरातइङ्बा परिवार त्यहाँबाट पश्चिमतर्फ हिन्द महासागरवारि हुँदै सीमान्तभूमिमा पुगेर बसोबास गर्‍यो। माइला भाइ थोबोइङ्बाका सन्तान उत्तरतर्फको हिमालपारि किपु रुस खण्डमा गयो, त्यहाँबाट चीन, ल्हासा, उत्तर मङ्गोलियातर्फ फैलिएर बस्यो। कालान्तरमा माइला थोबोइङ्बाका सन्तान चीना, चावा, तुक्पा र भोटिया भए। उता कान्छा योबोइङ्बाका सन्तान भने दक्षिणतर्फ ज्वालामुखी पर्वत पार गर्दै दक्षिण मङ्गोलिया, जापान, श्याम, बर्मामा कोचीन जाति भइ दक्षिणपूर्व दिशातर्फ फैलिए। (Mabohang & Dhungel,1990)

माबोहाङ र ढुङ्गेल (1990) अनुसार सीमान्तभूमिमा छुट्टिएर मङ्गोलका नाति, मुनाइङ्बाका छोरा किरातइङ्बाका १० भाइ छोरा भए। ती दश भाइ छोराहरू- याक्तुम्बा, अप्लिवा, याक्खाबा, लुङफेवा, याङफेवा, सुहाचेप्पा, गुरुप्पा, मगप्पा, थोक्लेप्पा र थाङदावा हुन्।

समय बित्दै जाँदा यलम्बरको पालामा यिनीहरूको कुल फुट हुने समय आयो। कुल फुट हुने क्रममा याक्तुम्बाका सन्तानबाट याक्तुम्बा, अप्लिवाका सन्तानबाट अठपरे राई, याक्खाबाका सन्तानबाट याक्खा, लुङफेवाका सन्तानबाट लहरूङ, याङफेवाका सन्तानबाट याम्फू, सुहाचेप्पाका सन्तानबाट सुनुवार, हायु र चेपाङ उद्विकास भए। यसैगरी गुरुप्पाका सन्तानबाट गुरूङ, मगप्पाका सन्तानबाट मगर, थोक्लेप्पाका सन्तानबाट थाकाल थोकल (थकाली) र थाङदावाका सन्तानबाट थारु र दनुवार आदि उद्विकास भए। (Mabohang & Dhungel,1990)

छोटकरीमा भन्नुपर्दा, किरात पुर्खा अफ्रिकाबाट मेसोपोटेमिया हुँदै पूर्व सरेका हुन्। यही क्रममा मुन्धुमको सृष्टि वा रचना ग्रीसबाट आरम्भ भएको र मध्यएसिया, चीनमा यो विकसित भएको विश्लेषण गर्न सकिन्छ। किरात पुर्खाको केही हाँगा चीनमा पुग्यो। उनीहरूले त्यहाँ पुगेर आफ्ना पुर्खास्थल मुनातेम्बे सम्झिए, जुन किरात मुन्धुममा वर्णित छ। (Chemjong, 2003a; 2003b)

मुन्धुममा वर्णित पुराकथामा जुन सुन, चाँदीको मानिसको कथा छ, त्यो ग्रिसेली मिथकमा समेत मिलेकाले मुन्धुम र ग्रिसेली मिथक तुलनीय छन्। सुन, चाँदि तथा घटनाका प्रतीक र विम्बहरू लक्षार्थ हुन्। जेहोस्, मुन्धुममा मानव रचना सम्बन्धी पुराकथा र ग्रिसेली मिथक तुलनीय र सम्बन्धित देखिन्छन्। (Subba, 2022)

मुन्धुममा चीन (तिब्बत सहित), सप्तसिन्धु, गङ्गामैदान, र किरात लिम्बुवानका विभिन्न स्थलहरूका प्रभाव परेका छन्। अर्कातिर, आदिवासी किरात मुन्धुम साहित्यलाई संस्कृत साहित्यले अनुवाद गरेर आफ्नो बनाए भन्ने भनाइ छ। (Kalyanaraman, 2019) जेहोस्, किरात भाषा, मिथक र मुन्धुमले संस्कृत साहित्यलाई टेवा दिएको छ।

नवौं दशौं शताब्दीतिर मुन्धुमको लेखन राजा सिरिजङ्गाको पालामा भएको किरात इतिहासले बताउँछ। किरात पुराकथाको गहिराइ ग्रिससम्म गहिरो भए तापनि बहुसङ्ख्यक मुन्धुम बाह्रौंदेखि

अठारौं शताब्दीमा भयो। धार्मिक तथा साहित्यिक साहित्य आदिभौतिका काल अर्थात् बाह्रौंदेखि अठारौं शताब्दीमा भएको समाजशास्त्रीका पिता मानिने अगष्टे काम्तेको विश्वास छमानवशा। सोही आधारमा किरात लिम्बू मुन्धुम पनि त्यही कालमा बढी रचना भए भन्न सकिन्छ।

किरात जाति किरात लिम्बुवान राज्यमा स्थापित भएपछि मुन्धुममा स्थानीयताको प्रभाव पर्न गयो। अहिले मुन्धुममा स्थानीयताको स्वर तीव्र रूपमा सुनिन्छ। मुन्धुममा लिम्बूका विभिन्न थरका उद्भवस्थललाई मुन्धुमले उक्त थर वा उपथरको मुनातेम्बे कहिदिँदा त्यस्तो भ्रम सिर्जना भएको हो। यो किरात लिम्बूमा परम्परागत रुपमा बोन दर्शनको प्रभाव मान्न सकिन्छ। बोनले जीववाद र आत्मवाद मान्दछ। जीववादी दृष्टिद्वारा हरेक स्थानीय प्राकृतिक वस्तु हिमाल, पहाड, ढुङ्गा, माटोमा आत्मा, पितृ, देवता देखिन्छन्। यही दर्शनलाई आत्मवादी फेदाङ्बा/मा, साँबा, धामीझाक्रीले स्थापित गरिदिएका हुन्।

यसबाट के थाहा हुन्छ भने शिवलाई थेबा, तागेरा निङ्वाभु माङ वा कुलगुरू मान्ने किरात आदिकालदेखि जीववाद र आत्मवादमा आधारित बोन धर्मबाट प्राचीनकालदेखि नै प्रभावित थियो जुन हालसम्म निरन्तर छ।

२.९ भाषाशास्त्रीय आंकलन

प्राचीन नेपालमा निग्रो जाति र तिनका भाषा नै पहिलो भाषाको रुपमा रहेको भाषाशास्त्री विश्वास गर्दछन्। (UpadhyayRegmi, 1990) उनीहरूलाई कालान्तरमा द्रविड भाषीले विस्थापित गरिदिए। (Logan, 1853)

एक दिन ती द्रविड भाषीलाई पनि अस्ट्रोएसियन भाषीले सीमान्तकृत पारिदिए। (UpadhyayRegmi, 1990) नेपालमा द्रविड र अस्ट्रोएसियाली परिवारका भाषा बोल्ने प्राचीन आदिवासी बसोबास गर्दछन्।

कालान्तरमा भोटबर्मेली भाषा परिवारले नेपालमा बोलिने द्रविड, अस्ट्रोएसियाली भाषालाई विस्थापित पनि गरिदियो। चाखलाग्दो कुरो के छ भने भोटबर्मेली भाषा बोल्ने किरात मङ्गोल पनि अघि नेपालमा बोलिने द्रविड, अस्ट्रोएसियाली भाषा बोल्ने गर्दथे। (Logan, 1853; UpadhyayRegmi, 1990)

यद्यपि, चीन, तिब्बतबाट बहुल संख्यामा भोटबर्मेली भाषीको प्रवेशपछि उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषाले अघिल्लो भाषा विस्थापित गरिदियो। फलस्वरुप द्रविड, अस्ट्रोसियाली भाषा लगायतका प्राचीन आदिवासी भाषाहरू क्रमसः लुप्त हुँदै गए।

नेपाल एकिरण भएपछि भारोपेली भाषा परिवारले भोटबर्मेली भाषा परिवारलाई पनि क्रमसः विस्थापित गरिदियो। हाल भोटबर्मेली भाषा परिवारको स्थिति पनि सीमान्तकृत बन्दै गएको छ।

यद्यपि, भारोपली भाषा परिवार अन्तर्गत आर्यभारतीय भाषा खस भाषा र आदिवासी जनजीवनसंग भाषिक रुपमा समेत अन्तरसम्बन्ध स्थापित भएको छ। फलस्वरुप नेपालमा मौलिक नेपाली भाषाको उदय भएको छ।

२.१० किरात इतिहासको रूपरेखा

किरात भूमिलाई इतिहासमा किरात देशले सम्बोधन गरिएको इतिहासकार इमानसिंह चेमजोङ भनाइ छ। इसापूर्व ४००० तिर इजिप्टका राजा स्नेफेरुले आफ्नो देशमा पहिलो पिरामिड बनाए। त्यसैबेला पर्सियन खाडीको उत्तरी मैदान (हालको इराक/ इरान) मा दुई खालका सभ्य जाति बसोबास गर्दथे। उत्तरी मैदानमा बस्नेलाई अकादवंश (अक्कड) र दक्षिणी मैदानमा बस्ने जातिलाई

सौमरवंश (सुमेर) भनिन्थ्यो। (Chemjong, 2003c)

यिनीहरूको आ–आफ्नो नगर थियो, राजा थिए। सौमर जातिलाई उसबेला मङ्गोल जाति पनि भनिन्थ्यो। सौमर नदीमा बाँध बाँधेर खेतीपाती गर्ने गरिन्थ्यो। सौमर जातिले लिपिको विकास पनि गरेका थिए। उनीहरू ढुङ्गालाई उभ्याएर शिलालेखमा अक्षर लेखेर सूचना जारी गर्ने गर्दथे। (Chemjong, 2003c)

सौमर जाति र अक्कड जाति आपसमा लडाइँ झगडा गरिरहन्थे। लडाइँमा हारेपछि सुमेर जाति उसको दास बनेर बस्नुभन्दा अर्कै भूभागमा सर्दथे। यसै क्रममा सौमर/ मङ्गोल को एक ठूलो हाँगो सर्दै जाँदा चीनमा पुग्यो र क्राइष्टपूर्व ३००० मा एक सबल चीन राज्यको स्थापना गऱ्यो। सौमर/ मङ्गोलको अर्को हाँगो पनि त्यहाँबाट छुट्टिएर काबुल, पञ्जाब हुँदै गङ्गामैदानमा पुग्यो। त्यो समूह काशी गङ्गामा कैयौँ पुस्ता बसोबास गऱ्यो। यिनै सौमर/ मङ्गोललाई पछि आर्यले किरात नामले सम्बोधन गरे। (Chemjong, 2003c)

एउटा चाखलाग्दो तथ्य यहाँ उल्लेख गर्न जरुरी छ। इतिहासकार चेमजोङ अनुसार अघि अफगानिस्तानका कूर्द, किरात र खस एकै वंशका थिए। (Chemjong, 2003a)

एक किरात किंवदन्ती अनुसार सौमर वंश काबुलमा आइपुगे र बसोबास गर्न थाले। त्यसबेला यिनीहरू हिन्दु वा मुसलमान धर्म मान्दैनथे। सौमर हुद्दाको जेठो भाइको नाम लाले हाङ थियो। ऊ तल गङ्गामैदानतिर गएर उक्त स्थान बस्नयोग्य छ छैन बुझ्न जान्छु र फर्कन्छु भनेर त्यसतर्फ झऱ्यो। (Chemjong, 2003a)

अरुलाई काबुलमै छाडेर जेठो भाइ लाले हाङ गङ्गामैदान लाग्यो। उसले गङ्गामैदान पुगेर हेर्दै बुझ्दै जाँदा त्यहाँ बस्न उपयुक्त ठान्यो र त्यहीँ बस्न थाल्यो। उसको समुहले गङ्गामैदानमा जमेर राज्य गऱ्यो तर उनीहरू कसैले काबुल फर्केर आफ्ना परिवारका वंशलाई बोलाएनन्। गङ्गामैदानमा कैयौँ पुस्ता बसेपछि तिनीहरू हिमालयतर्फ लागे। उनीहरू कालान्तरमा हिन्दु, खस, गोर्खा भए। (Chemjong, 2003a)

यता काबुलमा बस्ने सौमर वंश कमजोर हुँदै गए । यिनीहरूलाई पठानले विजय गरे र मुसलमान बनाइए । यिनीहरू हजारे नामले अफगानिस्तानमा बसोबास गर्दछन् । आज पनि हजारेले गोर्खालीलाई भेट्दा काकाजी वा चाचाजी नाताले सम्बोधन गर्ने गर्दछन्। (Chemjong, 2003c)

यसबाट किरात र खस मात्र हैन अफगानिस्तानमा बसोबास गर्ने हजारेबीच रक्तगत–अनन्या स्थापित रहेको थाहा हुन्छ।

किरातको ससी मुन्धुम अनुसार सौमर/ किरात तीन दिशाबाट हुद्दाका हुद्दा भएर आए। यिनीहरूले हिमालय, पहाड र तराईमा आफ्नो बासस्थान बनाए। पश्चिम दिशाबाट आउने काशी वंश/ खाम्बोङ्बा/ खाम्बोज भए। पूर्वबाट आउने ताईस्यान वंश/ ताङसाङथाज/ ताङसाङ्बाज/ मङ्गोल भए। उत्तरबाट आउने ल्हासावंश/ मुनाफेन/ चिनियाँली/ भोटेली भए। (Chemjong, 2003c)

यीमध्ये काशी वंश खाम्बोङ्बा किरात सबभन्दा पहिले आइपुगेका हुन्। उनीहरू द्वापर युगपूर्व आएका थिए। यिनीहरूले किरात देशको स्थापना गरेको तथ्य महाभारतमा उल्लिखित छ। त्यसपछि नेपालमा क्रमशः ताईस्यान वंश र ल्हासा वंशको प्रवेश भयो। यिनीहरूको किरात वंशसित रक्तमिश्रण भयो। उल्लिखित कतिपय किरात खसमा सम्मिलित भए। यिनीहरू पश्चिम दिशाबाट पसेका काशीगोत्रे हुन्। (Chemjong, 2003c)

खाम्बोङ्बा किरातीले किरात देश स्थापना गरे। यिनीहरूलाई भुइँफुट्टा पनि भनिन्थ्यो। छैटौँ शताब्दीमा किरात देश विघटन भएर दश लिम्बुवान गठन भयो। लिम्बुवान गठनताका त्यहाँ ल्हासागोत्रे प्रवेश भइसकेको थियो। यसकारण ल्हासागोत्रेको प्रवेशपछि दश लिम्बुवान आरम्भ भएको थियो। सातौँ सताब्दीमा ल्हासागोत्रे किरात लिम्बू सुनकोशी पूर्व, टिस्टा पश्चिम, दक्षिण मोरङ कन्काईसम्म फैलिसकेका थिए। (Chemjong, 1974, 2003c)

सातौँ शताब्दीमा नेपाल आक्रमण गर्ने तिब्बतेली माराङहाङले चालेको युद्ध रणनीति विचार गरौँ। उनलाई किरात इतिहासमा कतै मावाराङ पनि भनिन्छ जुन नामबाट हालको मोरङ नाम रहेको थियो। उनैका पालामा रङ्गोली अर्थात् हालको रंगेली नाम रहेको किरात इतिहासले

बताउँछ। उनका पुर्खा काठमाडौँबाट विस्थापित किरात राजा थिए। यिनै किराती राजाका दरसन्तान माराङहाङे नेपालमा बौद्ध धर्म फैलाउने निँहुले भेदिया खटाएर लिम्बुवानभित्र ल्हासागोत्रेलाई भित्रभित्रै हातमा लिए। यसरी माराङहाङले लिम्बुवानलाई पहिलो पटक ल्हासागोत्रे र काशीगोत्रेमा विभिजित गरेका थिए। (Chemjong, 1974; 2003c)

अंशुबर्मा/ अंशुबर्मनको मृत्यु (ई.स. ६४०) भएपछि सातौ शताब्दीमा स्रङचङ गम्पोको समर्थनमा माराङहाङले तिब्बती सैनिक बलको सहयोगमा किरात लिम्बुवान चढाइ गरेका थिए। त्यसबेला किरात लिम्बुवानमा बस्ने ल्हासागोत्रे लिम्बूहरू आक्रामक पक्षतिर लागे। फलस्वरुप आपुङ्गी राजाहरू भोटेली शत्रुको शरणमा पर्नु पर्‍यो। (Chemjong, 2003c)

माराङहाङले राज्य दक्षिणमा मिथिला, पूर्वमा सोङडोकपु पहाड, पश्चिममा हथौडा पहाड र उत्तरमा खम्पाजोङसम्म फैलाए। उनले खाम्पाजोङमुनि रादोकलाई गृष्मकालीन दरवार र सानगढी (साँगुरी धनकुटा)लाई शिशिरकालीन राजधानी बनाए। उनले राज्यमा बौद्ध धर्मको प्रचारप्रसार गरे। (Chemjong, 1974, 2003c)

यसरी किरात इतिहासमा सातौँ शताब्दीमा काशीगोत्रे र ल्हासागोत्रे किरात लिम्बूबीच पहिलोपटक रणनीतिक युद्ध भएको थियो।

२.११ वंशावली तथ्य र पुरातत्व

हाङसेनलुङ धनकुटा जिल्लामा पर्ने एक ऐतिहासिक किरात स्थल हो। यो स्थानमा छैटौँ शताब्दीमा दश लिम्बुवान गठनपछि दश सरदारहरू भेला भएर एउटा ढुङ्गा गाडेर चिनो राखेका थिए। सेन मकवान वंशका दश सरदारहरूले लिम्बुवान गठन गरेर दश थुम विभक्त गरे। प्रत्येक थुममा सरदारहरू राजा छानिए। त्यसपछि उनीहरू आ-आफ्नो थुम लागे। जसलाई हामी हाङसेनलुङ भन्दछौं। (Chemjong, 2003a; Tumbahang, 2011)

किरात इतिहास अनुसार चौधौँ शताब्दीमा चौदण्डी चतराका सेन वंशका राजकुमारहरू पहाड उक्लने क्रममा त्यहाँ आए। यो धनकुटाको बोधे गाउँमा पर्ने तेलिया खोला, छरुवा खोला र तम्बर नदीको सङ्गमस्थलमा पर्दछ। उनीहरू त्यहाँ केही वर्ष बसेर फेरि उकालो लागे। उनीहरूले उक्त ठाउँ छाड्ने बेलामा चार जनाले एकेक ढुङ्गा गाडेर गए। त्यस स्थानलाई हाङसेनलुङ टार भनिन्छ। किरात भाषामा हाङ अर्थ राजा, सेन अर्थ वंश र लुङ अर्थ ढुङ्गा हो।

धनकुटा जिल्ला बोधे गाउँस्थित हाङसेनलुङलाई किरात लिम्बू जातिका विभिन्न वंशावलीले आफ्नो पुर्खाका महत्वपूर्ण अनुचिन्ह रहेको स्थल मानेका छन्। किरात सेनेहाङ लिम्बू (चबेगु) वंशावली र योङहाङ वंशावलीले यो स्थानलाई आफ्ना पैत्रिक चिन्हस्थल दाबी गरेका छन्। योङहाङ वंशावली अनुसार त्यहाँ चार भाइ सेनेहाङले चारढुङ्गा गाडेर छुट्टिएका थिए। वंशावलीअनुसार उनीहरू त्यहाँबाट छुट्टिएर एकभाइ पोक्लाबाङ, एकभाइ याङरुप र दुईभाइ तम्बरखोला, मेवाखोला लागे। उक्त हाङसेनलुङ संज्ञामा सेन नाम पनि जोडिएको हुँदा सेनेहाङ चारभाइले ढुङ्गा गाडेको तथ्यलाई जनाउँछ। (Yonghang, 2011)

सेन चबेगु लिम्बूले पनि उक्त स्थानलाई आफ्ना पुर्खाको एक अनुचिन्ह रहेको ऐतिहासिक स्थलको रुपमा दाबी गरेको छ। सेनवंशी समुदाय किरात सेनेहाङ थेगिम लिम्बू वंशावली तथा इतिहास (वि.सं. २०६४) ले आफ्ना पुर्खा सेनवंशी अभिसेन (उदीमसेन) को इतिहास पहिल्याएको छ। अभिसेन पछि क्रमशः पदमसेन, लारासेन, फोरासेन र चुडामणिका नाम उल्लिखित छन्। (SenChobegu, 2007, p228)

सेन चबेगु वंशावली अनुसार चुडामणि सेनका चार सन्तान सेनेहाङ्ग, साँबासेन (साँबासेरेङ), सुरदसेन र मणिसेन थिए। ती चारजना चौदण्डी कोशीबराह क्षेत्रबाट साँगुरी नाघेर धनकुटा जिल्लाको बोधे गाउँ वडा न. ५ तम्बर खोलाको किनार सधाममा गएर बसे। त्यहाँ बसेर छुट्टिने बेलामा सम्झनास्वरुप चार भाइले एक एक ढुङ्गा गाडेर छुट्टिए। (SenChobegu, 2007)

हाल त्यहाँ चारवटा ढुङ्गा गाडिएको स्थानलाई हाङसेनलुङटार वा हाङसेन मोरङटार भनिन्छ।

जसमध्ये तीनओटा ढुङ्गा विधर्मीहरूद्वारा वि.सं. २०१२ सालमा नष्ट गरियो भन्ने बुढापाकाले भनाइ वंशावलीमा उल्लेख छ। (Sen Chobegu, 2007)

योङहाङ वंशावलीअनुसार चार भाइ सेनेहाङ वि.सं. १३८८ मा साँगुरी भञ्ज्याङ नाघे। त्यहाँबाट उनीहरू भित्री पहाड सङ्गमटार पुगेर बसोबास गरेका थिए। (Yonghang, 2011)

योङहाङ तथा सेन चबेगु वंशावली अनुसार सेनवंशी चार भाइ सिमाङगढ (सिम्रौनगढ) बाट चौदण्डी/ चतरा हुँदै साँगुरी नाघेर सङ्गमटार पुगे। त्यहाँबाट एक भाइ धनकुटा हुँदै तम्बरखोलाबाट अलग्गिएर याङरुप पाँचथर लागे। पछि उनीहरूबाट योङहाङ, थेगिम भए। यसरी सेनेहाङका सन्तानमध्ये पाँचथर याङरुपमा छुट्टिएका योङहाङ र थेगिम उद्‌विकास भए।

यसरी सेन र राईको पदवीधारी पुर्वजका सन्तान याङरुपमा योङहाङ, थेगिम र लिङदेन थरमा उद्विकास भएका हुन्। (Yonghang, 2011; SenChobegu, 2007) बाँकी दुई भाइ सेनेहाङमा एकजना मेवाखोला र अर्का भाइ तम्बरखोला लागे। उनीहरूबाट साँबालगायत अन्य लिम्बू विकसित भए।

हाङसेनलुङबारे चबेगु समुदायले चासो र चिन्ता व्यक्त गरेको छ । यसका चार ढुङ्गामध्ये तीनवटालाई कसले किन कहिले नष्ट गर्‍यो भन्ने चासो व्यक्त गरिएको छ। हुन त यो किरात–सेन–लिम्बू धरोहर हो। सेनेहाङ तथा दश सरदारका दरसन्तानका मात्र सरोकारको विषय यो होइन। यो सबै नेपालीको ऐतिहासिक गाथा र नेपाली सम्पदा हो। ऐतिहासिक सम्पदाको संरक्षण गर्नु हामी सबैको दायित्व र चुनौति हो।

कतिपय पाठकलाई हाङसेनलुङ केवल लिम्बुवान गठन गर्ने सेन मकवान दश सरदारको अनुचिन्ह भनी इतिहासमा पढेको बताउँछन्। फलस्वरुप अन्य याक्थुङ वंशावलीमा यसको चर्चा आउँदा शङ्का उपशङ्का गर्ने गर्दछन्। भौगोलिक अवस्थिति मुल्याङ्कन गर्दा उक्त स्थान पहाड, मदेश प्रवेश गर्ने एक नाका हो। मदेशबाट पहाड उक्लँदा देखिने शीतल स्थान हो। यो स्थान तीन नदीको त्रिवेणी स्थल भएकोले प्राकृतिक रुपमा सुन्दर पनि छ।

भौगोलिक तथा रणनीतिक कारणले महत्वपूर्ण स्थलमा विभिन्न कालखण्डमा महत्वपूर्ण ऐतिहासिक घटनाहरू घट्न सम्भव छ। इतिहासमा कुनै एक घटना घटेपछि अर्को महत्वपूर्ण घटना सोही स्थानमा भएगरेका अन्य धेरै दृष्टान्त पाइन्छन्। अतः हाङसेनलुङलाई किरात सेन र दस लिम्बुवानका नेताहरूले विभिन्न समयमा आएर चिन्ह छाडेका हुन्।

पुरातात्विक प्रमाणसम्बन्धमा संस्कृतिविद् सोमप्रसाद खतिवडा (S. N. Khatiwada, Personal communication, Oct 16, 2019) अनुसार चतरामाथि वयरवन जङ्गलमा सेन राजाहरूको लालकोट रङ्गमहलको अवशेष पाइन्छ। त्यहाँ सेनहरूको सैनिक भएको चिन्ह फेला नपरे तापनि उनीहरूको धनसम्पत्ति लुकाउने कक्ष तथा वासस्थल भेटिएको उनको भनाइ छ।

कोशीबराह क्षेत्र चतरामाथि जङ्गलमा रहेको उक्त सेन दरबारको भग्नावशेषलाई आफ्ना पुर्खाहरूको नासो दरबार भएको किरात सेन चबेगु लिम्बू वंशावलीले दाबी गरेको छ। (SenChobegu, 2007)

अतः कोशी बराह क्षेत्र तथा चौदण्डि चतरा किरान–सेन–साँबा इतिहास र सभ्यता हुर्केको एक उर्वर क्षेत्र हो।

२.१२ किरात

किरातको शाब्दिक अर्थ समूहगत रुपमा गढ बनाएर बस्ने जाति हो। संगठित भएर बस्ने मानिसका रुपमा चिनिएका जनसमूह त्यसबेला किरात नामले चिनिए। (The New Biblical Atlas and Scripture Gazetteer, 1860)

प्रचलित आख्यानले किरातीलाई पनि 'कि–रा–वा' अर्थात् सिंह, बाघ जस्ता शक्तिशाली जीवतुल्य बताउँछ। 'मोङ्' को अर्थ जङ्गली राजा सिंह हो, जसबाट मङ्गोल बनेको छ। (Thulung, 1985) भाषाशास्त्री बालकृष्ण पोखरेल अनुसार किरातका पूर्वजले यही सिंह प्रभाव लिबिया, लेबनानबाट आउँदा ल्याएका थिए। (Pokhrel, 1998)

माथिका भनाइबाट किरात समुदाय सिंह आस्था रहेका जाति हुन् भन्ने थाहा लाग्दछ। किरात इतिहास पढ्दा पनि यी जाति अरुसित लड्ने, भिड्ने, राज्य हात पार्ने जस्ता घटनाक्रममा लगाव रहेको देखिन्छ। उनीहरूका इतिहासमा उल्लिखित घटनाक्रमबाट उनीहरूको जीवन शैली, मूल्य, मान्यता युद्धप्रेमी भएको वा सिंह आस्था रहेको पुष्टि हुन्छ।

लामो कालखण्ड पार गर्दै जाँदा किरात संज्ञाको अर्थमा व्यापकता आयो। हुन त यो नाम अरूले नै राखिदिएको जस्तो लाग्दछ। किनभने यो शब्द मुन्धुममा नभएर संस्कृत साहित्यमा पाइन्छ। हाल यसले सामान्यतयाः जाति वा वंश जनाए पनि यसभित्र राष्ट्रियता, संस्कृति र सभ्यता समेत लुकेको छ।

लिम्बू जातिले गैरलिम्बूलाई आफ्नो परिचय दिँदा आफूलाई लिम्बू बताउँछन् तर समुदायभित्रै परिचय गर्दा आफूलाई याक्थुङ बताउँछन्। समाजशास्त्रमा लिम्बू शब्द इटिक र याक्थुङ शब्दलाई इमिक शब्द भनेर बुझिन्छ। त्यसैले किरात संज्ञा बाहिरियाले धेरै प्रयोग गरेको इटिक शब्द हो।

२.१३ याक्थुङ

याक्थुङ भित्रीया शब्द अर्थात् इमिक शब्द हो। यसको शब्दार्थ पनि किरात शब्दसंगै मिल्दोजुल्दो छ। याक्थुङ शब्द भोट–बर्मेली भाषा परिवारमा व्युत्पन्न भएको शब्द हो।

'यक' भनेको लिम्बू भाषामा गढ हो। थुम, थुम्बा भनेको बस्ने ठाउँ, वीर मान्छे हो । यसैले समूहगत रुपमा कुनै गढमा बस्ने वीर जाति वा पुरुष भएको समूह, वंश, जाति भन्ने अर्थ याक्थुङ शब्दले बोकेको छ। याक्थुङ शब्दले पनि कुनै गढमा समूह बनाएर बस्ने मानिस, वंश, वीर जाति भन्ने जनाउँछ। यसकारण शब्दार्थका आधारमा किरात र याक्थुङ पर्यायवाची शब्द हुन्।

लिम्बू समुदायभित्र बोलीचालीमा प्रयोग गरिने जातिबोधक संज्ञा 'याक्थुङ' हो। पुरूषलाई 'याक्थुङ्बा' र महिलालाई 'याक्थुङ्मा' भनिन्छ। लेखापढीमा 'किरात' र 'लिम्बू' शब्द बढी प्रयोग हन्छन्। बाहिरी समुदायका मानिसले 'याक्थुङबा' शब्द त्यत्ति प्रयोग गर्दैनन्। उनीहरू 'किरात' वा 'लिम्बू' शब्द नै बोल्न वा लेख्न सहज मान्दछन्। किनभने 'याक्थुङ्बा' शब्द भोट–वर्मेली भाषा परिवारको शब्द हो। त्यसैले भारोपेली भाषा परिवारका मानिसलाई यो शब्दोच्चारणमा असहज वा सुन्नमा श्रुतिकटु लाग्दछ।

यो शब्द लिम्बू भाषाको मौलिक शब्द भए तापनि नेपाली भाषाको लागि एक आगन्तुक नेपाली शब्द हो। यही शब्दलाई लिम्बू जातिले आफ्नो परिचायक शब्द मान्दै आएको छ। लिम्बू समुदायमा 'याक्थुङ' थर र उपथरको विशेष महत्व हुन्छ।

'याक्थुङ' शब्दको शाब्दिक अर्थ र 'किरात' शब्दको अर्थबीच समानता पाइन्छ। जसरी किरात शब्द गढसँग सम्बन्धित छ उसैगरी 'याक्थुङ्बा' शब्द 'यक्' र 'थुम्बा' दुई शब्दको योगले बनेको छ। 'यक' भन्नाले गढ, बस्ती, भूमि, राज्य बुझिन्छ भने 'थुम्बा', 'थुम' भनेको वीर, स्थान हो। यसर्थ यी दुईको मिश्रित शब्द याक्थुङले कुनै गढ वा बस्ती वा निवासी, वीर, राजा जनाउँछ।

त्यसैले 'याक्थुङ्बा' वा 'याक्थुङ्मा' शब्दभित्र अन्तर्निहित 'वीर' भावनाले हरेक लिम्बू जातिले आफ्ना जातीय पहिचान जनाउँछ। फलस्वरुप यो शब्दको शब्दोच्चारण गर्दा उनीहरू गौरव महसुस गर्दछन्। त्यसैले याक्थुङ संज्ञा लिम्बू जातिको एक मौलिक पहिचानमूलक शब्द मानिन्छ।

२.१४ राई र लिम्बू

किरात राई र लिम्बू रक्तगत अनन्या मात्र नभएर सांस्कृतिक रुपमा एकै परिवारका सदस्य हुन्। राई र लिम्बू एकै परिवारका क्षेत्रीय नाम हुन्। सामान्यतया: अरुणपूर्वका धेरै राईहरू लिम्बू भए भने अरुण पश्चिमका राई (राजा) राई नै रहे। यसमा गोरखाविस्तार तथा नेपाल निर्माणको क्रममा

परेको सामाजिक तथा राजनीतिक प्रभाव पनि परेको छ।

राजनीतिक कारणले गर्दा किरातलाई राई निकट मानेर कतिपय लिम्बू किरात संज्ञासित तर्किन खोज्दछन्। खम्बुवानसित गाँसिएका राईलाई आफू लिम्बुवान राज्य पुनःप्राप्तिको रणनीति अनुरुप राई भन्दा भिन्न जाति भनेर इतिहासलाई अपब्याख्या गर्ने प्रवृत्ति हावी छ। इतिहासको एक कालखण्डमा गठित लिम्बुवान राज्य स्मरण गर्दै अरुण पूर्वका नौ जिल्लालाई संघीय नेपालमा पुनर्जीवित गर्न खोजिएको छ। फलस्वरुप किरात शब्द लिम्बूले प्रयोग गर्दा लिम्बुवान अभियान भुत्ते हुने भएकाले लिम्बूवान र लिम्बू जाति बताउने रणनीतिक चाल चालिएको हो।

थरलाई स्पष्ट पार्नभन्दा जटिल बनाउने काम समुदायका अगुवा र राजनीतिक कार्यकर्ताले गरेका छन्। भाषिक वाच्यार्थको दृष्टिले राई (राय=राजा) र लिम्बू (धनुधारी) दुवैअघि प्रशासकीय पदवी हुन्। लिम्बू आफूलाई हाङ (अर्थ राजा) वंश ठान्दछन्। राई र लिम्बू थरबीच राजवंशीय आपुङ्गी संस्कार छ। केही शताब्दी अघिसम्म राई र लिम्बू एकै वंश थिए भन्ने अनगिन्ति प्रमाण छन्।

नेपाल निर्माण अन्तर्गत गोरखा विस्तार भएपछि नै अरुणपूर्वका राईले लिम्बू लेख्न थालेको तथ्य पाइन्छन्। करिव २४५ वर्षअघिको शाहकालीन ऐतिहासिक सरकारी कागजातका उपलब्ध तथ्य र प्रमाणले राई लिम्बू सवालको जवाफ दिएको छ। (Shrestha, 1985)

उपरोक्त भनाइलाई समर्थन गर्ने अन्य तथ्य पनि पाइन्छन् । किरात लिम्बू संस्कृतिका ज्ञाता काजीमान कन्दङ्वा (१९८८) ले किरात लिम्बू वंशावलीका आधारमा राई नै पछि लिम्बू भएको एक लेखमार्फत् दाबी गरेका छन्। वंशावलीमा आजभन्दा ७ पुस्ताअघि कन्दङवाहरूका पुर्खा टटुवा राई, याङ्द्वा राई तथा पोना राई थिए, कन्दङ्वाको दावी छ।

त्यसै गरी आजभन्दा ८ पुस्ताअघि मेयाङ्बो, आङबुहाङ थरका किरात लिम्बूका पुर्खा नामित राई, मुगाम राई, चन राई, खन राई, सिन राई, ताला राई आदि थिए । आङदेम्बे, लाउती, इङ्नाम, तुम्वापो, शेर्मा थरका पुर्खाहरू कोच राई, राज राई, ओम राई, पाना राई थिए । थाम्सुहाङ तथा जवेगुका पुर्खा क्वाव राई, लाङभो राई तथा मिफोन राई थिए। यिनीहरू कोही ७ पुस्ता, कोही ९ र १० पुस्ता अघिका नाम हुन् । यी तथ्याङ्क आजभन्दा करिव २०० वर्ष अघिका आँकडा हुन्। (Kandangwa, 1988)

२.१५ लिम्बू

लिम्बूको शाब्दिक अर्थ धनुर्धारी हो। किरात लिम्बू भाषामा 'लि' भनेको धनु र 'बु' भनेको हान्नु हो। किरात लिम्बू भाषामा 'लिम्' भन्नाले मीठो र 'बू' भन्नाले धनुकाण हान्नु जनाउँछ। यसैले लिम्बू जाति धनुकाँणप्रति लगाव राख्ने जाति रहेको भाषाले पनि सङ्केत गर्दछ।

लिम्बू र धनुबीचको अन्तरसम्बन्ध यिनीहरूले प्रयोग गर्ने सिरिजङ्गा लिपिमा पनि देखिन्छ। किरात लिम्बू भाषामा चार अङ्कलाई 'ली' भनिन्छ। सिरिजङ्गा लिपिमा पनि उक्त चार अङ्क जनाउने 'लि' वर्ण हो। चार अङ्कलाई 'ली' किन भनियो होला? जुन उनीहरूको जातीय नामको समध्वनि पनि हो। यसलाई विश्लेषण गर्दा धनुकाँणको ताँदो तान्दा चार औंलाले तानिन्छ। बायाँ हातले धनु समाएपछि त्यसमा रहेको तन्किने डोरीमा चार औंला राखेर आफूतिर तानिन्छ। यसैले चार अङ्क बुझाउन 'लि' वर्ण प्रयोग भएको हुनसक्छ। कुनै जात विशेषले चार औंलाको मद्दतले प्रहार गर्ने हतियारको नाम पनि उनीहरूको जातीय नामसित गाँसिएको सङ्केत प्रस्तुत 'ली' वर्णले गरेको छ।

हिन्दु धर्मशास्त्र महाभारतमा अर्जुनले हिमालयमा धनुर्धारी किरातसित युद्ध भएको थियो। सर्वश्रेष्ठ धनुर्धरी मानिएका अर्जुनले पनि हार खाएपछि उनले उक्त किरातलाई भगवान शिवको अवतारको रुपमा दर्शन गरेको वर्णन महाभारतमा छ। संस्कृत ग्रन्थले धनुर्विद्यामा सिद्धहस्त किरात

एकलव्यको वर्णन गरेको छ। यसरी पौराणिक कालदेखि नै किरात जाति धनुर्विद्यामा पारङ्गत रहेको थाहा हुन्छ।

ऐतिहासिक तथ्य केलाउँदा छैटौँ शताब्दीमा आठजना राई (राजा) हरूद्वारा शासित आठराई किरात देशलाई दश लिम्बू सरदारले लडाइँ गरेर जिते। उनीहरूले किरात राज्यसत्ता आफ्नो हातमा लिए र दस लिम्बुवान राज्य गठन गरे। त्यसबेला लिम्बूहरूले धनुकाँणको मद्दतले युद्ध जितेका थिए। त्यसैले उनीहरूले जितेको राज्यको नाम धनुबोधक शब्द लिम्बुवान राखे। (Chemjong, 2003b)

तथ्यका आधारमा लिम्बू संज्ञाले धनुकाँण चलाउन निपूर्ण जाति जनाउँछ। यो वीरता दर्शाउने संज्ञा हो। दश लिम्बुवान गठनसंगै लिम्बू जातीय संज्ञाबाट राष्ट्रबोधक राजनीतिक संज्ञामा लिम्बू र लिम्बुवान परिभाषित भयो।

आज लिम्बू जाति नै एक महाजाति भइसक्यो किनभने यस अन्तर्गत ३७९ थर, उपथर छन्। लिम्बूको सयौँ थर मध्ये एक थर साँबाभित्र पनि डेढदर्जन उपथर रहेका छन्। यद्यपि साँबा उपथर गणना बारे स्वयम् उनीहरूबीच मतैक्यता छैन। साँबा उपथरको सङ्ख्या एकिन गर्न उनीहरू तल्लीन छन्।

विभिन्न साँबा वंशावली समाज तथा अन्य ऐतिहासिक स्रोतका आधारमा अद्यावधिक साँबाका उपथर यसप्रकार छन्– (१) चङबाङ (२) लुङहिम्बा (३) फेन्छाङ्वा (४) फयङ (५) काईदाङ्बा (६) मिक्केन्दाङ (७) मादेन (८) तङदप्पा (९) स्रेङ (१०) मुदेन्छङ (११) तेस्येबा (१२) वेत्नेबा (१३) पाकसाँबा (१४) तुम्साँबा,(१५) लेगुवा (१६) साम्बाहाङ (१७) ताप्मादेन र (१८) हिनाहाङ। (Chongbang, 2009; SambaMingshra, 2018; Tumbahang, 2011; Sembu, 2014)

२.१६ संस्कृति

किरात लिम्बू जातिको संस्कृति अन्तर्गत विभिन्न संस्कार, धार्मिक अनुष्ठान, चाडपर्व, नाचगान, खानपान आदि हुन्छन्।

जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त परम्परागत संस्कृतिले ढाकेको हुन्छ। जन्मअघि र मृत्युपछि पनि सांस्कृतिक कर्म गर्ने गरिन्छन्। जीवनकालमा गरिने संस्कारहरूमा साप्पोक चोमेन्, याङदाङफोःङ्, नारामप्पा, चाङवाङ लेक्मा, विवाह, साइफुम्मा, मृत्युसंस्कार प्रमुख छन्।

धार्मिक अनुष्ठानमा नाहाङ्मा, माङ्गेन्ना, ताःप्फेःङ्, युमासाम् थेबासाम् थेप्मा, हिमसाम्माङ, अक्वामा र तङसिङ प्रमुख छन्। (Laoti, 2005) त्यसैगरी चाडपर्वमा याक्वा, सिसेक्पा तङ्नाम्, चासोःक् तङ्नाम, कःक्फेक्वा तङ्नाम प्रमुख छन्।

लिम्बू जातिको संस्कृतिको अर्को रमाइलो पक्ष यिनीहरूको नाच या?लाङ्, केलाङ्, हाङ्साम्लाःङ्, हाक्पार्या, पक्कन्दी र बजाउने बाजामा केः च्याब्रुङ, चेत्थ्या, कोःम्, मुंफ्रो र मेंफ्राङ, यलम्बर मुङ्ला, पःङ्गे, ताङ्के र ताः रहेका छन्। (Laoti, 2005)

साप्पोक चोमेन अनुष्ठान महिला गर्भवती भएको ५/६ महिनामा गरिन्छ। महिलाको गर्भावस्थालाई सुरक्षित बनाउन, पेटको बच्चाको सुरक्षाको लागि यो कर्म गरिन्छ। याङदाङफोःङ् बच्चाको न्वारान गर्ने कर्म हो। छोरा भए चार दिन र छोरी भए तीन दिनमा यो कर्म गरिन्छ। नारामप्पा नवजात शिशुको अनुहार हेर्ने परम्परा हो। नयाँ बच्चाको जन्म भएपछि उसलाई हेर्न माइतबाट सुत्केरीका आमा, दिदी, बहिनी अर्थात् परिवारका सदस्यले खानेकुराका परिकार उपहारस्वरूप लिएर आउने चलन छ।

चाङ्वानु लेक्मा भनेको लुगा फेरी दिने चलन हो। जब बालक वा बालिका १५–१६ वर्ष उमेरको हुन्छ तब तन्देरी वा तरूनी भएको मानेर एक विधिद्वारा उसलाई जिम्मेवारी र कर्तव्यबोध गराइ लुगा फेरी दिने चलन छ। यसलाई आर्यको व्रतबन्धसित तुलना गर्न सकिन्छ। आर्यजन छोरीलाई

द्विजकर्म गराउँदैनन्। तर किरात लिम्बूमा छोरा र छोरीमा विना भेदभाव लुगा फेरिदिने कर्म समान रूपले गरिन्छ।

मेक्खिम अर्थात् विवाह गर्ने चलन लिम्बूमा प्रायः मन परापर गरेर ल्याउने चलन छ। धान नाचेर आपसमा मायाप्रीति भएर रोजीविवाह वा प्रेमविवाह गर्ने चलन छ। आजकल मागी विवाह पनि चलेको छ।

मागी विवाहमा 'कुम्माथाक्ना' अर्थात् दुलहीको भविष्य आर्थिक रूपमा सुनिश्चित गर्न रकम लिने चलन छ। यो रकमको मात्रा हेरीहेरी छ। कसैले नियमको रूपमा रू. एकसय, रू. हजार लिने चलन छ भने कसैले रू. १०/१५ हजार वा सुन लिने चलन पनि गर्दछन्। यो रकममा माइतीले थपेर छोरीलाई फिर्ता दिने चलन छ। यसरी विवाह गर्दा आफ्नो वंश (उपथर) मा विवाहबारी चल्दैन। मावली पट्टि बाजे, बजुको मावली थरसित पनि विहेबारी चल्दैन।

ईत्तोन् अर्थात् मृत्युसंस्कारमा आरम्भमा एकपटक वा विजोर बन्दुक पड्काएर आफन्तलाई मृत्युसूचक आवाज दिइन्छ। बन्दुकको आवाज सुनेपछि आफन्त र छरछिमेक भेला भएपछि अन्त्येष्ठी कार्य आरम्भ गरिन्छ। शव राख्नलाई पुरूष भए चार र महिला भए तीन तेर्सो काठ राखी 'चेधाप' मृतक राख्ने बाकस बनाइन्छ। चेधापलाई दुई बाँसमा राखिन्छ। वरिपरि सेतो कपडाले बेरिन्छ। दाहसंस्कारमा शवलाई जमीनमा गाडने चलन छ। नदीमा लगेर शवलाई जलाउने चलन पनि छ।

सांस्कृतिक तथा धार्मिक अनुष्ठानमा नाहाङ्मा, माङ्गेन्ना, ताप्फेङ, युमासाम् थेबासाम् थेप्मा, हिमसाम्माङ, आक्वानामा, तङसिङ महत्वपूर्ण मानिन्छन्। घरमुलीको नाममा हरेक तीनवर्षमा जन्मोत्सव पारेर विशेष पूजा गर्ने गरिन्छ जसलाई नाहाङ्मा भनिन्छ। यस अनुष्ठानमा फेदाङबाले घरमा धुपबत्ति बाल्दै पूजा गरेर घरमूलीको कल्याण र श्रीवृद्धिको कामना गर्ने गरिन्छ। माङ्गेना चाहिँ परिवारका कुनै एक वा सबै सदस्यको कल्याणार्थ गरिने अनुष्ठान हो। यो वर्षमा एकपटक गर्ने गरिन्छ।

मप्फेङः अनुष्ठान उँधौली (योबेक्बा) र उँभौली (थोबेक्बा) पर्वमा घरको कल्याणार्थ गरिने पूजा अनुष्ठान हो। यो अनुष्ठान घरमा फेदाङबाले पूजाविधि गर्ने गर्दछन्। सक्नेले हरेक साल नसक्नेले पाँच वा दशवर्षमा युमासाम र थेबासाम थेप्मा अनुष्ठान घरमा गर्ने गर्दछन्। कुलदेवताबाट घरपरिवारको रक्षा, कल्याण, श्रीवृद्धि होस् भनी पूजा गर्ने चलन छ।

तङसिङ् भनेको आफ्ना दाजुभाइलाई बोलाएर तागेरानिङ्वाभु माङको पूजा गर्ने एक परम्परा हो। यो एक कुल पूजा हो। हाम्रो कल्याण होस्, बल प्राप्ति होस् भनी पूजामा कामना गरिन्छ।

किरात लिम्बू आफूलाई घामको सन्तान भनी विश्वास गर्दछन्। महत्वपूर्ण अनुष्ठान जस्तै घरपरिवारमा कुनै सदस्य जन्मँदा वा मृत्यु हुँदा घामलाई सर्वप्रथम सम्बोधन गर्ने अनुष्ठान हुन्छ। जन्मदा सन्तान जन्मेको वा थपिएको अवस्थामा सोको जानकारी घामलाई दिइन्छ। बच्चाको अनुहार सर्वप्रथम घामलाई देखाइन्छ।

यसैगरी परिवारको कुनै सदस्यको मृत्यु भएमा त्यसको जानकारी घामलाई सविस्तारपूर्वक गरिन्छ। मृत्यु हुँदा फेदाङ्बाले अब लौ घामको सन्तान घामसँगै गयो है भनेर उपस्थित शोकाकुल समूहलाई जानकारी गराइन्छ। यसबाट किरात लिम्बू सुर्यवंशी (नामसामी) भएको छर्लङ्ग हुन्छ।

कार्तिक औँशीमा घरघरमा दियोबत्ती बालेर बलिहाङलाई पूजा गरिन्छ। खुशीयालीमा देउसी भैली खेल्ने चलन चलेको लोकोक्ति छ।

बलिहाङ तङनाम अर्थात् तिहारमा खेलिने देउसी भैली किरातको प्राचीन इतिहाससित गाँसिएको पर्व हो। देवासुर सङ्ग्रामताका बलि राजा अत्यन्त दानवीर राजाको रूपमा प्रकट भए। उनको सोझोपनको फाइदा उठाउँदै आर्यले उनको राज्य छलकपटपूर्वक हडपे। असुर गुरू शुक्राचार्यले सम्झाउँदा पनि बलि राजाले गुरुको कुरा सुनेनन्। फलस्वरूप बलिराजा पक्षको हार भयो। त्यसबाट निरास भएर गुरू शुक्राचार्य त्यहाँबाट अरबभूमिमा लागेका थिए। (Thulung, 1985)

यद्यपि, राजा बलिलाई आर्य र अनार्य दुवैले आदर गर्दछन्। उनीहरू वर्षमा एक पटक पूजा गरी सम्मान प्रकट गर्दछन्। यसर्थ यी बलि राजा सदा अमर छन्। उनी अमर रहुन् भन्ने सन्देश फैलाउन

देउसी खेल्ने चलन चलेको जनविश्वास छ।

चासोक तङनाम अन्नबाली पाकेपछि माङ अर्थात् देवतालाई चढाउने पर्व हो। मङ्सिर महिनामा यो पर्व मनाइन्छ। यो बेलामा लेक, औल सबैतिर अन्नबाली पाकिसकेका हुन्छन्। भूमिपूजा गरेर पाकेको नयाँ अन्नलाई तागेरानिङ्वाभू माङलाई चढाउने परम्परा छ। सबा साम्माङ मुन्धुममा पनि नयाँ बाली पाकेपछि सबा साम्माङ देव घरघरमा डुल्ने र न्वाँगी नचढाउने घरमा दुःखबिमार गराउने उखान छ। यो पूजालाई परमात्मा वा प्रकृतिप्रति अनुगृहित भाव प्रकट गर्ने चाड मान्न सकिन्छ।

कःक्फेक्वा तङ्नाम किरात नववर्षको रूपमा माघ महिनामा मनाइन्छ। चाँप फुलेको याममा यो पर्व पर्दछ। माघेसक्रान्तिका दिन बिहानै नुवाई–धुवाई गरेर तागेरानिङ्वाभू माङको पूजा गरेर नयाँ वर्ष पनि फलिफाप होस् भन्ने शुभकामना आपसमा साँटासाँट गर्दै यो पर्व मनाइन्छ। मानिसले सभ्यताको विकासक्रममा खान जानेको पहिलो खाद्यवस्तु तरूल कन्दमूल भएकाले यो पर्वमा त्यही वस्तु खाएर दूर अतीत अवस्थालाई हरेक साल सम्झना गरिन्छ।

किरात लिम्बू जाति गीतसङ्गीत र साहित्यमा रूचि राख्ने जाति हुन्। पालाम लोकसाहित्य र लोकसङ्गीतको एक समृद्ध र परिष्कृत नमूना हो। किरात याक्थुङ लोकसाहित्यमा बिम्बको सटिक प्रयोग हुन्छ र भावको अनन्त गहिराइ भेटिन्छ। यिनीहरूले गाउने गीतसङ्गीत जो कोहीले गाउन नसक्ने विशेष लगाव र अभ्यास भएका व्यक्तिले मात्र गाउन सक्ने खालका हुन्छन्। यसमा प्रवीणता पाउन सांस्कृतिक लगाव जरूरत पर्दछ। अन्य जातिको लोकगीत वा आधुनिक गीत गाउन सिपालुले पनि मौलिक शैलीमा पालाम गाउन सक्दैनन् । यो पालाम गायनको एक विशेषता हो।

धाननाच लिम्बू जातिको विशेष नाच हो। उहिले यो धाननाच धान पाकेपछि काटेर खलामा राखेर खुट्टाले माड्नको लागि आरम्भ भएको नृत्य मानिन्छ। यसलाई लिम्बू भाषामा यालाङ भनिन्छ। 'या' भनेको धान र 'लाङ' भनेको नाच हो। किरात याक्थुङको धाननाच संस्कृतिले उनीहरू कृषियुग आरम्भ भएदेखि नै यिनीहरू धानखेतीसँग आबद्ध रहेको प्रमाणित हुन्छ।

यालाःङ अर्थात् धाननाच युवा, युवती २ जना देखि १०–१५ जनासम्म मिलेर हात समाएर लहरै उभिएर कदम मिलाएर अघिपछि सर्दै पालाम गाउँदै नाचिने नाचलाई धाननाच भनिन्छ। यो नाच हाटबजार, मेला, विवाह, काजक्रिया, पाहुना आएको बखत नाचिन्छ। धाननाच सुरू गर्नुअघि युवायुवतीबीच एकआपसमा परिचय गरिन्छ। आपसमा नाता नलाग्ने भएमा मात्र धाननाच आरम्भ गरिन्छ। यो नाच केही समयदेखि केही दिनरातसम्म जारी रहन्छ। एकराते धाननाच बढी प्रचलित छ।

केलाःङ अर्थात् च्याब्रुङ नाच किरात याक्थुङको एक मौलिक नाच हो। यो नाच च्याब्रुङ बाजा सहित नाचिन्छ। 'के' भनेको च्याब्रुङ र 'लाङ' भनेको नाच हो। यसमा युवकहरूले च्याब्रुङ भिरेर लहरै उभिएर हातले बजाउँदै विभिन्न शैलीका नृत्य देखाउँछन्। यो केलाङ नाच शुभकार्य जस्तैः– विवाह, नयाँघर प्रवेश अवसर आदिमा नाचिन्छ। युवतीले पनि हातमा झ्याम्टा बोकेर लहरमा मिलेर ताल मिलाउँदै नाचमा सार मिलाउँदै नाच्दछन्।

२.१७ धर्म

किरात लिम्बू शैव प्रभावित बोन दर्शन मान्ने आदिवासी हुन्। यिनीहरूका आत्मापूजक धामीझाक्री मान्ने, मुन्धुमी धर्म मान्ने प्रकृतिपूजक जाति हुन्।

हुन त हिन्दु धर्मावलम्बी पनि आफूलाई प्रकृतिपूजक नै भएको दाबी गर्ने गर्दछन्। तर किरात शैव वोन दर्शन र हिन्दु दर्शन र संस्कारमा मूलभूत भिन्नता छन्।

किरात इतिहास अनुसार नवौं शताब्दीमा किरात लिम्बुवान क्षेत्रमा युमा धर्म भित्रियो। (Chemjong, 2003a) यो युमा धर्मलाई अनुसन्धाताहरूले बौद्ध वोन धर्मको प्रकार भन्दछन्। (Balikci-Denjongpa, 2003; Dutta, 2014; Encyclopedia Britannica, 2019)

आज एकथरी लिम्बू उबाहाङ, माबोहाङलाई गौरव र आदर्श मान्दै उनीहरूको राज्यकालमा

स्थापित लिम्बुवान राज्य र लिम्बुवानमा थोपरिएको बौद्ध बोन धर्म (युमाधर्म) लाई पुनःस्थापित गर्न चाहन्छन्। अर्कोतर्फ किरात राज्यमा यसअघि शैव र बोनधर्म अनुयायी थिए, जो पितृसत्ता वा सत्य वा शिवलाई कुलगुरू मान्ने तथा आफूलाई किरात भएकोमा गौरव मान्ने जेठो समूह अद्यावधि छ।

शैव मतावलम्बी पितृदेव शिव वा थेबाका साथै मातृसत्ता युमालाई पनि मान्दछन्। उनीहरू शिव पार्वती, उमाशङ्कर, शिवलिङ्ग र योनीलाई धार्मिक चिन्ह र सत्य (सनातन) खोजी गर्नुलाई जीवन दर्शन मान्दछन्। समाजशास्त्रीय दृष्टिमा शिव, पार्वती वाह्यबोधक 'इटिक' शब्दहरू र थेबा, युमा संज्ञाहरू अन्तरमुखी अर्थात् 'इमिक' शब्द हुन्।

संक्षेपमा, युमा धर्मको पृष्ठभूमिलाई सङ्क्षेपमा भन्नुपर्दा तिब्बतमा बौद्ध धर्म प्रवेश भएपछि बोनधर्म बौद्ध बोन धर्ममा परिवर्तित भयो । बौद्ध धर्मको प्रभावले बौद्ध बोन धर्ममा मद र मांस (बलिप्रथा) निषेध गरियो। तिब्बतमा जब लामावाद मौलायो तब बौद्ध बोन धर्मले आफूमा निहित बोन पहिचान लुकाउन स्थानीय नामको विकल्प खोजी गर्‍यो। (Dibeltulo, 2015)

लामावादको प्रहारबाट बच्न बौद्ध बोनधर्मले स्थानीय नाम युमा धर्म धारण गर्‍यो। यही बौद्ध बोन (युमा) धर्मलाई किरात लिम्बुवान, भारतमा अद्यावधि किरात लिम्बूले मौलिक धर्मको रुपमा दाबी गर्ने गर्दछन्। वास्तवमा युमा धर्म अघि किरात लिम्बूले शिव र शिव प्रभावित वोन धर्म मानिल्याएका थिए। बौद्ध बोन (युमा) धर्म तिब्बतबाट नवौँ शताब्दीमा प्रवेश भएको धर्म हो।

अतः किरात लिम्बूका सांस्कृतिक तथा धार्मिक फेद शिव, बोनदर्शनबाट उद्विकास भएर हाल यिनीहरू बोन, शिव, हिन्दु, बौद्ध, बौद्ध बोन (युमा), सत्तेहाङ, किरात तथा विभिन्न धर्ममा आस्था राख्दछन्।

२.१८ मुन्धुम

२.१८.१ तुङदुङ्गे मुन्धुम

तुङदुङ्गे मुन्धुम साँबा लिम्बू जातिको एक विधिवत पितृ–पूजा हो।

विभिन्न पूजा सामग्री सजाएको माङथानमा फेदाङ्बा, येबाद्वारा गाथा गायन गरी अनुष्ठान सम्पन्न गरिन्छ। हरेक तीन वर्षमा तीनवर्षे बोका र भालेसहित तुङदुङ्गे देवका प्रिय हातहतियार, वाद्यवादन, खाद्यवस्तु सजाएर पूजा थान बनाइन्छ।

पूजा गर्दा परिवारजनको भलो हुने खासगरी परिवारजनको मनस्थिति, क्रोध, आवेगलाई नियन्त्रण हुने, घरपरिवारलाई रक्षा हुने र मङ्गल प्राप्ति हुने जनविश्वास रहेको छ। (Chongbang, 2009)

तुङदुङ्गे पूजा विशेषतः साँबा परिवारको कूलपूजा हो। साँबा छोरीचेलीद्वारा परम्परा फैलिएर हाल गैर–साँबा लिम्बूले पनि तुङदुङ्गे पूजा गर्ने गर्दछन्। यो पूजा हाल सबै लिम्बूको साझा पूजा बनेको छ।

मुन्धमी तहमैँ सांस्कृतिक सम्बन्ध रहेका निङलेखु, खजुम र वरूमहाङ थरका लिम्बूमाझ तुङदुङ्गे देवलाई फरक ढङ्गले हेरिएका मुन्धुम छन्। त्यसले तुङदुङ्गे देवको ऐतिहासिकतालाई मान्यता दिन्छ।

तुङदुङ्गे मुन्धुमको झलक–

> आल्ल खेने लेक्वादो सुम्बदो माङले कुस्सा फोक्वा तुङदुङ्गे माङे साँबा माङ्ङे खेने सोदान याःरिन कोत्छे केबेयाङ केयागेल्ले थाबेरा केम्बारे सिङ्धक्से केन्तुम्भु हाः माङवाहाङ्वा हातुसुरू, पिरूसुरूसिल्ले खेन ग आत्तु केत्येआङ याङ्नु केत्येआङ थाबेरा पानु यम्बाए आङ्गा केसा फोक्वाँग साम्मादिङ माङ्वाहाङ्वा आलक केन्बिराङगेन फाङ पेली पान्जा केनाक्तुल्ले आसा फोक्वाए खनेआङ साक्वादिङ हाङवा माङवा केदेक्लो!

(Chongbang, 2009)

नेपालीमा मुन्धुमको एक झलक– अब तिमी त्रिवेणीदेवका कान्छा छोरा दुङ्दुङ्गे देव

साँबादेवले बीउबीजन पुऱ्याउन जाँदा यता तिम्रा बाबुले तिम्रा दाजुभाइलाई शक्ति वरदान बाँडिसकेकाले तिमी फर्की आउँदा आफ्ना बाबुसँग मलाई पनि शक्ति वरदान देऊ भनी विन्ति गर्दा तिम्रा बाबुले हे! मेरा कान्छा छोरा तिमीले पनि मबाट शक्ति र वरदान लौ पायौ भनी आशीर्वादसहित शक्ति, वरदान दिए अनि ती तिम्रा बाबु ओरालो लागे। तिमी कोकाहाका कान्छा छोरा भने उँभो थाक्सुबा, सोगबु, लेगुवा, पिखुवा, कुरूले, जल्हारा, बेल्हारा पाख्रिबास मैदान माथि रमिता हेर्दै डुल्दै खम्बु गाउँ याख्खा गाउँबाट अरुण बरुण नदी डुल्दै रमिता हेर्दै बाह्लबिसे, कोसुवा, सजिक, सिगेदिम्बा, फाख्खङ्बा, याङ्खङ्बा, तिराफारा, चिदेन, साम्धोक, कंधोक गाउँहरूका नाम पुकार्दै उकालो लाग्यौ। ...

२.१८.२ चङबाङ साँबा माङ्गेना मुन्धुम

साँबा किरात लिम्बू परिवारको एक सदस्य हो। यही साँबा परिवारभित्र चङबाङ साँबा, फयङ साँबा लगायत सदस्यहरू छन्। यिनीहरूको वंशवृक्षमा समानता छन्। हाल साँबाका विभिन्न उपथरमा छुट्टिएको अवस्था भए तापनि वंशावलीमा यिनीहरूको रक्तगत अनन्यता देखिन्छ। (Chongbang, 2009; PhyangMC, 2019) त्यसैले गर्दा फयङ साँबाको अध्ययन गर्दा भ्राता चङबाङ सम्बन्धित मुन्धुम लिइएको हो। किनभने चङबाङ साँबा माङगेना मुन्धुमले फयङ लगायत अन्या साँबाहरूको ऐतिहासिकता प्रतिनिधित्व गर्दछ। त्यसैले चङबाङ साँबा माङ्गेना मुन्धुम यहाँ प्रस्तुत गरिएको हो। मुन्धुमको झलक–

कोचीयो मेचीयो साहा यङगनताप्पा साराहा ताप्पा चङबाङ साँबा हाङदेन यो काशी क्षेत्र साम्याङले सिक्री युप्पारे सिक्री वान्छाङमु थासिङ काशी क्षेत्र साम्सो यमिङ वान्छिङ खुने युक्फुङमु कन्नु थाङे सावाङमु कन्नु थाङे थङगनमु नात्नु याङे साराहा मु नात्नु थाङमु, यो कोशी गंगा तेम्बे यो अतुदिङ योलाममु योङ सप्तकोशी दूधकोशी तामाकोशी यङगन तात्नु साराहा नात्नु युक्फुङ कन्नु सावाङ कन्नु वसादिङ योलाम थासिङलो पिच्छा कन्नु,

वसादिङ योलाम थासिङलो पिच्छा कन्नु, साम्भोग कन्नु कई काक्नु फाङजाङ काक्नु चबतिङ थुङवा काक्नु विजयपुर ना वसा तोलाम लन्दे कई काक्नु फाइजङ काक्तुर कोचीयो बा मेचीयो बा यङगन ताप्पा साराहा ताप्पा रे मिनु होप्पा तम्बर होप्पा बसा योलाम खङकेलन्दे यङगन नात्नु साराहा नात्नु हाक्फारा नौँ ढुङ्गे बसा थोलाम खडकेधाङे सिगेक्सुरूङ सिगी सोसाम सन्भेन्वोत्ते माता इभे मेन्बोनते सिगी सोसाम फोङनु माता इमे फोङनु मिनु होप्पा तम्बर होप्पा युक्फुङ कनु सावाङ कन्नु यङगन नात्नु साराहा नात्नु वशा योलाम थाङे रो

मिनु होप्मा तम्बर होप्मा नुबोघाट सिम्राघाट युक्फुङदिङ सावाङ कन्न यङगन नात्नु साराहा नात्नु वशा थोलाम ताङेरो मिनु होप्मा तम्बर होप्मा नुबोघाट सिम्राघाट युक्फुङदिङ सावाङ कन्नु यङगन नात्नु साराहा नात्नु वसा योलाम खङकेलन्दे कई फाङजङ काम्नु मिनु होप्मा तम्बर होप्मा करकौले युक्फुङ बक्खिम युक्फुङ काक्तुर मिलु होप्मा तम्बर होप्मा साराहा नात्नु यङगन नात्नु वसा थोलाम खङकेलन्दे कोचीयो बा मेचीयो बा यङगन ताप्पा साराहा ताप्पेन बसा योलाम खन्केलन्दे, मिनु होप्मा तम्बर होप्मा खड्कुरे तरङ बसा थोलाम खडकेथारेथाङे कइफाङजङ काक्नु मिनु होप्मा तम्बर होप्मा यङगन नात्नु साराहा नात्नु खुक्वा धोरो लुङघारी रो।

(Chongbang, 2009, pp. 145-148)

सारांश र विवेचनाः प्रस्तुत चङबाङ साँबा माङ्गेना मुन्धुममा चङबाङ साँबाका पुर्खाको घटनाप्रधान गाथा गाइएको छ। यो चङबाङ साँबा माङ्गेना मुन्धुम र फयङ साँबा उत्पत्ति मुन्धुमका सार समान छन्। अघि यिनीहरूको परिवार काशी वंश हो जो गंगा मैदानबाट आएका थिए। यिनीहरू राजवंश भएकाले सुन चाँदी धनसम्पत्तिले सम्पन्न थिए। यिनीहरूको कर्मस्थल तथा क्रिडास्थल मेची, कोशी, तामाकोशी, दूधकोशी, सप्तकोशी नदी क्षेत्र, विजयपुर र वरपरका क्षेत्र

हुन्। ती क्षेत्रमा घुमेको, बँदेलको सिकार गरेको मुन्धुम बताउँछ। ती पुर्खाहरू कोशीबराह क्षेत्रमा बँदेलको सिकार गर्ने गर्दथे, मुन्धुम बताउँछ।

तिनै वंशका राजकुमार अर्थात् चङबाङ साँबाका पुर्खाहरू कोशी बराहबाट बँदेलको सिकार गर्दै तम्बरखोलाको किनारै किनार उँभो लागे। उनीहरू तम्बरखोला किनारै किनार यात्रा गर्दा बाटामा पर्ने नुबोघाट, सिम्राघाट, खड्कुडे पुल, चुङ्वाखोला, सोबुवाखोला दोभान, मियाखोला तेम्बे दोभान, रामदुवाली काटेर मेवाखोला पुगे। तागेरा निङ्वाःभू माङले सपनामा दिएको सन्देश बमोजिम उनीहरू मेवाखोला पुगेको मुन्धुम बताउँछ।

सिकारी भेषमा राजकुमार मेवाखोलाको जङ्गलमा पुगे। उनका साथमा सुन, चाँदीको फाली पनि थियो। उक्त जङ्गल साम्योकहाङ राजाको शासन क्षेत्रभित्र पर्दथ्यो। राजकुमारले जङ्गलमा सिकार गरेको केही दिनमा साम्योकहाङका सिपाहीले देखे। जङ्गलमा सिकार खेल्ने राजकुमारसित सुन चाँदीको फाली भएको र त्यो त्यहीँ जङ्गलमा भेटेको भनी सैनिकले राजालाई पोल लगाए। राजाले आफ्ना थप सिपाही पठाएर राजकुमारलाई दरवारमा उपस्थित गराए।

राजाले दरवार झिकाइएका राजकुमारलाई सोधे– “तिमी कहाँबाट मेरो देशमा किन आयौ?” राजकुमारले आफ्ना कुरा सविस्तार बताइदिए। आफूसाथ भएको सुनचाँदीको फालीहरू पनि उनले राजालाई चढाए। तर राजाले सोचे, यसरी कसैको धनसम्पत्ति खोस्नु हुँदैन, बरु राजकुमारलाई आफ्नै दाजुभाइ बनाएर संगै राख्नुपर्दछ। त्यसैले राजाले राजकुमारलाई संगै मिलेर बस्न आग्रह गरे। किनभने अघि साम्योकहाङ राजाका पुर्खा पनि कोशी बराहबाट बँदेल सिकार खेल्दै आएको कथा राजाले सम्झिए र राजकुमारलाई सुनाए। त्यसपछि चङबाङ पुर्खा मेवाखोला क्षेत्रमा बसे। यसरी चङबाङ साँबाका पुर्खा मेवाखोलामा स्थापित भए, मुन्धुम बताउँछ।

यस अतिरिक्त मुन्धुमभित्र माङ्गेना गर्ने विधि बताइएको छ। बिहानी पख माङ्गेना पूजा गर्दा राम्रो हुन्छ। चङबाङ साँबाको माङ्गेना मुन्धुम र फयङ साँबाको उत्पत्ति मुन्धुममा समानता छन्। फयङ साँबा उत्पत्ति मुन्धुममा नाल्बो राजाले राजकुमार (साराताप्पा) लाई जङ्गलबाट झिकाएपछि उनले चढाएको सुन–चाँदी ग्रहण गरेको कथा छ। कथाअनुसार उनले आफ्नी कान्छी छोरीको विवाह साराताप्पासित गरिदिए। पछि छोरी ज्वाइँलाई राज्य पनि छुट्याएर दिए।

थुतुरे वेद वा मौखिक परम्परामा विविधता आउनुलाई स्वाभाविक छ। कथाका पात्र र कथासारलाई आधार मान्दै विश्लेषण गर्न सकिन्छ। दुवै मुन्धुमलाई तुलनात्मक विश्लेषणको आधारमा चङबाङ साँबाको पुर्खा (राजकुमार) पात्र र फयङ साँबाको साराताप्पा पुर्खा पात्र एकै भएको कथासार छ।

यस मुन्धुमले किरात लिम्बू वंशको इतिहास समेट्ने तथ्य पनि उजागर गरिदिएको छ। अघि साबा येत्हाङ हावाहुरीझैँ फनफनी घुमे। कोही ल्हासा भएर आए तब उनीहरू ल्हासागोत्रे भए। कोही तल गंगामैदान घुमेर आए तब उनीहरू काशीगोत्रे भए। मुन्धुम अनुसार काशीगोत्रे र ल्हासागोत्रे दुवै एकै साबा येत्हाङ थिए। समय र परिस्थितिले आपसमा छुट्टिएर पछि अलग देखिएका मात्र हुन्। यही क्रममा काशी वंशका चङबाङ साँबा, फयङ साँबा लगायतका साँबाहरू काशीगोत्रे भएको कुरामा मुन्धुमको जोड छ।

२.१८.३ चङबाङ साँबा पुङ मुन्धुम

चङ्बाङ् साँबाको पुङ् साम्माङ् मुन्धुम मौखिक रूपमा सर्दै आएको अर्को एक महत्वपूर्ण परम्परागत ज्ञान र दर्शन हो। यसले चङबाङ साँबाको मात्र नभएर फयङ्हाङ् साँबाको ज्ञान, दृटिकोण र दर्शन आँकलन गर्न आधार प्रदान गर्दछ। स्मरण रहोस्, चङ्बाङ् साँबा र फयङ साँबाको पुर्खा एकै रक्तगत अनन्या भएकोले यो मुन्धुमले पनि ती दुई साँबा लगायत अन्य साँबाका ज्ञान र दर्शन समेत प्रतिबिम्बित गर्दछ।

मिसेक साम्माङ् सिरेङ् साम्माङ् के पोक्मा के साम्मा सुरुम्थो सियोदेरुम्यो खेयेक थक्नेरे
आसेन् इक्सा खाम्बेक तरक ताङ्साङ् पच्छेल्ले कगेत्नाङ् येच्छी पच्छे थो कुथानाम फाङ्जे

पच्छे खम्बेलग मुसेन्दामु आपते मियामु आप्ते सेन्दाङ् आप्मोर मिया आप्मारे केत्तकुम हेरे नुधिनु हेरे थाबुमु हेरे सिङ्लाङ्मु हेरे पोक्लामु हेरे खक्के बेलाले यो सो रिखी माङ्हा थो सो रिखी माङ्हा नौलाख चौरासी रिखी माङ्हा सेन्दाङ् सेप्सा लाछी सेप्मा मिया हेप्मा नाम्ही सेप्मा फाआङ्ग लामन्ते मु कुबे मेजोगे नाममतो मु कुबे मेचोगे

लासभामु मेयुङे नामसभामु मेयुङ् कुगेत्नाम येत्छी केपप्पा कुयानाम फाङ्जे केपप्पा सेन्दाङे सेप्माफाआङ् लाही खेप्माफाआङ् मिया सेप्मा फाआङ् बाम्ही सेप्मा फायुङ् आसभा नामसभा कुबे मेयुङ्लेन मिनु सामा बइए सामेन लाप्मुयोक मुधोक सिमुथोक मुथोक लोक्साङ् फुरुत्त तेयाङ् थक्ले तुम्बो हा साम्माङ् तुम्बो हा नौ लाख तारा चौसट्ठी रिखी हा याङ्सा कुन्धे के जोगी पेरी पान्जा सान्जा इङ्जा नेत्नुसिलेग मु आनी गे गयो सेन्दाङ् केआप्पा मिया केआप्पा, सेन्दाङ् सेप्मा फाआङ् लाही सेप्मा फाआङ्, मिया सेप्मा फाआङ् नामही सेप्मा फाआङ् लामतो कुबे चोगिगे नाममतो कुबे चोगिगे।

मिनु सामेन बइसमिन पेरी पन्छा सान्जा इङ्जा मेनेत्तुलेग आङ्गा यारिन तुम्बा सोधान तुम्बा नारी कुदेन आग्नेतार सेन्दाङ् सेरुङ् लाही सेरुङ् मिया सेरुङ् नामही सेरुङ्, पेरी पान्जा सान्जा इङ्जा मिनु सामावई सामा नेत्तुसिलेग साक्फारी थोक्वा हाङ्फारी थोक्वा नारी कुजेन मेनेत्तु लापा मुथोक मि मुधोक लकमु मङेरो,

मिनु सामा पर्ध सामा खुने आङ् लोक्से तेयाङ् फुरुत तेयाङ् सिक्चोवा हा थाक्वाबा हा नारी कुजेन मेनेत्तु आ इक्सा तन्दुरो खाम्बेक तन्दुरो इक्सा सिघाइङ् खाम्बे सिंघाङ् नु मिनु सामेल सुबा सामेन हेल्लाङ् सोमेन नारी कुजेन मनेत्नुआङ् सिवाङ् खाम्मेक सिघाङ् मिनु सामेल्ले पधे सामेल्ले इक्सा खाम्बेक तन्दु लोक्साङ् पुरुत्त लासेरो सुवा सामेन हेल्लाङ् सामेन उत्तरखण्ड व्यापीखण्ड थो मिनु तेम्बे साण्डङ्वा तेम्बे कइदिङ् फङ्जङ् यम्बेओ आठवटा फाःमु मेयोप्सुसिरो खायो सामु फामिक्मु पच्छे।

फबकमु पच्छे खान्हा सामु सुवासोमा थेगाङ् सोमा लोक्साङ् फुरुत्त पेयाङ् फामिकमु उत्तुरो फाबकमु हङ्सुरो। खाथ्यो सामुमिनु सामेन वाइ सामेन लाप मुथोक मुथोक मि मुथोक मुधोक साम्याङ् तोङ्मु युप्पा तोङ्मु काशा तोङ्मु तामा तोङ्मु लाफ्लेरे लाप्मेलछिङाङ् मिरेरे मि मे मेतछिङाङे लोक्साङ् पुरुत्त पोमु हन्नङग कुगेत्नाङ् येत्छी केबत्पेथो युथानाम फाङ्सी केबत्पेथो लोक्साङ् फुरुत्त केरेयाङ् सेन्दाङ् मु आबु मिया मु आबु, सेन्दाङ्मु सेरेरो मिया मु सेसेरो लाही नामही मु सेरोरो। लाही नामी मु सेरोरो खान्हा सा खेन्दाङ् ग्रह, लाही ग्रह मु पोक्से रो, सेन्दाङ्रे तेत्तुसी लाही रे तेत्तुसी मिया रे तेत्तुसी नाम ही रे तेत्तुसी खान्हासा ग्रह पोक्मा मुन्धुम हा साप्तुहाङ् पत्लो।

(Chongbang, 2009, 148-151)

सारांश र विवेचनाः प्रस्तुत चङबाङ साँबा पुङ मुन्धुमले प्राचीन कालीन झलक दिएको छ। मुन्धुममा उहिले पुर्खाहरू ऋषिमुनिका साथ भेला हुन्थे। तल (गंगामैदान) बाट, माथि (भोट, चीन) बाट नौलाख ऋषिमुनि भेला भए। सभाहरू सम्पन्न भए। ऋषिमुनिबीच छलफल, शास्त्रार्थ हुन्थ्यो। मुन्धममा सुन, चाँदी, काँश, तामा धातु (लाक्षणिक रूपमा युग) को चर्चा गरिएको छ। पुर्खाहरूलाई ग्रहसित तुलना गरिएको छ। मुन्धुममा एकजना सिरेङ साम्माङको पनि चर्चा छ। उनलाई एक्ले (एक्लै सिकार गर्ने) चकमके सिकारीको रूपमा स्मरण गरिएको छ।

उहिले आगोको लागि चकमक बोक्ने चलन थियो। त्यसैको आधारमा सिरेङ साम्माङ (पूर्वज)लाई चकमके सिकारी भनिएको हो। किरात सेनेहाङ लिम्बू वंशावलीमा साँबा सेरेङबाट चङबाङ, फयङ लगायतका साँबा उद्‌विकास भएको देखिन्छ। (SenChobegu, 2007)

यसर्थ, मुन्धुमले सेरेङलाई साम्माङ (पूर्वज) मानेको सन्दर्भ अन्य वंशावलीसित मिल्न आउँछ। अतः साँबासेरेङबाट फयङ साँबा समेत उद्‌भव भएका हुन्। सेरेङ साम्माङ चङबाङ, फयङ लगायत साँबाका पूर्वज हुन्। मुन्धुमले साँबाका पुर्खा सिकारी मात्र होइनन् ऋषिमुनिको संसर्ग गर्ने ज्ञानी जाति थिए भन्ने झलक मुन्धुमले दिन्छ।

२.१८.४ सबा साम्माङ मुन्धुम

लिम्बू भाषामा ‘सबा’ भनेको बाँदर र ‘साम्माङ’ भनेको देव हो। यो देव वा सम्बन्धित जातिको स्वभाव चकचके, स्वच्छन्द तर शक्तिशाली भएकाले जो कोहीले तह लगाउन गाह्रो भएको हुँदा देव मानेर फकाएर राख्नु नै श्रेयस्कर ठानिएको विश्लेषण गर्न सकिन्छ। सबा मुन्धुममा वर्णित सबा, बाँदर देवको शक्ति भनेको मानिसलाई लाग्ने दुःख, बिमार मानिएको छ। मानिस विभिन्न रोगबाट बच्न सबा साम्माङको आराधना गर्ने गरिन्छ।

सरसर्ती हेर्दा आख्यान केवल अभिधामूलक शब्दशक्ति भएको लोककथा मात्र नभएर शब्दनिर्माणमा यो मुन्धुम रूपक र बिम्बले भरिपूर्ण सन्देशमूलक ज्ञानको भण्डार भएको यो कलमको बुझाइ छ। किनभने मुन्धुममा वर्णित ‘सबा’ शब्द हाल लिम्बूको पद, थरसित पनि सम्बन्धित छ। सबा मुन्धुममा बराहदेव कोकोहा माङ र कोशी नदी, तम्बरखोलाको वर्णन छ। यही क्षेत्रका प्रख्यात कोकोहा माङका सन्तान तुङ्दुङ्गे देव तुङदुङ्गे मुन्धुमका नायक पनि सम्बन्धित छन्। तम्बरखोला क्षेत्रका सोधुङलेप्मुहाङका सन्तान सबा र पर्सियन इतिहासमा वर्णित सबाबीच प्राचीन दूर सम्बन्ध रहेको भाषाशास्त्रीको विश्लेषण पाइन्छ। (Pokhrel, 1998; Thulung, 1985)

पर्सियन इतिहास अनुसार अघि पर्सियामा शिव मतावलम्बी सबा थिए, जसलाई सबियन्स भनिन्थ्यो। (Thulung, 1985) सबा साम्माङ शब्द पछि लिम्बूको पदवी एवम् थरमा विकसित भयो। (Subba, 2005) साम्बा, साँबा थरको व्युत्पत्तिको मूल आधार प्राचीन इतिहासमा गएर ठोक्किन्छ। साँबा जातिको सम्बन्ध किरातेश्वर शिव, शिवलिङ्ग, शिवालय आदिसँग छ। जुन कुरा साँबा जातिको उत्पत्तिस्थल मेवाखोला थुम साँबास्थित प्राचीन, ऐतिहासिक स्थल फङफङ्गे झरना नजिक भेटिएको शिवलिङ्गले पुष्टि गर्दछ।

नेपाल एकीकरण अन्तर्गत गोरखाविस्तारको बेला वि. सं. १८३१ सालमा गोर्खाली र लिम्बूबीच चैनपुरमा लिम्बूको वंशावली झिकाएर हेरियो। अध्ययन गर्दा काशीवंश किरात लिम्बूको सम्बन्ध सेन, मगरसित भएको पत्ता लाग्यो। त्यसले गोरखालीसित सम्झौता गर्न लिम्बूलाई प्रेरित गऱ्यो। फलस्वरूप नुनपानीको सन्धि भयो। पछि वि.सं. १८६५ मा गिर्वाणयुद्ध शाहले काशीवंशलाई किपट नदिने उर्दी जारी गरेपछि लिम्बुवानमा खलबली मच्चियो। त्यसबेला किपट रक्षार्थ काशीवंश लिम्बू र ल्हासावंश लिम्बू एकजूट भए। आपसमा मिलाप गरी कुटुम्बेरी चलाउने लगायतका सम्झौता गरेर गोर्खाली विरुद्ध मोर्चा कसे। त्यसैबेला काशीवंश लिम्बूले तीन ढाकर जनै तम्बरखोलामा बगाइदिए। (Ingnam, 2012)

ऐतिहासिक तथ्यको आधारमा हाल मेवाखोला, तम्बरखोला, ताप्लेजुङ लगायत विभिन्न स्थानमा बस्ने साँबा शिव/ थेबासाम/ थेबाहाङसाम, सबा साम्माङ सम्बन्धित छन। सबा मुन्धुम, तुङदुङ्गे मुन्धुमका सारतत्त्वबीच केही समानता भेटिन्छन्। सबा, साम्बा, सब शब्दहरूले साँबा जातिको प्राचीनता झल्काउँछ।

इतिहासलाई फर्केर हेर्दा पर्सियाको प्राचीन इतिहासमा उल्लिखित शब्द सब, सबा र साबा, साँबा शब्दका ध्वनिसाम्य तथा समअर्थका आधारमा ‘सबा’ र ‘साँबा’ बीच सम्बन्ध पाइन्छ। सबा साम्माङको ‘सबा’ शब्दबाट परिचयबोधक शब्द ‘सबा’, ‘साबा’ हुँदै जातिबोधक शब्दमा ‘साँबा’ शब्दमा विकासित भएको विश्लेषण गर्न सकिन्छ। जेहोस्, सबा साम्माङ मुन्धुम एक लोक आख्यान हो जसको एक अर्थभित्र साँबा थरको उद्भवको पृष्ठभूमि लुकेको छ। त्यसैले सबा मुन्धुमलाई यहाँ प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक हुनेछ।

किरात भाषा र संस्कृतिका ज्ञाता चन्द्रकुमार सेर्माद्वारा लिखित सबा साम्माङ मुन्धुम (Sherma, 2009) अनुसार उहिले सोधुङ लेप्मुहाङले मान्छे र बाँदरको आकृति भएको सबा (बाँदर) छोरा पाए। उनले त्यो सन्तान मरे पनि मरोस् भनेर बाटोमा छाडिदिए। तर आठदिनसम्म त्यत्तिकै छाड्दा पनि ऊ मरेन। त्यसरी नमरेपछि सोधुङ लेप्मुहाङले सबालाई आकाशको कुहिरोमा फाली दिए। सबा पहाडको भीरको टुप्पोमा पुगेर अड्कियो। भीरमा सबा भोकले रोइकराइ गर्न लाग्यो।

सबा भीरमा भोकले रोइकराइ गरेको देखेर सोधुङ लेप्मुहाङले सबालाई भीरबाट निकालेर

पश्चिम दिशामा रहेको साबा येत्हाङ् नामको गाउँ छ, त्यहाँ खानेकुरा खोजेर खानु भनेर सम्झाई पठाए। त्यसपछि सबा आफ्नाबाटो लागे। जाँदा जाँदै उनी तम्बरखोलाको छिरवानी भन्ने ठाउँमा पुगे। त्यहाँ उनले तिब्बतबाट नुन ल्याउन हिँडेका हेम्भ्या थरका लिम्बूलाई भेटे। बाटोमा दुईजनाको भेटघाट, गफगाफ पछि मित्रता भयो। हेम्भ्याले छुट्ने बेलामा कुनै दिन मेरो घर आउनु है भनेर सबालाई निमन्त्रणा दिए।

नभन्दै एकदिन सबा अन्न पाकेको कात्तिक मङ्सिर महिनामा घुम्दै हेम्भ्याको घरमा पुगे। तर त्यसबेला हेम्भ्याले सबालाई चिनेनन्। अघि बाटामा भेटेर मित्रता भएको र त्यसबेला दिएको निम्तो सम्झेर सबा हेम्भ्याको घरमा पाहुना बनी गएका थिए। उनले हेम्भ्याको घरमा मेजमान खान पाउने आशा राखेका थिए। तर हेम्भ्याले उनलाई नचिनेपछि सबा निराश भए। सबा भोकभोकै बरालिए।

हेम्भ्याको घरमा कोही नभएको मौका छोपेर सबाले घरभित्र पसेर जाँडको घ्याम्पो नै खाइदियो। त्यो देखेर हेम्भ्यालाई रिस उठ्यो। उसले पासो थापेर हेम्भ्यालाई पक्रियो। उसले छरछिमेकसंग मिलेर सबालाई मरणासन्न हुने गरी पिट्यो। त्यसपछि मरेको ठानेर सबालाई तम्बरखोलामा फालिदियो।

सबाको लासलाई तम्बरखोलाले बगाउँदै बगाउँदै कोशीबराह बगरमा पुऱ्यायो। बग्दै आएको जीव के रहेछ भनेर कोकोहामाङ (देव) ले नदीबाट सबालाई उद्दार गरे। कोकाहा देवले सबालाई उपचार गरे र बचाए। यो कसरी भयो भनी कोकोहादेवले सबालाई सोधे। आफूलाई हेम्भ्याले मरणासन्न हुनेगरि धुलाई गरेको कुरा सबाले बताए। खानेकुरा चोरी गरेकोमा यथोचित दण्ड दिनुपर्नेमा मृत्युदण्ड नै दिएकोमा कोकोहा देव चिन्तित भए।

उनले सबालाई उपचार गरेर दुरुस्त बनाए। त्यसपछि कोकोहादेवले सबालाई आदेश दिए– "हे सबा साम्माङ, हे बाँदरदेव! अब तिमी हेम्भ्याको घरमा जाऊ। त्यहाँ पुगेर तिमीलाई अघि पिट्दा जेजस्तो सास्ती दिएको थियो त्यसको बदला लेऊ। उसको शरीरमा दुःख बिमार उत्पन्न गराऊ।"

सबा साम्माङले कोकोहादेवको आज्ञा पालन गरे। नभन्दै एकदिन हेम्भ्या आफ्नो घरमा सिकिस्त बिरामी भयो। उनले काम्बाङ थरका फेदाङ्मालाई बोलाए र जोखना हेर्न लगाए। उनले जोखना हेर्दा सबा साम्माङलाई बोलाएर खान नदिइ हिर्काइ मारेकाले यसप्रकारको रोग लागेको जोखना बताइदिए। त्यसपछि उनले हरेक साल कार्तिक मङ्सिरमा अन्नबाली पाकेपछि सबा साम्माङ्लाई अन्न चढाए, उनको पूजा गर्न थाले। यसरी सबा साम्माङको पूजा गरेपछि मात्र आफूले खाने चलन चल्यो।

अर्का लेखक जसराज सुब्बा अनुसार सबा साम्माङलाई येच्छामा वा येच्छाम् पनि भनिन्छ। फेदाङमाले कुनै व्यक्तिको दुःखकष्टको कारण सबा साम्माङ बताउँछ। सबाको आराधना फलफूल, अन्नबाली चढाएर गरिन्छ। सबा लिम्बू जनजातिको एक आराध्य साम्माङ बन्यो। यो लिम्बूका विभिन्न थरमा रुपान्तरित समेत भयो। (Subba, 2005) बहारा क्षेत्रका प्रख्यात कोकोहा देवलाई भाषाशास्त्री सुमेरसित सम्बन्धित देख्छन्। भाषाशास्त्री बालकृष्ण पोखरेल अनुसार सुमेरका किर जातिबाट अर्को शाखा युरोपमा सुकर (Suker) जाति जन्मियो। यही सुकरलाई ग्रिसेलीहरू बराह (Batrahos) भन्दथे जसलाई उनीहरूले सनातनीले कोक भने। सिसलीको पुराकथाका राजा कोक (कोकलस) र किरात बराहक्षेत्रको कोका/ कोकाहा/ कोकाहाङ नदीको सन्दर्भ सादृश्य र अर्थपूर्ण छ। (Pokhrel, 1998)

अतः इतिहासको विभिन्न कालखण्डमा विभिन्न भूगोलमा सबा, साँबा, शिव एकअर्काका पर्यायवाची शब्दहरू हुन् भनी विभिन्न भाषिक तथा ऐतिहासिक तथ्य र आँकडाले सङ्केत गर्दछन्।

अध्याय ३ समस्याकथन

३.१ समस्या

ऐतिहासिक अध्ययन तथा वंशावली विश्लेषणका आधारमा किरात लिम्बूभित्र विभिन्न थर र उपथरको उत्पत्ति र विकास करिब ५/६ सय वर्षयता भएको देखिन्छ। त्यसैलाई लिम्बूको आरम्भबिन्दु वा उत्पत्ति मानेर आफ्नो इतिहास तथा वंशावली लेख्ने अभ्यास छ।

किरात लिम्बूको परम्परागत धारणा के पाइयो भने पारिवारिक वंशावली लिम्बूभन्दा बाहेक लामो नहोस्। किनभने अरु थर, जातिसित सम्बन्ध जब जोडिन्छ तब विवाद आउँछ। मूलभूत समस्या मैले यहींनेर पाएँ। वंशावलीलाई एक पारिवारिक वंशक्रममा सीमित राख्ने कि मानवशास्त्रीय पृष्ठभूमिमा एक सदस्यको तस्वीर झैं उतार्ने?

यस सवालमा कुनै पनि पारिवारिक थरलाई अन्य जात जातिबीचको सम्बन्ध केलाउँदै मानवशास्त्रीय दृष्टिले तस्वीर देखाउने प्रयास गर्नुपर्दछ भन्नेमा म विश्वास गर्दछु। किनभने अव वंशावलीलाई वैज्ञानिक दृष्टिले हेर्नु र लेख्नुपर्दछ।

थुतुरे मुन्धुमको आधारमा मात्र इतिहास पूर्ण हुँदैन। वैज्ञानिक तथ्य एक्लैले पनि इतिहास छिचोल्न सक्दैन। अतः लोकगाथालाई ऐतिहासिक, वैज्ञानिक तथ्य र आँकडाले साथ दिनु पर्दछ। मानवशास्त्रले किरात लिम्बू उद्भव र इतिहासको खाका कोरी सकेको अवस्था छ। हाम्रो ध्यान आवश्यक मात्रामा त्यहाँ पुग्न नसकेको मात्र हो।

नेपाल एकीकरण हुनअघिको लिम्बुवान काललाई किरात लिम्बूको आधार विन्दू मानेर वंशावली लेख्ने चलन समुदायमा पाइन्छ। लिम्बुवान राजनीतिले किरात लिम्बूको पुर्ख्यौली लिम्बुवान कालमै सीमित पारेर राजनीति गर्न खोज्दछ। अतः मानवशास्त्रीय दृष्टिकोणद्वारा किरात लिम्बूको पुर्ख्यौली जान्न लिम्बुवान निर्माणपूर्वको कालमा जानुपर्दछ।

आज प्रचलित किरात लिम्बूका पारिवारिक नाम वा थर, उपथर आजभन्दा बढीमा ५/६ सय वर्षअघि निर्माण भएका हुन् । लिम्बुवान राज्य निर्माणमा युद्धले समेटिएका क्षेत्रका अन्य जात जाति पनि लिम्बू राष्ट्र बने। पृथ्वीनाराण शाहको पालमा भएको नूनपानी सन्धिपश्चात् पनि लिम्बूलाई आफूले भोगचलन गरी आएको क्षेत्रमा आपुङ्गी राजा भइबस्न आदेश पाएकाले लिम्बू वंश विस्तारको क्रम निरन्तर रह्यो। फलस्वरुप किरात लिम्बूका दाजु किरात राईको जनसंख्या लिम्बूको भन्दा बढी भए तापनि राई भन्दा लिम्बूका थर उपथर कैंयौं गुना बढी छन्।

लिम्बुवानसम्म गोरखाविस्तार भएको वि.स. १८३१ देखि किरात लिम्बूको राजनीतिक अधिकार र सांस्कृतिक सम्पदामा गोरखा राज्यले क्रमसः हस्तक्षेप गर्‍यो। वि.स. २०२१ भूमिसुधार लागु भएर किपट खोसिएपछि लिम्बू जातिको आर्थिक अधिकार पनि समाप्त भयो।

फलस्वरूप गोरखा शासनले लिम्बुवान क्षेत्रमा पारेको सामाजिक प्रभावलाई लिम्बुवान अभियानले प्रतिकार र प्रतिशोधको राजनीति गर्न खोजेको प्रतीत हुन्छ। सामाजिक द्वन्द्वको विभिन्न चरणमा देश गुज्रिरहेको छ। यो क्रम जारी छ। विश्वमा जातीय वा धार्मिक राज्य गठनले सदा मूठभेड निम्त्याउने गरेको दृष्टान्त सर्वत्र देखिएको छ। नेपालमा जातीय राज्यको माग पूरा नभएको तुष्टि हाल नेपालको प्रदेश न.१लाई कोशी नामाकरण भएपछि बल्झिएको छ। राजनीतिक सवालमा म यहाँभन्दा बढी प्रवेश गर्न चाहन्न।

मैले भन्न खोजेको के भने लिम्बुवान राजनीतिले किरात लिम्बूको राजनीतिक चेतना बढाए पनि बौद्धिक तथा प्राज्ञिक अध्ययनलाई प्रभावित तुल्याएको छ। सोच्ने कोण सङ्कुचित र पूर्वाग्रही बनाइदिएको छ। वैज्ञानिक युग आरम्भ भइसक्यो तर समाजलाई अध्ययन गर्ने शैलीमा

समयानुकूल परिवर्तन आइसकेको छैन। राजनीतिक प्रभावले गर्दा मानिस आपसमा तर्किएका तर्सिएका छन्। सत्तामीमांसाले खुलेर पढ्न, बुझ्न, लेख्न, अध्ययन गर्न वा ज्ञानमीमांसा पुग्न कठिन तुल्याएको अवस्था छ। यो मनोवैज्ञानिक पर्खाललाई भत्काउने चुनौती आज खडा भएको छ।

वंशावलीमा अध्ययनमा लिम्बुवानको ऐतिहासिक काललाई यदि आरम्भकाल मान्ने हो भने किरात काल ओझेलमा पर्दछ। लिम्बुवानअघि यहाँ किरात देश थियो। थुतुरे वेद वा मुन्धुम रचनाकाल मुख्यतः १३ औँ देखि १८ औँ शताब्दी मान्न सकिन्छ। यी आदिभौतिक ज्ञानमा आधारित साहित्यमा हुन्। ऋगवेद पाँचौँ शताब्दी सम्ममा रचना भएको थियो। किरातको मुन्धुम नवौँ–दशौँ शताब्दीमा लेखिएको थियो।

किरात लिम्बू संस्कृतिबारे अध्ययन नभएको होइन तर ती अध्ययनहरू प्रायः लोकसाहित्यकै वरिपरि घुमेका छन्। आलोचनात्मक विश्लेषण, तुलनात्मक अध्ययनको कमी छ। उनीहरू किरात लिम्बूको सुदूर इतिहास केलाउँदै सौमर, कुर्म, काशी, रुद्रसँग जोडिन अनिच्छुक देखिन्छन्। प्रजाति वर्णन (Ethnography) मा किरात लिम्बू लेखक रमेका छन्। यसैलाई आधार मानेर लिम्बुवान रणनीतिलाई उकेरा लाउने लेखकको संख्याले ढाकेको अवस्था छ। त्यसकारण राजनीतिक कुहिरोको प्रभावलाई छिचोलेर गरिएको विशुद्ध अध्ययन नै आजको आवश्यकता हो।

आदिभौतिक (Metaphysical) मिथक वा मुन्धुमको विशेषता र सीमालाई बुझेर वैज्ञानिक पुनःब्याख्या (Decoding) गर्ने आँट र जाँगर चलाउनु पर्दछ। यसमा आँट पनि चाहिन्छ। किनभने यो चुनौती हुन्छ। समाजले नयाँ विचार र धारलाई निस्तेज पार्न अनेक हत्कण्डा चलाउँछ। यसमा धैर्यता चाहिन्छ। समय आएपछि पानी सफा हुन्छ र सत्यतथ्य खुल्दै जान्छन्।

प्रजाति वर्णन (Ethnography) मा अभिव्यक्त शब्दको बाहिरी रुप (अभिधा अर्थ) र भित्री रुप (रुपक/ सङ्केत/ ब्यङ्ग्यार्थ/ तात्पर्य) खुटयाउन नसकेर पाठक अल्मलिएका छन्। उनीहरू बाहिरी रुपलाई बुझेर तथ्यलाई हुबहु सामान्यीकरण (Generalization) गर्ने गर्दछन्। जुन आदिभौतिक ज्ञानलाई आधुनिक विज्ञानलाई अन्धाधुन्ध पत्याउँदैन। विज्ञानले तथ्य र प्रमाण एवम् तर्किक निष्कर्ष खोज्दछ।

स्थानीय मुन्धुम वा पारिवारिक मुन्धुमलाई सामान्यीकरण गर्नुहुँदैन। त्यसलाई ऐतिहासिक तथ्य र आँकडासित तुलना र विश्लेषण गर्नुपर्दछ। कुनै थरको विकासक्रम प्रस्तुत गर्दा त्यो तथ्यपरक हुनुपर्दछ। छलफलमा उठेका सवाललाई तार्किक ढङ्गले निरुपण गर्नुपर्दछ। लिम्बुवान अभियानले लिम्बूलाई लिम्बूमै सीमित पार्न खोजे तापनि इतिहास र मुन्धुमले अझै पर जान र खोज्न कर लगाउँछ। हामीले हाम्रो ज्ञानको भोक र अध्ययनको क्षितिजलाई राजनीतिक अभियानको मूल्यमा त्याग्न सक्दैनौं।

साँबा फयङको एकल इतिहासलाई नेपालको इतिहास एवम् विश्व इतिहाससित जोड्ने काम हालसम्म भएको छैन। फयङ साँबालाई विश्व समुदायको एक परिवारको रुपमा उभ्याइने काम चुनौतिपूर्ण छ।

३.२ अध्ययनको उद्देश्य

साँबा परिवारको एक सदस्य फयङ हो। यसको सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक अवस्था र उत्पत्ति, विकास र वितरणको अध्ययन प्रमुख उद्देश्य हो। फयङ साँबा परिवारको वंशावली तयार पार्नु अध्ययनको दोस्रो उद्देश्य हो। किरात, सेन, राई, साँबा र फयङ रक्तगत अनन्याका आधार खोजी गर्नु तेस्रो उद्देश्य हो।

फयङ साँबाको उदय कहाँ कहिले भयो पत्ता लगाइनेछ। साँबा थर उद्विकास हुनु अघिका पूर्वजसमेत पत्ता लगाइनेछ। तुङदुङ्गे मुन्धुमको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको खोजी गरेर साँबा उत्पत्तिमा यसको सम्बन्ध खोजिने छ।

३.३ अध्ययनको औचित्य

ऐतिहासिक प्रमाणअनुसार अघि किरात याक्थुङ समूहमा एकजना वंशावली तथा इतिहास लेख्ने साम्बा रहन्थे। उनले समूहभित्रका सदस्यहरूको वंशावली लेख्दथे। उनले समूहबाहिर गएका, आएकाहरूको वंशक्रमसमेत लेखाजोखा गर्ने गर्दथे।

यो परम्परा समयको अन्तरालमा परिवर्तित हुँदै आयो। आफ्नो जीविकोपार्जनमा सबै व्यस्त भए। गाउँघरमा जान्नेबुझ्ने मानिसले यदाकदा जानकार तथा लेख्न जान्ने मानिस बोलाएर फाट्टफुट्ट वंशावली लेख्न लगाउने चलन चल्यो। उक्त टिपोटलाई पोको पारेर बाकसमा सुरक्षित राख्ने चलन चलेको थियो। यो स्थिति आजभन्दा करिब ५०/६० वर्ष अघिसम्म प्रचलित थियो।

त्यसरी हातले टिपोट गरेका वंशावली धेरै मात्रामा हराए, धेरै मात्रामा माउकीराले खाए, कोही मुसाले खाए, कतिपय आगोमा जलेर नष्ट भए। जुन उद्देश्यले भावी सन्तातिका लागि वंशावली लेखिए ती अधिकतर पूरा हुन पाएनन्। यस्ता गुनासा धेरै बूढापाकाको मुखबाट हामी सुन्दथ्यौं। कतिपय बूढापाका त्यसरी कागजात सुरक्षित राख्न नसकेकोमा पछुताउने गर्दथे। अतः हामीले चाहेर पनि हाम्रो ज्ञान र इतिहासलाई पुस्तान्तरण गर्न सकेनौँ। त्यसैले लिखित स्रोतसामग्रीको अभाव आज खडकिएको छ।

अध्ययनका क्रममा थाहा भयो कि किरात लिम्बू सम्प्रदायमा जानकारी लुकाउने चलन पनि रहेछ। खास गरी यदि कसैसित वंशावलीबारे जानकारी भए तापनि अरुलाई हत्तपत्त नबताउने प्रवृत्ति रहेछ। कारण, नातागोता सबै खुलस्त बताइयो भने अंशियारको संख्या बढ्न सक्छ। फलस्वरुप आफ्नो जग्गा वा धनसम्पत्ति बाँड्नुपर्ने जोखिम हुन्छ। त्यसैले वंशभित्रै पारिवारिक जानकारी खुलस्त रुपमा छलफल गर्नुभन्दा लुकाउने वा टाढा देखाउने प्रवृत्ति समेत लुकेको पाइन्छ। स्वार्थवश जानकारी हत्तपत्त नदिने परम्परा विकसित भएको हुनसक्छ। यस्ता प्रवृत्तिले पारिवारिक तथा जातीय सूचना सङ्कलन कार्य चुनौतिपूर्ण बन्दछ।

नेपालमा २०४६ सालमा बहुदलीय व्यवस्था आयो। सामाजिक वातावरण केही मात्रामा खुल्ला भयो । मानिसका मनमा दबिएर बसेका कुण्ठा प्रकट हुन थाले। २०६३ सालमा नेपामा पहिचानमा आधारित आन्दोलन उत्कर्षमा पुग्यो। २०४६ सालदेखि २०६३ सालसम्ममा नेपाली समाज खासगरि आदिवासी जनजातिमा नयाँ लहर आयो। आदिवासी जनजातिले आफ्नो पहिचान र इतिहास खोजी गर्न थाले। यही सिलसिलामा वंशावली लेख्ने क्रम पनि बढ्यो। फलस्वरुप, आदिवासी लगायत जातजातिका वंशावली लेखिन थालियो।

ज्ञानको खोजीले समाजमा नौलो जागरण ल्यायो। तर यसबाट कता कता आपसी कटुता वा संकीर्णता पनि जन्मायो। २०६३ सालपछि नेपाली समाजमा तनावको स्थिति आयो। जातीय आधारमा संघीयताको निर्माण गर्ने सवाल उठ्यो। यसरी कुनै जातिको विशुद्ध इतिहास लेख्ने क्रममा एउटा तगारो आयो। अध्ययन अनुसन्धानमा जातीय राजनीतिको प्रभाव पर्न गयो। राजनीतिक नाराले गर्दा किरात र गैरकिरातबीच मात्र नभएर लिम्बू र राई तथा लिम्बूबीच तिक्तता आयो।

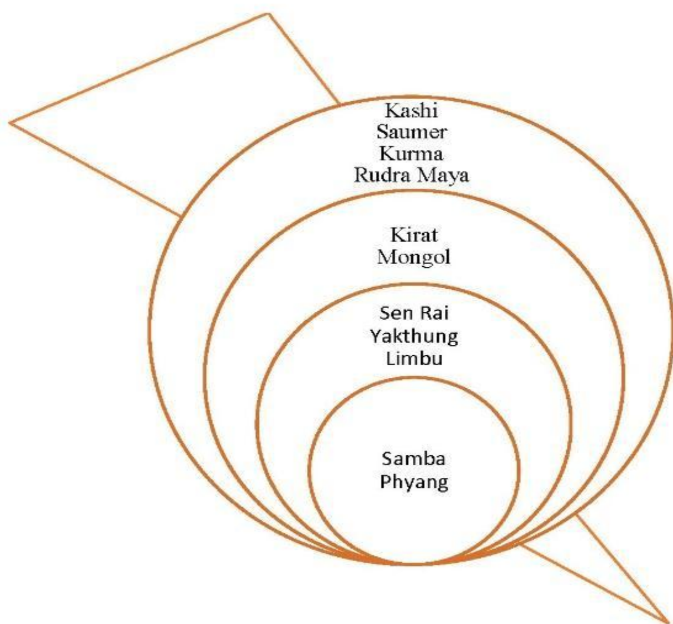
राजनीतिक प्रभावको फलस्वरुप किरात लिम्बू चेतना पनि बहकिन गयो। लिम्बुवान रणनीतिले गर्दा किरात लिम्बू कतिपय आफूलाई लिम्बुवान क्षेत्रकै आदिवासी, भूमिपुत्र भनेर दावी गर्नु राजनीतिक दृष्टिले आवश्यक ठाने होलान् फलस्वरूप सांस्कृतिक अपब्याख्या गर्ने क्रम पनि बढ्न गयो। सामाजिक सन्जालमा यस्तो मुन्धुमी भ्रम छर्न थालियो कि ताप्लेजुङमा रहेको एक योनी आकारको ढुङ्गाबाट लिम्बू जाति फुतुफुतु निस्केका थिए।

राजनीतिले हामीलाई आदिभौतिक ज्ञानबाट वैज्ञानिक युगअनुकूलको दृष्टिकोण राख्नबाट रोक्दो रहेछ। यो कुरा इतिहासमा पनि थियो र वर्तमानमा पनि भोगियो। अतः मानवशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट गरिएको अध्ययनले मात्र हामीले सत्य र तथ्य नजिक पुर्याउने भएकाले यो अध्ययन गरिएको हो।

३.४ अध्ययनको सैद्धान्तिक ढाँचा

यो अन्वेषणात्मक, गुणात्मक अध्ययन (Exploratory and Qualitative Study) हो। यो तुलनात्मक अध्ययनमा आधारित छ। प्राप्त ज्ञान वा सिद्धान्तमाथि गरिएको तर्कपूर्ण व्याख्यानमाथि यो अध्ययन अडेको छ। यहाँ कुनै पनि ज्ञानलाई अन्धानुगत ढङ्गले स्वीकार नगरी विभिन्न तथ्यहरूसित तुलना र विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्ने काम गरिएको छ। आवश्यकतानुसार त्यसमाथि थप तथ्य र आँकडासित भिडाएर तार्किक विश्लेषण, संश्लेषण वा निष्कर्ष निकाल्ने काम यहाँ भएको छ। निष्कर्ष निकाल्दा आलोचनात्मक यथार्थवाद (Critical Realism) को कसीमा तथ्यलाई घोटेर परख गरिएको छ।

ज्ञानको अवस्था सत्तामिमांसा (Ontology) अन्तर्गत परम्परागत एवम् आदिभौतिक ज्ञानसमेत अध्ययन गरिएका छन्। भरपर्दा ज्ञान ज्ञानमिमांसा (Epistemology) अन्तर्गत मानवशास्त्र र आधुनिकविज्ञानका सम्बन्धित क्षेत्रका ज्ञान र सिद्धान्तलाई अध्ययनको दायरामा ल्याइएको छ। अध्ययन गर्दा मूल्यमीमांसा

(Axiology) मा जातीय, राजनीतिक, धार्मिक, भौगोलिक आदि कुनै आग्रह पूर्वाग्रह नराखीकन प्राज्ञिक मूल्य र मान्यतालाई विशेष ध्यान दिइएको छ। अध्ययनको रणनीति (Research strategy) मिश्रित प्रकृतिको छ। यो अध्ययनको विशेषता एकातिर अनुदैर्ध्य अन्वेषणात्मक (Longitudinal Exploratory) छ भने अर्कातिर प्रजातिवर्णन (Ethnography) पनि भएको छ।

प्रस्तुत अध्ययन सामाजिक–जैविक ढाँचा (Socio-biological model) को सिद्धान्तमा आधारित

छ। (Wilson, 1975) साँबा जातिको उद्विकासलाई व्याख्या गर्ने उत्तम ढाँचा हो सामाजिक–जैविक ढाँचा। किनभने साँबा उद्विकास किरातकालदेखि लिएर लिम्बुवानकालसम्म लामो कालखण्डमा सुरक्षाखातिर आफ्नो वंश (जिन) खोज्दै विभिन्न लहरमा आएर साँबा बने र भूअमिधासमेत स्थापित गरे । जसलाई पछिल्लो चरणमा तुङदुङ्गे मुन्धुमले प्रमाणित गर्दछ। सामाजिक जैविक सिद्धान्त (Socio-Biological model) अनुरुप मानिस आफ्नो पुर्खा, वंश, जिन खोज्दै जाने र आफ्नो सङ्गठन बलियो र विस्तारित बनाउने आकाङ्क्षा मानिसको जिनमा अन्तरनिहित रहन्छ। यसक्रममा तुङदुङ्गे अरुण, वरुण, तम्बरको मुहान क्षेत्र हुँदै मैवाखोला, मेवाखोला तथा तम्बरखोलाको यात्रा गर्दछन्। उनीभित्र रहेको जिनको प्रभावले उनले आफ्नो मानिस खोज पडताल गरेको देखिन्छ। यसकारण यो मुन्धुमको समष्टिगत सार सामाजिक जैविक ढाँचा (Socio-Biological model) अनुरुपको छ।

सूचना, तथ्य, ज्ञानको क्रमबद्ध सङ्कलन, विश्लेषण र प्रस्तुतीकरणलाई सामान्य भाषामा अध्ययन भनिन्छ। तर यसले मात्र अध्ययनको परिभाषा पूर्ण हुँदैन। विद्यमान सूचना, ज्ञानको आधारमा तर्कपूर्ण विश्लेषणसहितको नयाँ ज्ञान हासित, सिद्धान्त प्रेरितीकरण वा निर्माणलाई अनुसन्धान भनिन्छ।

नयाँ अवधारणा, विधि र बुझाइसहित अनुसन्धान गर्ने गरिन्छ। यसलाई सजिलै बुझिने भाषामा भन्नुपर्दा कुनै ज्ञान र सिद्धान्तमाथि तार्किक तर्क राख्नु नै शोधको मूल मान्यता हो। तर्कवितर्कबाट निस्कने ज्ञानलाई पुनः थप तर्कवितर्क गरेर मात्र हामी अनुसन्धानको निष्कर्षमा पुग्दछौँ। प्रस्तुत अध्ययनमा कटौतीकरण (Deduction) र प्रेरितीकरण (Induction) सिद्धान्त अवलम्बन गर्दै विश्लेषण, संश्लेषण कार्य सम्पन्न भएको छ। एकातिर उपलब्ध सिद्धान्त अध्ययनबाट उत्पन्न परिकल्पनालाई प्रमाण अवलोकन पश्चात तथ्य निरुपण गरिएको छ भने अर्कातिर भेटिएका देखिएका प्रमाणको ढाँचा हेरेर परिकल्पना गरी थप प्रमाणको आधारमा तथ्यहरूलाई सङ्गठित बनाई सिद्धान्त प्रेरितीकरण र निर्माण भएको छ।

ज्ञानको अवस्था सत्तामीमांसा (Ontology) कस्तो छ? यसमा आदिभौतिक ज्ञानको विस्तृत अध्ययन गरिएका छन्। भरपर्दा ज्ञानको अवस्था ज्ञानमीमांसा (Epistemology) के कस्ता छन्? तिनको पनि अध्ययन गरिएको छ। अध्ययनमा कत्तिको मूल्यमीमांसा (Axiology) अपनाइएको छ? यसमा जातीय, राजनीतिक, भौगोलिक आदि कुनै पनि आग्रह पूर्वाग्रह नराखी प्राज्ञिक मूल्य र मान्यतालाई विशेष जोड दिइएको छ। अध्ययन रणनीति (Research Strategy) मा यो मिश्रित प्रकृतिको छ। यो एकातिर अनुदैर्ध्य अन्वेषणात्मक (Longitudinal Exploratory) रहेको छ भने अर्कातिर प्रजातिवर्णन (Ethnography) मा पनि अध्ययनले दृष्टि पुर्‍याएको छ। सामाजिक–जैविक सिद्धान्तले प्रजातिवर्णन चिरफार गरिएको छ।

पद्धति (Approach) मा पनि यो मिश्रित प्रकृतिको छ। यो अनुसन्धान एकातिर विषयवस्तुबाट स्वतन्त्र रहेर ठोस प्रमाणमा आधारित अध्ययन सकारात्मकवाद (Positivism) मा आधारित छ। अर्कातिर शोधकर्ता स्वयम् शोध शीर्षकको विषयवस्तु भएकाले उसमा रहेका ज्ञान र दृष्टिकोणसमेत घटनाक्रम अध्ययन (Phenomenology) दृष्टिकोण समेत अध्ययनमा परेको छ।

Figure SEQ Figure * ARABIC 4 अवधाराणात्मक खाका

Figure SEQ Figure * ARABIC 4 अवधाराणात्मक खाका

३.५ अध्ययनको सीमा

यो अध्ययन किरात साँबा फयङमा केन्द्रित छ। यसका नतिजा सारमा तुलनीय भए तापनि सबै नतिजालाई अन्य उपथरहरूमा सामान्यीकरण गर्न सकिन्न।

अध्याय ४ अध्ययन विधि

यो अध्ययन मूलतः मानवशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट गरिएको ऐतिहासिक अन्वेषणात्मक (Exploratory) अध्ययन हो जसले लिखित आँकडाको वस्तुगत विश्लेषण, तुलनात्मक अध्ययन र संश्लेषण गर्दछ। यसले फयङ साँबाको पारिवारिक विकास र व्यवहारको गुणात्मक सूचना प्राथमिक स्रोतको रुपमा सङ्कलन गरेको छ।

नेपालका ताप्लेजुङ, पाँचथर, सङ्खुवासभा, सुनसरी, झापा, मोरङ, ललितपुर तथा भारतको सिक्किम, आसाम र भुटानका फयङ साँबा बस्तीलाई समुदाय (Cluster) मानिएका छन्। हरेक समुदायको सूचना सङ्कलन गर्ने फोकल पर्सन तोक्न उद्देश्यमूलक अनुकूल नमूना (Purposive and Convenience Sampling) विधि अपनाइएको छ। फयङ साँबाको तथ्याङ्कको विशेषतामा एकरुपता (Homogenous) हुने भएको र तथ्याङ्कलाई सामान्यीकरण (Generalization) गर्न नमिल्ने हुँदा उक्त अनुकूल नमुना विधि अपनाइएको हो।

सामाजिक जैविक ढाँचा (Socio-Biological Model) मा आधारित रहेर जिन (Gene) को खोजी सिद्धान्तमा अध्ययन अघि बढेको छ। यसले रक्तगत अनन्याको खोजी गर्दै पहिचान स्थापित गरेको छ। पहिलो वंशावलीलाई आधार मानेर त्यसमा अद्यावधिक गर्ने वा थप सूचना सङ्कलन गर्ने काम भएको छ। अद्यावधिक परिवार वृक्षमा परिवारको अवस्था तथा चेक लिष्टबाट सांस्कृतिक अवस्था सम्बन्ध सूचना सङ्कलन गरिएका छन्। चेक–लिष्टलाई फोकल पर्सनले अनुसरण गरेका छन्। पहिलो वंशावलीको आधारमा नामावली थपघट अथवा छुट्टै टिपोट बनाएर अध्ययनकर्तालाई सूचना उपलब्ध गराएका छन्। यसका साथै थप विवरण, फोटो र पाण्डुलिपि पनि अध्ययनार्थ सङ्कलन भएका छन्।

अध्ययनकर्ताद्वारा प्राप्त सूचनालाई वंशावलीको हकमा अद्यावधिक गर्ने काम भयो। ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक सूचनालाई बुँधागत रुपमा टिपोट गरी विश्लेषण पश्चात शोध अभिलेखन गरियो। लिखित सूचनालाई वेभसाइट, मेसेञ्जर आदि सामाजिक सञ्जालबाट प्रकाशित र प्रचारित गरी नामावली तथा सूचना चेकजाँच गरियो। प्राप्त पृष्ठपोषण र सुझावका आधारमा लेखनकार्यलाई परिमार्जन गर्ने काम सम्पन्न भयो।

अध्ययनमा प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोत दुवै सङ्कलित भएका छन्। प्राथमिक सूचना सङ्कलन अन्तरवार्ता, सामूहिक छलफल विधिद्वारा गरिएको छ। यसका साथै हस्तलिखित मुन्धुम, साँबाका वंशावली, टिपोट, सरकारी तथा व्यावहारिक कागजात, सरकारी कागजातका प्रकाशित प्रतिलिपिहरू, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समसामयिक लेख, अन्तरर्वार्ता, कलाकृति, फोटोग्राफी, भाषण, पालम तथा गीतसङ्गीत एवम् वृत्तचित्र प्राथमिक सामग्री सामेल गरिएका छन्।

विभिन्न स्थानहरूको स्थलगत अवलोकन भ्रमण तथा भेटघाटलाई पनि प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलनका आधार बनाइएको छ। यस क्रममा ताप्लेजुङ, सङ्खुवासभा जिल्लाको स्थलगत भ्रमण भयो। साथै विभिन्न स्थलमा छरिएर रहेका फयङ साँबासित टेलिफोन, मोबाइल, ई–मेल, भाइबर, म्यासेन्जर आदिबाट सम्पर्क गरी सूचना सङ्कलन गर्ने कार्यसमेत सम्पन्न भयो। यस अवधिमा लिम्बू भाषा, संस्कृति र इतिहासका विज्ञसित पनि भेटघाट, अन्तर्वार्ता र सुझाव सङ्कलन कार्य गरियो। २०७५ साल माघमा धरानमा भएको साँबाहरूको भेलाहरूमा थप सूचना सङ्कलन गरियो।

द्वितीय सूचना सामग्रीमा इतिहास, साहित्य, भाषाविज्ञान, सामाजिकशास्त्र तथा मानवशास्त्र, धर्मशास्त्र, दर्शनशास्त्र, संस्कृति, जीवविज्ञान, मनोविज्ञान, वंशाणुविज्ञान, पुरातत्त्व आदि विषयका पुस्तकहरू, जर्नल, शोधपत्र, प्राज्ञिक लेखरचना, निबन्ध आदि हार्डकपी तथा अनलाइनमा अध्ययन

गरिए। अनलाइनमा प्रकाशित विभिन्न वैज्ञानिक सङ्घसंस्था, प्राज्ञिक प्रकाशन केन्द्र, इन्साइक्लोपिडियामार्फत् अद्यावधिक सूचना सङ्कलन गरिएका छन्।

यसका साथै लिम्बूका अन्य थरका वंशावलीको अध्ययन गरियो। किरात लिम्बूको इतिहास, नेपालको इतिहास, प्राचीन भारतीय इतिहास, प्राचीन विश्वको इतिहासलाई प्राथमिकताका साथ अध्ययन र विश्लेषण गरियो । माथिका सबै प्राथमिक तथा द्वितीय सूचनाका स्रोतलाई अमेरिकन साइकोलोजिकल एशोसियसन (APA) शैलीमा स्रोत जनाउ (साइटेसन) तथा सन्दर्भसूची उल्लिखित छन्।

लेखकलाई माता नरमायाले बताएअनुसार वि.सं. २०१६ सालमा हाङपाङबाट ऐतराज फयङहाङ साँबा र चारक्याम्बा (सेरबहादुर!) दुई भाइ एकपटक ताप्लेजुङको मेवाखोला थुम साँबा गाउँमा गएका थिए। त्यहाँ सम्भवतः दाजुभाइको हालचाल बुझ्न र त्यहाँका जग्गामा आफ्नो हकदाबी, तिरोभरोको अवस्था बुझ्न एवम् दाजुभाइको वंशावली तथा नामावली टिप्ने काम गरियो। त्यहाँ गएर दाजुभाइसित भेटघाट, कुराकानी भयो। त्यहाँ फेला परेसम्मका फयङ साँबासम्बन्धी सूचना सङ्कलन गर्ने काम आरम्भ भयो। फर्केर आउँदा साँबाका दाजुभाइले एउटा गतिलो बोका पनि कोसेलीस्वरुप दिएको संस्मरण आमाबाट लेखकले थाहा पाएको थियो। त्यसरी वंशावली सङ्कलन कार्यको पृष्ठभूमि त्यसैबेला आरम्भ भएको मान्न सकिन्छ।

यो अध्ययन समयसीमा नराखी गरिएको थियो। वि.सं. २०५५ सालसम्म सङ्कलित प्रारम्भिक वंशावली खाका त्यसबेला प्रकाशित भयो। त्यसको करिब दुई दशकपछि वि.सं. २०७१ देखि यो कलमले किरात इतिहास, साहित्य, मुन्धुमलगायत भाषा विज्ञान, पुरातत्त्व, आनुवंशिकी आदि मानवशास्त्रका विभिन्न क्षेत्रका साहित्य सामग्री अध्ययन कार्य आरम्भ गऱ्यो। त्यसलाई वंशावलीसित जोड्दा त्यस काललाई दोस्रो चरण भन्न सकिन्छ। वंशावलीको वस्तुगत सङ्कलन, विश्लेषण कार्य २०७५ सालमा आरम्भ भयो। यसलाई वंशावलली लेखनमा तेस्रो चरण भन्न सकिन्छ। त्यसरी वंशावली अद्यावधिक गर्ने तथा सूचना सङ्कलन गर्ने काम २०७६ सालमा सम्पन्न भयो।

वि.सं. १८०६ मा मेवाखोला साँबाबाट आठराई हाङपाङ झरेका फयङहाङ साँबा त्यसबेला चुँवा र सोबुवखोला दोभानदेखि उभो दक्षिणदिशामा खुर्पेठ्याक अर्थात् वनजङ्गल फँडानी गरेर आवाद गरी बसेका थिए। त्यसैले साँबा क्षेत्रमा हाङपाङ झर्ने फयङहाङ साँबाको भूमिको सुभाङ्गी तिरो बुझाउन मानिस मेवाखोला थुम साँबा गाउँबाट बेलाबखत आठराई हाङपाङ आउँने गर्दथे। यो कलमको हाङपाङ घरमा केही दिन बसेर जान्थे भनेर लेखकलाई आमाले जानकारी दिनुभयो।

त्यस क्रियकलापबाट साँबा गाउँका मानिस र हाङपाङका साँबा थरबीच सम्पर्क रहेको, दाजुभाइ सम्बन्ध कायम भएको देखिन्छ। यसबाट पक्कै वंशावली र इतिहासको पृष्ठभूमि सुदृढ पार्न मद्दत पुग्यो। विक्रम सम्वत् पचासको दशकमा साँबा क्षेत्रमा नापी भएपछि भने त्यो क्रम टुट्यो। त्यसअघि आफ्नो भागको तिरो उठाउने जिम्मा टेकबहादुर फयङहाङ साँबाले चाहिँ मेवाखोला साँबा बस्ने दाजुभाइलाई नै अधिकार सुम्पेको जानकारी दिएका थिए।

वि.सं. २०५५ सालतिर ताप्लेजुङ जिल्ला आठराई हाङपाङ गाउँ निवासी ऐतराज फयङहाङ साँबाले मेवाखोला साँबा गाउँदेखिका पितृका नामावली टिपेका पुराना कागजपत्र ल्याएर सफाइ गर्न यो लेखकलाई जिम्मा दिएका थिए। त्यसबेला यो लेखकले एउटा ठूलो नेपाली कागजमा हातैले टिपेर धर्सो तान्दै वंशक्रम वा वंशावलीको आधारभूत खाका तयार पाऱ्यो। तर, त्यो कागज आफूले हेर्न वा एकदुईजनालाई देखाउन त ठिकै भयो तर धेरैलाई बाँड्न वा देखाउन असुविधा भयो।

त्यसबेला टाइपराइटरको चलन थियो तर त्यो वंशावृक्ष टाइप गर्न सहज थिएन। कम्प्युटरको चलन भरखर आरम्भ भएको थियो। तर वंशावली नेपालीमा कम्युटर टाइप गर्न जान्ने मानिस वा छापाखाना बजारमा सहज उपलब्ध थिएनन्। वि.सं. २०५६ सालमा विराटनगरमा भरखरै खुलेको एक कम्प्युटर केन्द्रमा गएर ए–फोर साइजमा वंशावली तयार गरियो। त्यो भनेजस्तो नभए पनि कामचलाउ थियो।

जे होस्, चारपेज कागजमा १० पुस्ता समेटिएको रेखाचित्र हस्तलिखितभन्दा सफा देखियो। त्यसलाई पहिले १०० थान र पछि १०० गरी जम्मा २०० थान (सेट) छपाइ गरियो। ती छापिएका सामग्री विभिन्न स्थानमा बसोबास गर्ने दाजुभाइलाई वितरण गरियो। वंशक्रमको उक्त प्रथम खाका वेभसाइटमा प्रकाशित गरियो।

आज फर्केर हेर्दा करिब दुई दशक बितिसकेछ। उक्त अवधिमा तम्बरखोलामा पानी धेरै बग्यो। फयङ साँबा परिवारबाट यसलाई अब अलि बृहत् आकार बनाई पुस्तकाकार वंशावली छपाउँ भन्ने चाहना प्रकट भयो। वि.सं. २०७५ साल वैशाखमा धरानमा फयङहाङ साँबा समाजको बैठकले नामावली अद्यावधिक गरी पुस्तकाकार रुपमा वंशावली प्रकाशित गर्ने निर्णय गऱ्यो। उहिलेदेखि यो लेखकले यस कार्यमा हात हालेकाले समुदायले यो कलमलाई नै त्यो कामको नेतृत्व लिन आग्रह गऱ्यो। बैठकले नामावली संकलन तथा आवश्यक सूचना सङ्कलनको लागि सहयोगी हातहरू धीरेन्द्र फयङहाङ साँबा, टेकबहादुर फयङहाङ साँबा र चन्द्र फयङहाङ साँबालाई तोक्यो। वंशवृक्ष शोधले समस्त किरात लिम्बू संस्कृति र इतिहास तथा नेपाली संस्कृतिसमेतलाई टेवा पुग्ने सम्भावना देखेर समुदायको उक्त आग्रहलाई कलमले स्वीकार गऱ्यो। यसरी यो लेखकले यहाँ कलम चलाएको हो।

अध्याय ५ नतिजा

५.१ प्राचीन वंशवृक्ष खाका

आनुवंशिकी अध्ययन (Genetical studies) अनुसार वर्तमान मानव वंशवृक्षको लहरो करिव दुई लाख वर्ष लामो छ। अर्थात् आजभन्दा करिब २००,००० वर्षअघि अफ्रिकामा एक आमाको कोखबाट आधुनिक मानव जातिको उदविकास भएको थियो। (Gibbons, 1992)

यति लामो लहरोको नालीबेली अपार छ। वेदले बताएको स्वयम्भुव मनु र मुन्धुमले बताएको मुनातेम्बे वा मुनाको काल इस्वीपूर्व ३३९१ अर्थात् आजभन्दा करिब ५३०० वर्षअघि मात्र हो। (Thulung, 1985) ऋग्वेद तथा अन्य संस्कृत साहित्यका आधारमा स्वयम्भुव मनु (ईशापूर्व ३३९१) तथा वंवत्सव मनु (ईशापूर्व २८११) का कालभन्दा यताका वंशक्रम मात्र मानिसले सम्झन वा टिप्न सकेका छन्। (Sheoran, 2017)

बाँकी १९५,००० वर्षको वंशक्रम टिप्नु मानव संस्मरणबाहिर छ। आजभन्दा ६०,००० वर्षअघि निग्रो जातिबाट मङ्गोल नश्लको विकास भएको चिनियाँ अध्ययनले प्रमाणित गरेको छ। (Li, 2004) चिनियाँ आख्यानले पनि उनीहरूका पुर्खा काला थिए भनेको छ। ती काला पुर्खा वातावरणीय प्रभावले पहेँला भएका उनीहरूको भनाइ छ।

भारत तथा नेपालमा पाइने हिन्दु देवी काली, महाकालीलाई पनि हामी माथि चिनियाँ आख्यानसित तुलना गर्न सक्दछौं। माथि करिब ५००० वर्षको अनुमानित वंशक्रमलाई प्रमाणित गर्न असम्भव छ। यद्यपि, श्रुति, स्मृति र प्रमाणको आधारमा तथा समानता र विविधताको आधारमा तुलना गरेर हामी वंशवृक्षको सैद्धान्तिक खाकासम्म कोर्न सक्दछौं। वंशावलीको प्रथम कालखण्ड वृहद भएकाले उक्त वंशावली साङ्केतिक रूपमा अवधारणात्मक खाका मात्र मान्न सकिन्छ।

मुन्धुमले स्वयम्भुव मनुको चर्चा गरेको तथा आर्य ग्रन्थमा पनि यसको उल्लेख भएको हुँदा स्वयम्भुव मनुको कालमा किरातका पुर्खा र आर्यका पुर्खा एकैठाउँमा बसोबास गर्दथे। अर्थात् किरात वा मङ्गोल, आर्य तथा खस, ककेशियन आदि सबैका पुर्खा मेसोपोटेमिया, पर्सियामा एकै ठाउँमा थिए भनेर इतिहास र वेदले बताएका छन्। (Thulung, 1985) किरात मुन्धुमले पनि चीनमा आउनु पूर्व लिम्बूका पुर्खा मुनातेम्बेमा थिए भनेको छ। (Chemjong, 2003a)

करिब ५००० वर्षयताका वंशक्रम निकाल्न हामीले वेदको सहारा लिनै पर्ने हुन्छ। वेदका आधारमा हामी किरातका पुर्खाको आँकलन गर्न सक्दछौँ। कतिपय वैदिक ज्ञानलाई वैज्ञानिक उत्खननन्, शोध र अनुसन्धानले प्रमाणित गरेका छन्। ती प्रमाणित इतिहासमा लेखिएका तथ्यहरूसित तुलना गरी सैद्धान्तिक रूपमा अवधाराणात्मक काल वा प्राचीन काल कोर्ने प्रयास गरिएको छ।

आधुनिक मानिस उत्पत्तिकाललाई मानव ज्ञानले छिचोलेको छ। कालान्तरमा अफ्रिकाबाट पश्चिम एशिया, मध्य एशिया, युरेसिया हुँदै आधुनिक मानिसको एक हाँगो किरातको रुपमा अफगानिस्तान सप्तसिन्धु, गङ्गामैदान हुँदै सिमाङगढ (सिम्रौनगढ) सम्म पुग्यो। अन्य हाँगो वा छाल रूस, मंगोलिया, चीन, ब्रम्हपुत्र नदी हुँदै भारत नेपाल पसेका थिए। जसको साङ्गोपाङ्ग रूपरेखालाई अध्ययनार्थ प्राचीन वंशवृक्षमा देखाउने प्रयास गरिएको छ।

आधुनिक मानिस पृथ्वीमा अवतरित भएपछि मोटामोटी ६–७ हजार पुस्ता बितेको छ। हामी कति अज्ञानी रहेछौँ हामीलाई आजको तीस पुस्ता अघिका पुर्खा एकीन गर्न मुस्किल परेको छ। मुन्धुम, वेदमा बोलाइएका पुर्खा पनि २०० पुस्ताभन्दा माथि जाँदैनन्। हालसम्म मानिसले हासिल गरेका ज्ञानका आधारमा मानव वंशावृक्षका पात पात केलाउन असम्भवप्रायः छ।

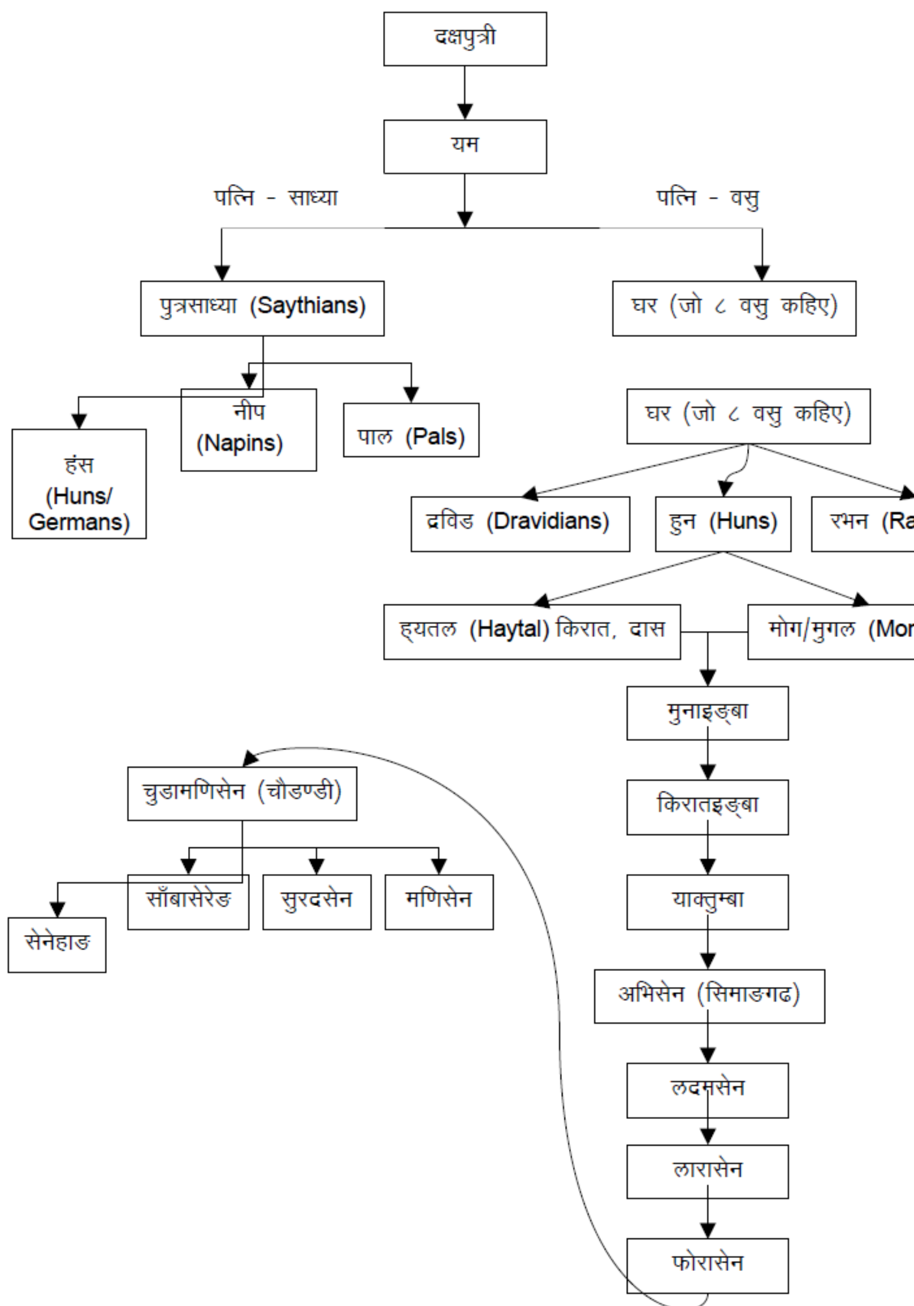
मानव वंशवृक्षलाई धर्मग्रन्थले आदिभौतिक ज्ञानका आधारमा ब्याख्या गर्दछ। ती बढी साङ्केतिक छन्। त्यहाँ कुनै समुदाय वा पात्रलाई विभिन्न नामले पुकारिएका छन्। नामलाई कतै उचालेर कतै खसालेर उल्लिखित गरिएका छन्। त्यसैले पुराना ग्रन्थमा दिइएका पात्रहरूलाई विभिन्न नामले, कतै इसाराले त कतै सङ्केतले बुझाइएको छ। जेहोस्, तथ्यहरूको विश्लेषण गर्न वा बुझ्नलाई वेद, मुन्धुम तथा साहित्यिक ज्ञान, ऐतिहासिक ज्ञान, मानवशास्त्रीय ज्ञान अर्थात् समग्र दृष्टिकोणको जरूरत पर्दछ।

वैदिक साहित्यानुसार अभिनव मनु मनुहरू मध्येका प्रथम मनु हुन्। यिनैबाट आर्य र अनार्य (किरात) उद्विकास भएका हुन्। यिनीबाट प्रियव्रत र उत्तान शाखा उद्भव भयो। प्रियव्रत शाखामा विष्णुपुराण, स्वयम्भूव मनुप्रसँग, श्रीमद्भागवत्, हरिवंश सहित ३५ प्रजापति र स्वयम्भूवसहित ५ मनु उदविकास भए र आर्य विकसित भए। उता उत्तान शाखाबाट चाक्षुस मनु र प्रजापति राजाहरू भएको हरिवंश पुराणले बताउँछ। यिनै उत्तानबाट उत्तानपाद हुँदै उर, अङ्ग, दक्षपुत्री हुँदै यम, घर (वसु), रुद्र (त्र्याम्बक) हुँदै तीन मुख्य जनजाति द्रविड, हुण र रभण जातिको उदविकास भयो। (Thulung, 1985)

सिन्धमा यिनै हुण जाति नै किरात कहिन्थे। हुन त कालान्तरमा हुण जातिबाट हिमालयको किरात र मङ्गोल (मुगल) जाति विकसित भएको वंशावलीले बताउँछ। किरातबाट मुनाइङ्गबा, किरातइङ्गबा हुँदै याक्तुम्बा जाति विकसित भएको किरात वंशावलीले बताउँछ। (Thulung, 1985)

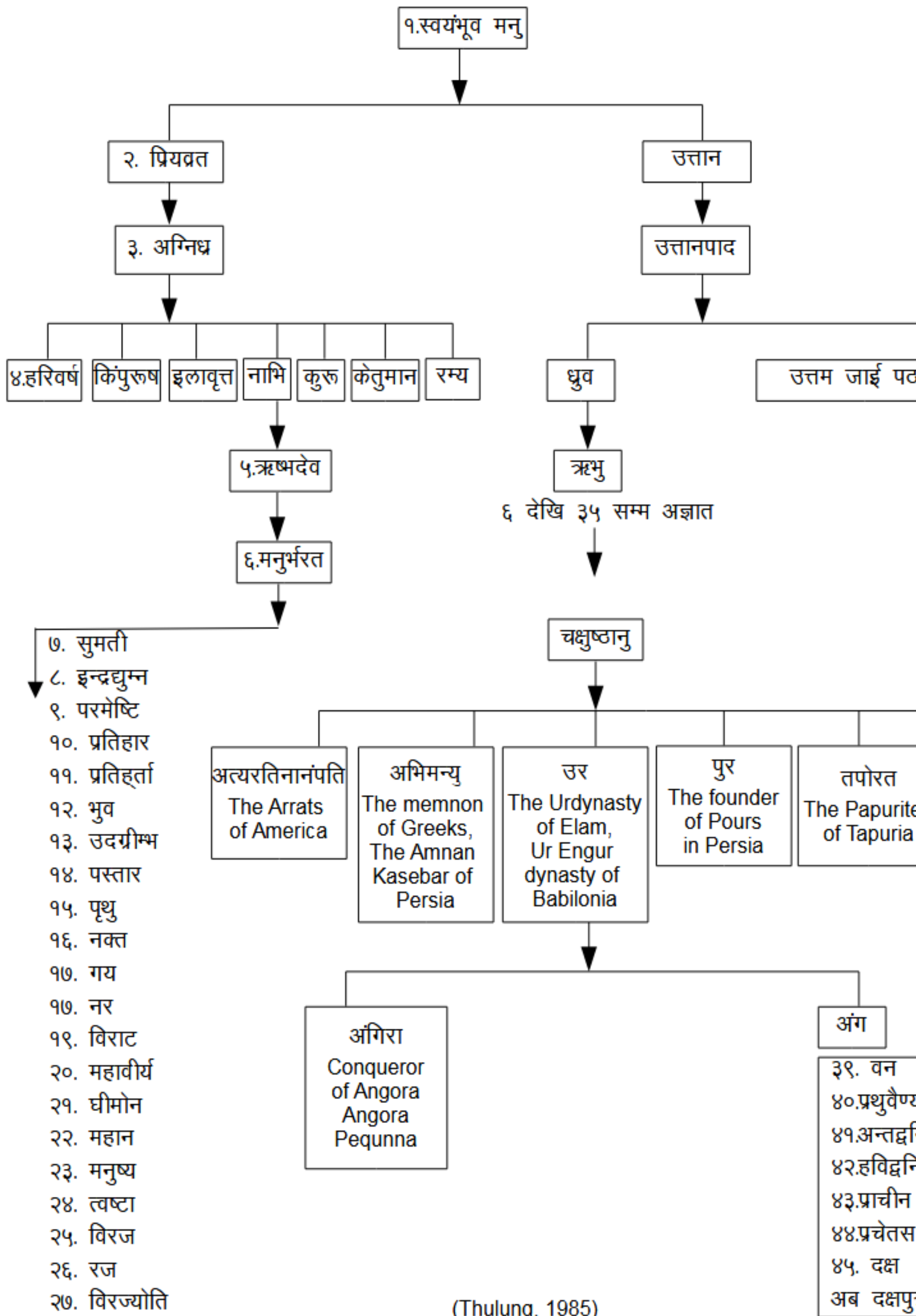
प्राचीन वंशक्रम वृहद भएकाले आधुनिक मानिसको २ लाख वर्षको वंशक्रम देखाउन असम्भवप्रायः भएको बताइसकेँ। आजभन्दा ५–६ हजार वर्षअघिदेखिका वंशक्रम पनि अपूर्ण र विवादास्पद छ। तर एउटा कुरो के महत्वपूर्ण छ भने प्राचीन वंशवृक्ष केवल साङ्केतिक रुपमा सम्प्रेषित गरिएको भनी बुझ्नुपर्दछ। त्यसैले यस अध्ययनमा प्राचीन वंशक्रममा अभिनव मनुदेखि किरात, याक्तुम्बा हुँदै सेनसम्मको वंशक्रमलाई संक्षिप्त एवम् सारगत रूपमा समेटिएको विश्वास गर्दछु।

अनादिकालीन वंशक्रम (चरण अ)

(Thulung, 2042; Mabohang & Dhungel, 2047; Chemjong, 2059; Yonghang, 2068; SenChobe

अनादिकालीन वंशक्रम (चरण अ)

(Thulung, 1985)

वंशावलीले आर्य र किरातको पुर्खा मात्र नभएर अन्य धेरै जाति प्रजातिका पुर्खा अभिनव मनुबाट आरम्भ भएको थाहा हुन्छ। यिनको समयकाल करिब ५००० वर्ष पुरानो छ। यसकारण

हाल आर्य र अनार्यमा विभाजित मानिसहरूका पूर्वज ५००० वर्ष अघि एकै जाति, संस्कृतिमा आबद्ध थिए। (Sheoran, 2017) कालान्तरमा भूगोलमा छरिदैं जाँदा तिनीहरू विभिन्न संस्कृति, आस्था, धर्म आदिमा रुपान्तरित भए।

वंशवृक्ष सम्बन्धी उक्त सिद्धान्तलाई भाषा विज्ञानले पनि समर्थन गर्दछ। तुलनात्मक भाषाविज्ञानका अध्येता प्रा. बालकृष्ण पोखरेल अनुसार उहिले पर्सियन सागरको उत्तर सुमेरमा एक ठूलो मानव समूहले छाग (बाख्रा) पाल्ने गर्दथे। उनीहरू छाग आस्थाका थिए। तिनीहरूलाई काशी जाति भनिन्थ्यो। सुमेरमा बस्नेलाई मङ्गोल भनिन्थ्यो, अन्यलाई काशी भनिन्थ्यो। काशी र गुथ (गाई पाल्ने) समूहबीच रक्तमिश्रण भएर एक काशी जाति भएका थिए। यिनै काशी जाति पुनः सुमेरमा गए र सुमेर (मङ्गोल/ कुर्म) जातिसँग रक्तमिश्रण भयो। पछि सुमेर प्रभाव हुने किर/ किरात भए र काशी प्रभाव हुने कश्यप, कस, खस भए।

भाषाशास्त्री बालकृष्ण पोखरेलका अनुसार संसारमा कुनै पनि जाति रक्तमिश्रणबाट मुक्त छैनन्। उनका अनुसार किरात र खसको रक्त–अनन्य रहेको छ। खस र किरातबाटै ब्राम्हण, क्षेत्री, वैश्य, शुद्र उद्विकास भएको हो। पोखरेलले उक्त तथ्य 'खस जातिको इतिहास' शोधग्रन्थबाट खुलस्त पारेका छन्। (Pokhrel, 1998) पोखरेलअनुसार उनका पुर्खा मगर जाति भएको खुलस्त्याएका छन्। पृथ्वीनारायण शाहका पुरोहित पनि मगर जातिबाटै विकसित भएको पोखरेलको दावी छ। त्यसै गरी उक्त ग्रन्थमा लेखक पोखरेलले नेपालका एक प्रशासक सूर्यबहादुर सेन ओलीसित गरेको कुराकानीका आधारमा सेन ओलीका पुर्खा पनि मगर भएको बताएका छन्। कुलु निवासी सुनु जातिबाट एक हाँगो किरात सुनुवार अर्को हाँगो गेलाल बाहुन र अर्को भाइ भारतमा पुहुनी काम गर्ने दास दलित जातिमा उदविकसित भएको भाषाशास्त्री पोखरेलले ठहर छ।

५.२ वंशावलीजन्य वंशवृक्ष खाका

वंशावली वंशवृक्ष हो, पारिवारिक कम्पास पनि हो। यसमा कतिपय नाम छुट्न, बदलिन सक्छन्, दोहोरिन पनि सक्छन्। पुस्ताक्रम तलमाथि पर्न सक्छन्। नाम अस्पष्ट र अशुद्ध हुन सक्छन्। त्यस्ता त्रुटी कमसेकम तुल्याउन अन्य वंशावलीमा प्रकाशित वंशक्रमसित तुलना गरिएको छ। वंशावलीमा धेरै कुरा खुल्दैनन् कतिपय कुरा आपसमा बाझ्छन् पनि। त्यस्तो अवस्थामा ऐतिहासिक वस्तुस्थिति विश्लेषण गरेर यहाँ वंशक्रम समायोजन, संश्लेषित गरिएका छन्।

वंशावली अनुसार सेनवंशी चुडामणि सेनका माइला सन्तान साँबासेरेङ/ साँबाश्रेङ चौदण्डी चतराबाट साँगुरी, धनकुटा सङ्गमटार हुँदै उँभो तम्बरखोला लागे। यही क्रममा उनी हालको पाँचथर पुगे। तम्बरखोला गडतिर हुँदै पाँचथरबाट अन्ततः उनी ताप्लेजुङको मेवाखोला थुम पुगे। त्यहाँ फयङ उपथरसहित अन्य साँबाहरू उत्पत्ति भए। (Chongbang, 2009; SenChobegu,2007; Yonghang, 2011, PhayangTB, 2019)

यसरी विभिन्न साँबा उपथर आरम्भ हुँदासम्मको कालक्रमलाई अध्ययनार्थ वंशावलीजन्य वंशवृक्ष मानिएको छ। यो खाका इतिहास, वंशावली र मुन्धुमको आधारमा कोरिएको हो। सेन थेगिम लिम्बू वंशावली, योङहाङ वंशावली, चङबाङ साँबा वंशावली तथा अन्य वंशावली एवम् वंशावली जानकारहरूका वस्तुगत सूचनाका आधारमा वंशावलीजन्य वंशक्रम कोरिएको छ।

फयङ साँबा उत्पत्ति मुन्धुममा कोशीबराहबाट एक सिकारी दल तम्बरतिर समातेर हिँडेको कथा पाइन्छ। मेवाखोला जानेक्रममा याङरुप पुगेपछि समूहबाट एक भाइ छुट्टियो। पछि उक्त भाइबाट योङहाङ र थेगिम उद्विकास भए। नाल्बोमा बँदेलको सिकार गर्ने साराताप्पा/ श्राताप्पालाई चङबाङ साँबा वंशावलीले सेनेहाङ राई वंश भनेको छ। यसबाट चङबाङ, फयङलगायतका साँबा भए। यसले योङहाङ, थेगिम र साँबा पुर्खा पनि अघि एकै रहेछन् भन्ने थाहा हुन्छ।

चङबाङ, फयङलगायतका साँबाका पुर्खा नाल्बो पछि मेवाखोला साँबामा पुगे। त्यहाँ पुग्नअघि उक्त स्थानमा साँबाहाङले राज्य गरिसकेका थिए। त्यसबेला उक्त स्थानको नाम साँबा रहिसकेको थियो। उक्त स्थानमा बसोबास गर्ने साराताप्पा–फेम्बुनहाङका सन्तान चङबाङ, फयङलगायत

आठ साँबा भू–अभिधा (Toponym) को आधारमा साँबा कहलिए भनी चङबाङ वंशावलीले बताएको छ। चङबाङ बंशावलीमा उनीहरूका पुर्खा सेन र राई पद्वीधारी थिए। वंशावलीमा उनलाई सेनेहाङ राई भनिएको छ। (Chongbang, 2009)

यो कलमको विचारमा उनीहरू साँबा कहलिनुको प्रमुख कारण उनीहरू साँबासेरेङका दरसन्तान थिए। पितृ साँबासेरेङ सम्बन्धित जनाउन उनीहरूले साँबा थर ग्रहण गरेको विश्लेषण गर्दछु। कालान्तरमा मेवाखोला थुम साँबा क्षेत्रमा शासन गरेर वसेकाले भूअमिधाका आधारमा उनीहरू साँबा कहलिए पनि भन्न सकिन्छ। तर खासमा उनीहरू सेनवंशी चुडामणि सेन तथा साँबा सेरेङका दरसन्तान भएकैले सहज रूपमा भूअमिधाका आधारमा ती दरसन्तान साँबा भएका हुन्।

योङहाङ वंशावली अनुसार सिमाङगढमा (१) अभि (उदिय) सेन, (२) पद्म सेन, (३) लारा सेन, (४) फोरा सेन र (५) चुडामणि सेन थिए। तीमध्ये वि.सं. १३२४ मा चुडामणि सेनले नेपालको भूभागमा शासन गर्दथे। त्यसकालमा राज्यविस्तार गर्दै गयासुद्धिन तुगलकले सिमाङगढबाट उनलाई विस्थापित गरिदिए। त्यहाँबाट चुडामणि सेन आफ्ना सन्तान तथा दलबलसहित पूर्वतर्फ लागे र हालको चतरा चौदण्डीमा आएर राज्य स्थापना गरे। उनको त्यही परलोक भयो। यिनै चुडामणि सेनका सन्तान सेनेहाङका दरसन्तान पछि योङहाङ भए। (Yonghang, 2011)

योङहाङ वंशावलीअनुसार चुडामणि सेनका चारभाइ छोराहरू वि.सं. १३८८ मा साँगुरी भञ्ज्याङ नाघेर भित्री पहाड सङ्गमटार पुगेर बसोबास गर्न थाले। त्यहाँ सातवर्ष बसेपछि साइलाभाइ सेनेहाङले तम्बरखोला पारि जाने इच्छा देखाए। उनी छुट्टिनअघि चारै दाजुभाइले स्मृतिस्वरुप एकएकओटा ढुङ्गा गाडे। जो हाङसेम्मालुङ नामकरण भयो। (Yonghang, 2011)

त्यसपछि तीनभाइ सेनेहाङ तम्बरपारि गए। सिम्राघाटमा पुगेर त्यहाँ उनीहरू सातवर्ष बसे। पोक्लाबाङ तेह्रथुम छुट्टिएका सेनेहाङले पोक्लाबाङका राजालाई पराजित गरी शासनसत्ता हात पारे। अन्य तीनभाइ उँभो तम्बरतिर लागे। वंशावलीअनुसार याङरुपमा पुगेर एकभाइ पुनः छुट्टिए। उनका साङदिनहाङ र सुयपहाङ नामका दुई छोराहरू थिए। उनका सन्तान कालान्तरमा योङहाङ भए। याङरुपमा वि.सं. १३९६ मा नाहाङले राज्य गरे। (Yonghang, 2011)

जेठो भाइ आफ्नो ससुराली तम्बरखोला भएकाले ऊ त्यतै लाग्यो र कान्छाभाइ चचनुसेन्छेने सेनेहाङ मेवाखोलाको शिरतर्फ लाग्यो। यसरी मेवाखोला र तम्बरखोला पुगेर सेनवंशी सेनेहाङबाट कालान्तरमा साँबा राई लिम्बू उदविकसित भए। (Yonghang, 2011)

योङहाङ वंशावलीले उल्लेख गरेको चचनुसेन्छेनु सेनेहाङलाई चङबाङ साँबा वंशावलीले आफ्ना पुर्खा सेनेहाङ राई भनी उल्लेख गरेको छ। चङबाङ, फयङलगायत आठ साँबाका पुर्खा साराताप्पा साँबासेरेङ भएको विश्लेषण गरिन्छ। साँबासेरेङलाई पुर्खा मानेर साराताप्पाका सन्तानले साँबा थर ग्रहण गरेका हुनसक्छन्। यसरी साँबासेरेङ, साराताप्पाका दरसन्तान मेवाखोलामा स्थापित भए। उनीहरूबाटै साँबा थर तथा उपथरको उदविकास भयो। (SenChobegu, 2007; Chongbang, 2009; Yonghang, 2011)

यही साँबा सेरेङका दरसन्तान चङबाङ साँबा, फयङ साँबालगायत आठ साँबाका पुर्खा भए, चङबाङ साँबा पुङ मुन्धुम भन्छ। उक्त मुन्धुमले सेरेङ/ श्रेङ साम्माङ भनेर साँबासेरेङलाई नै सङ्केत गर्दछ। यसबाट थाहा हुन्छ कि चङबाङ, फयङ साँबा मुन्धुममा वर्णित साराताप्पा साँबासेरेङका दरसन्तान हुन्। उनै साँबासेरेङको साँबा पदवी उनका दरसन्तामा थर रहन गयो। तथ्य यो बताउँछ कि अघि साँबा भूअमिधा (Toponym) क्षेत्र पुगेका साँबासेरेङका वंशले उनीहरूकै पुर्खाका नामबाट साँबा थर ग्रहण गरेका हुन्।

विजयपुरको किरातकालीन इतिहासमा सोह्रौँ शताब्दीको किरात राज्यका तराई भूभागमा चङबाङ र सेरेङहाङ/ श्रेङहाङले सुब्बा पद्वी लिएर आ-आफ्नो क्षेत्र शासन गरे भनी उल्लेख छ। (Chemjong, 1974) त्यस तथ्यलाई चङबाङ साँबा र फयङ साँबाका पोङ मुन्धुममा देखाइएको सेरेङ/ श्रेङ साम्माङसित जोड्न सकिन्छ। यही आधारमा फयङ साँबा, चङबाङ साँबा र सेरेङ/ श्रेङ अघि सगोत्री थिए। यिनीहरूबीच रक्तगत अनन्या रहेको सङ्केत मुन्धुमले दिन्छ।

वंशावली सङ्कलन कार्यमा संलग्न रहँदा थाहा भयो वर्तमान पुस्तादेखि दुईतीन पुस्ता

अघिसम्मको विवरण सही आउनसक्छ। त्यसमा विवाद आए पनि त्यसलाई निवारण गर्न सकिन्छ। तर आजभन्दा तीसपुस्ता अघिका पात्रहरूका सिलसिलेवार वंशावली पाउन भने कठिन छ। किनभने ती विभिन्न स्रोतमा बेग्लाबेग्लै नामले चिनिन्छन्, ती तलमाथि पर्न सक्दछन्। त्यहाँ दिइएको नामावली वा सङ्केत र तिनको तुलना, विश्लेषण तथा सश्लेषण गर्ने कार्य साँच्चिकै चुनौतीपूर्ण कार्य हो। यसमा विषयवस्तुको गहिरो ज्ञान र विधिसम्मत अध्ययन जरूरत पर्दछ। लाग्दछ, अध्ययनक्रममा गरिएका चिन्तन मननले ज्ञानका मूर्त बढी र केही मात्रामा अमूर्त दिशाबोध भयो। त्यही दिशातिर फर्केर व्याख्यान् वा संश्लेषण गरेको छु।

यसरी फयङ साँबाको पुर्खा खोज्दै जाँदा इतिहासमा सेन, राय, याक्थुङ, किरात, महाकिरात, सुमेर, काशीको नालीबेली भेट्न सकिन्छ। मुन्धुममा सुसुवा, लालाबेन, मुजिङ्ना खेयोङना पात्रहरू पनि भेटिन्छन्।

साँबा जातिको उद्‌भव केलाउँदा प्राप्त प्रमाण र आँकडाका आधारमा मोटामोटी ६८८ वर्ष यताको अवधिमा साँबा र फयङ थर, उपथरको उदविकास भएको देखिन्छ। मानव इतिहासमा यो कालखण्ड छोटै मानिए तापनि उक्त अवधिको समेत प्रमाणको कमी छ। अतः तुलनात्मक अध्ययन विधिका माध्यमले पुर्खा र दरसन्तानको विश्लेषण, संश्लेषण गरिएको छ। भविष्यमा नयाँ तथ्य फेला परेमा परिमार्जन वा पुनर्लेखनको ढोका सदा खुला रहन्छ।

यहाँ विभिन्न साँबा उपथर आरम्भ हुँदासम्मको कालक्रमलाई अध्ययनार्थ वंशावलीजन्य वंशवृक्ष मानिएको हो। यो खाका इतिहास, वंशावली र मुन्धुमको आधारमा कोरिएको छ। सेन थेगिम लिम्बू वंशावली, योङहाङ वंशावली, चङबाङ साँबा वंशावली तथा अन्य वंशावली एवम् वंशावली जानकारहरूका तथ्य तथा वस्तुगत सूचनाका आधारमा वंशावलीजन्य वंशक्रम कोरिएको छ।

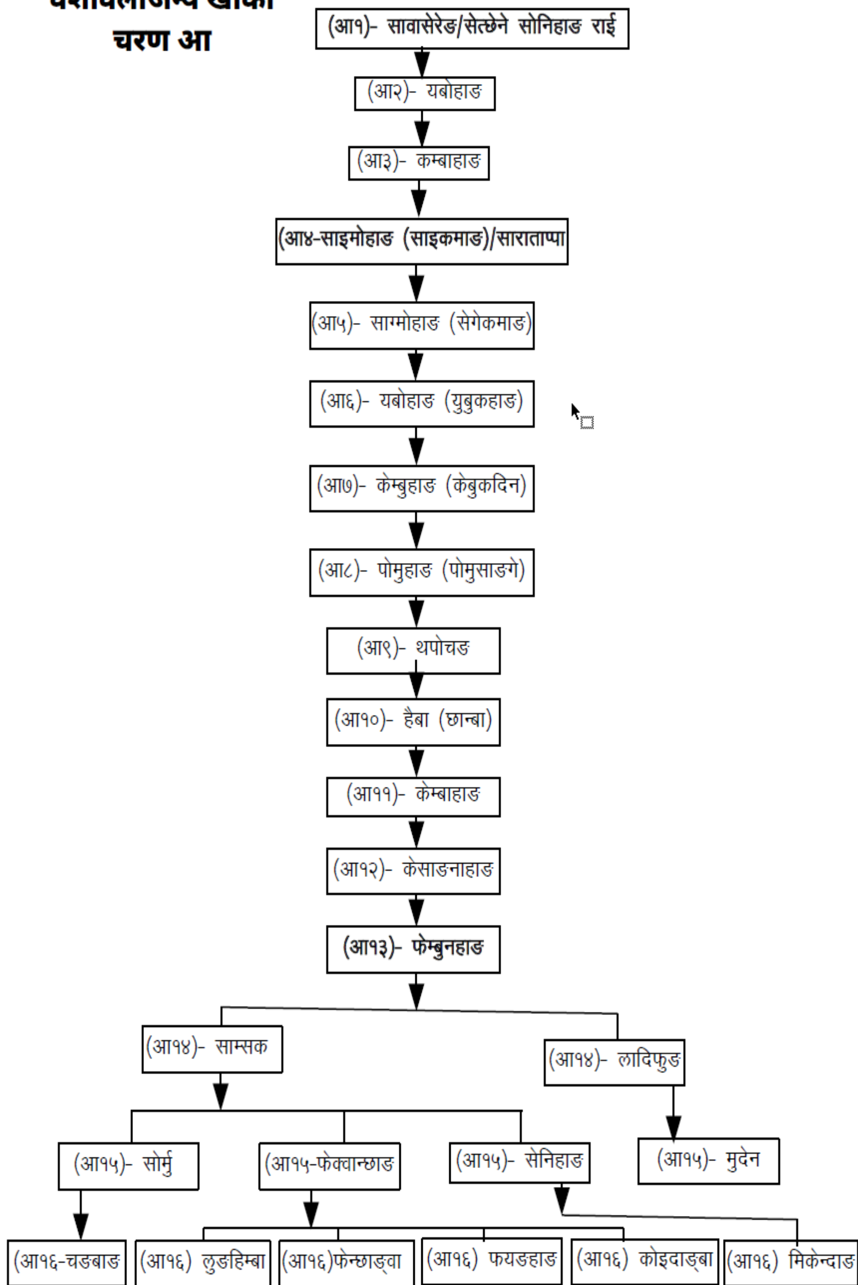
अर्को शब्दमा सिमाङगढ (सिम्रौनगढ), चतरा, साँगुरी, धनकुटादेखि मेवाखोला थुम साँबा ताप्लेजुङसम्मको यात्रालाई ‘वंशावलीजन्य वंशवृक्ष’ भनिएको छ। त्यसैगरी फयङ साँबा उदय भएको काल र मेवाखोला ताप्लेजुङदेखि वर्तमान कालसम्मलाई अध्ययनमा ‘ऐतिहासिक वंशवृक्ष’ भनिएको छ।

वर्तमान अवस्थामा फयङ साँबा परिवार मेवाखोलाबाट नेपालका विभिन्न जिल्ला तथा विदेशमा भारत, भुटान, बेलायतमा फैलिएका छन्।

यस अध्ययनमा प्राचीन वंशवृक्षलाई अ लहरमा कालक्रमानुसार सम्झना गरिएको छ। मुन्धुममा उल्लिखित मेची कोशी सुनकोशी तामाकोशी तथा वंशावलीले टिपेका सिमाङगढ (सिम्रौनगढ), चतरा, साँगुरी, धनकुटादेखि मेवाखोला थुम साँबा ताप्लेजुङसम्मको यात्रालाई वंशावलीजन्य वंशावली आ लहरमा राखिएको छ। त्यसैगरी फयङ साँबा उदय भएपछि हालसम्मको काललाई ऐतिहासिक वंशवृक्ष इ लहरमा देखाइएको छ।

वंशवृक्षको प्राचीन काललाई क्रमशः अ १,२,३ गरिएको छ। त्यसैगरी वंशावलीजन्य काललाई क्रमशः आ १,२,३ र वंशावली संकलनमा अद्यावधिक गरिएका तथ्याङ्कका आधारमा तयार गरिएको ऐतिहासिक वंशवृक्षलाई क्रमशः इ १,२,३ सङ्केत गरिएको छ।

५.३ फयङ साँबाको जनसङ्ख्या

(SenChobegu, 2007; Chongbang, 2009; Yonghang, 2011; Mikkendang, 2019; PhyangMC, 2019)

अध्ययन अनुसार फयङ साँबाको घरसङ्ख्या ताप्लेजुङ जिल्लामा जम्मा ३६ घरधुरी छन्। जसमध्ये मेवाखोला थुममा जम्मा २६ घर छन्। ती मध्ये साँबा गाउँमा करिब १५ घर, बाल्देनमा ८ घर, नाल्बुमा १ घर, थुकिममा १ घर, लिवाङमा १ घर रहेका छन्। ताप्लेजुङ जिल्लामा पर्ने आठराई थुम हाङपाङ गाउँमा १० घरधुरी फयङ साँबा बसोबास गर्दछन्।

यसै गरी सङ्खुवासभा जिल्लामा जम्मा ३५ घरधुरी छन्। जसमध्ये बाह्रबिसेमा ५ घर, धुपुमा ५ घर, दिदिङमा १ घर, लेब्राहममा ३ घर, चैनपुरमा १ घर, वानामा ३ घर र अन्यत्र १७ घर रहेका छन्।

यस आधारमा ताप्लेजुङकै हाराहारीमा फयङ साँबा सङ्खुवासभा जिल्लामा बसोबास गरेको पाइन्छ।

पाँचथर जिल्लाको लुङरुप्पा पाक्याङमा जम्मा २० घरधुरी फयङ साँबा बसोबास गर्दछन्। हाल यो गाउँ फिदिम नगरपालिकाअन्तर्गत वडामा पर्दछ। मोरङ जिल्लामा जम्मा ८ घर छन् जसमध्ये बाहुन्नेमा ४ घर, गछियामा ३ घर र विराटनगरमा १ घर रहेका छन्। सुनसरी जिल्लामा जम्मा १९ घर छन् जसमध्ये धरानमा १८ घर र इटहरीमा १ घर रह्का छन्। झापा जिल्लामा जम्मा २४ घर फयङ साँबा परिवार छन्। जसमध्ये भद्रपुरमा २ घर, पृथ्वीनगरमा ३ घर, सत्तासीधाम दुधेमा ४ घर, बर्नेझोडामा ५ घर, बुधबारेमा ६ घर, बुट्टाबारीमा ४ घर रहेका छन्। यसै गरी ललिपुर जिल्लामा २ घरधुरी रहेका छन्।

भारत असममा पनि साँबा फयङ विस्तारित छन्। त्यहाँ फोन सम्पर्क राख्दा त्यहाँ करिब १० घर भएको जानकारी भयो। सिक्किममा पनि कमसेकम २० घरधुरी भएको र भुटानमा ३० घरधुरी भएको एकीन भएको छ। भुटानबाट छुट्टिएर नागाल्याण्ड भारतमा पनि गएकाले त्यहाँ पनि केही घर रहेको देखिन्छ तर त्यहाँ सम्पर्क स्थापित हुन सकेन। स्मरण रहोस् भुटान शाखा आठराई हाङपाङबाट गएको थियो। कालान्तरमा त्यहाँबाट केही मात्रामा परिवार झापामा पनि झरेका छन्।

हाल वेलायतमा समेत नेपालबाट गएका ३ घरधुरी फयङ साँबा परिवारको बसोबास छ। यस अध्ययनका आधारमा फयङ साँबाको जम्मा घरधुरी सङ्ख्या २०७ बढी एकीन गरिएको छ। नेपालको जनगणना सन् २०११ मा निकालिएको एक तथ्याङ्क अनुसार एक घर परिवारमा सरदर परिवार सङ्ख्या ४.६ रहेको पाइन्छ। सोही आधारमा २०७ घरधुरीको हिसाब गर्दा फयङ साँबाको कूल जनसङ्ख्या करिव ९५२ जना रहेको देखिन्छ।

५.४ ऐतिहासिक वंशवृक्ष

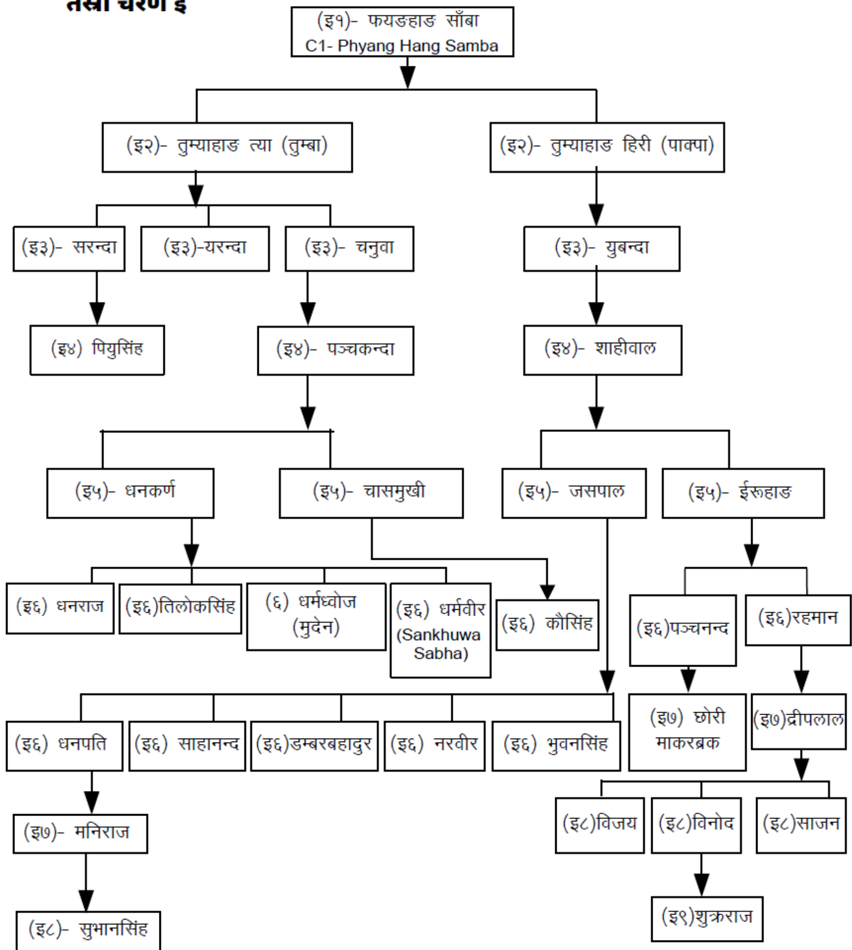
फयङ साँबाको उद्भवस्थल (मुनातेम्बे) मेवाखोला साँबा स्थित लिङथाङ यक हो, जसलाई साँबाको माङ्गेना यक पनि भनिन्छ। त्यहाँबाट फयङको वंशक्रम आरम्भ हुन्छ।

प्रस्तुत वंशक्रम साँबाबाट फयङ विकास भएपछिको रेखाचित्र हो । यहाँबाटै विभिन्न स्थानमा शाखा, प्रशाखा भएर फयङ साँबाको वंश विस्तार भएको छ ।

५.४.१ साँबा फयङ वंशवृक्ष

फयङ वंशवृक्ष

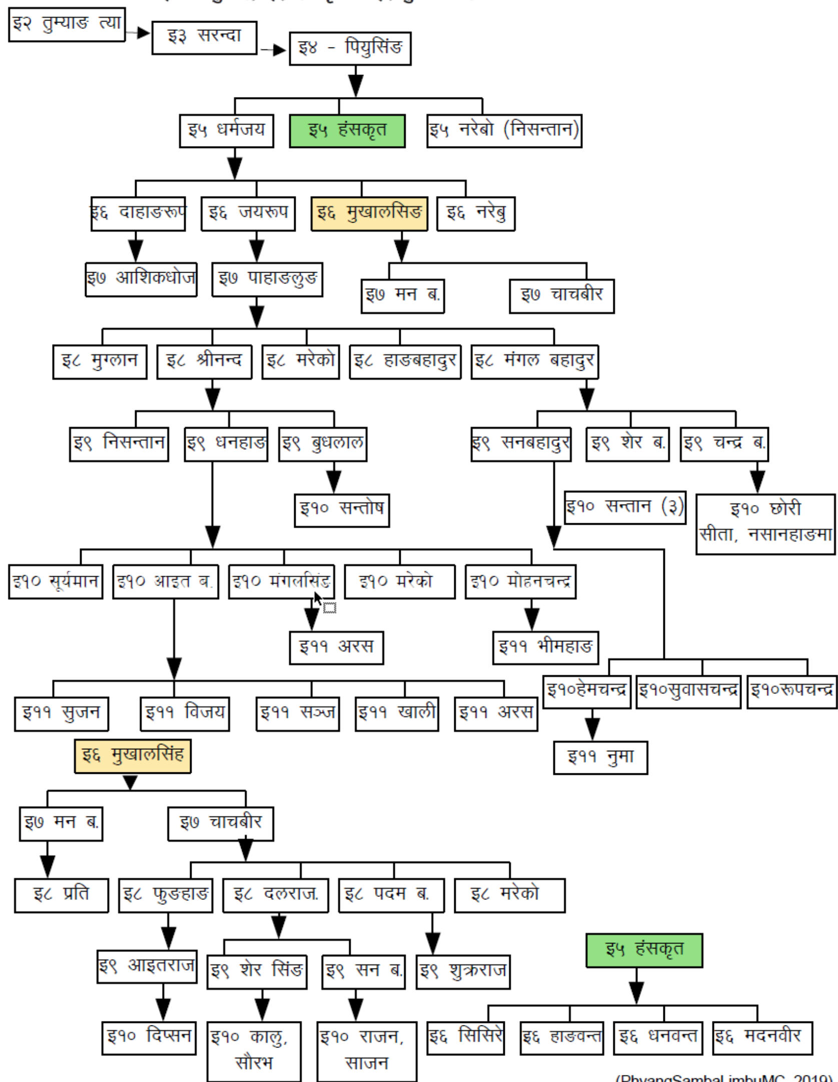
तेस्रो चरण इ

(PhyangAR, 1999; PhyangRB, 2019; PhyangP, 2019; PhyangMH, 2019).

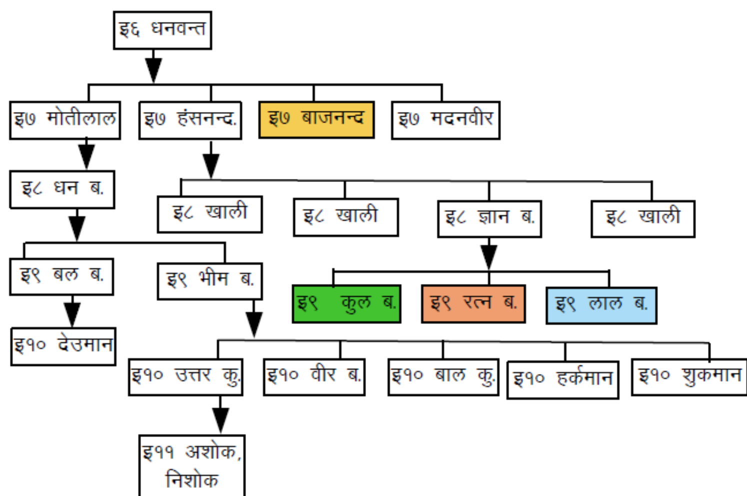
५.४.२ मेवाखोला वंशवृक्ष

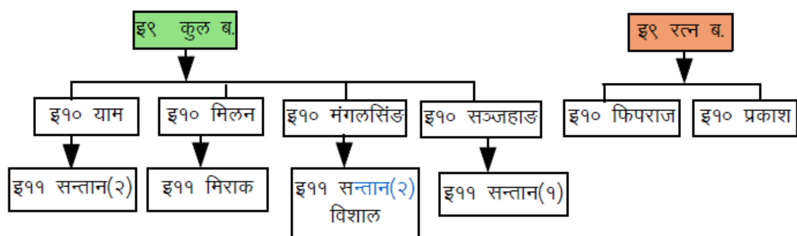
मेवाखोला साँबा शाखा इ४- पियुसिंह, इ५ हंसकृत र इ६ मुखालसिंहका दरसन्तान

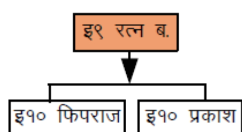

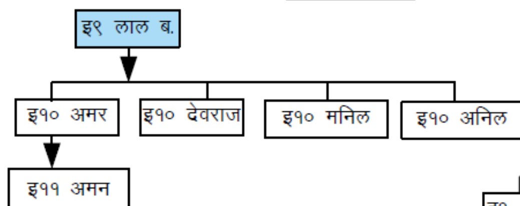
(PhyangSambaLimbuMC, 2019)

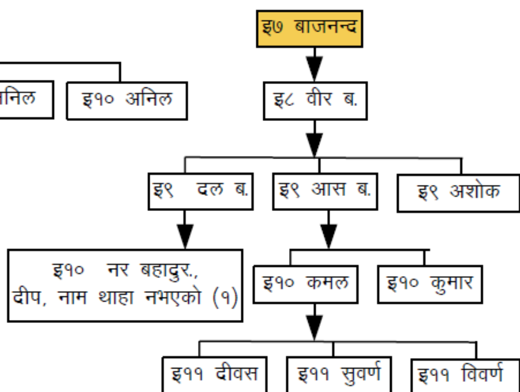
मेवाखोला सौंबा धनवन्त शाखा

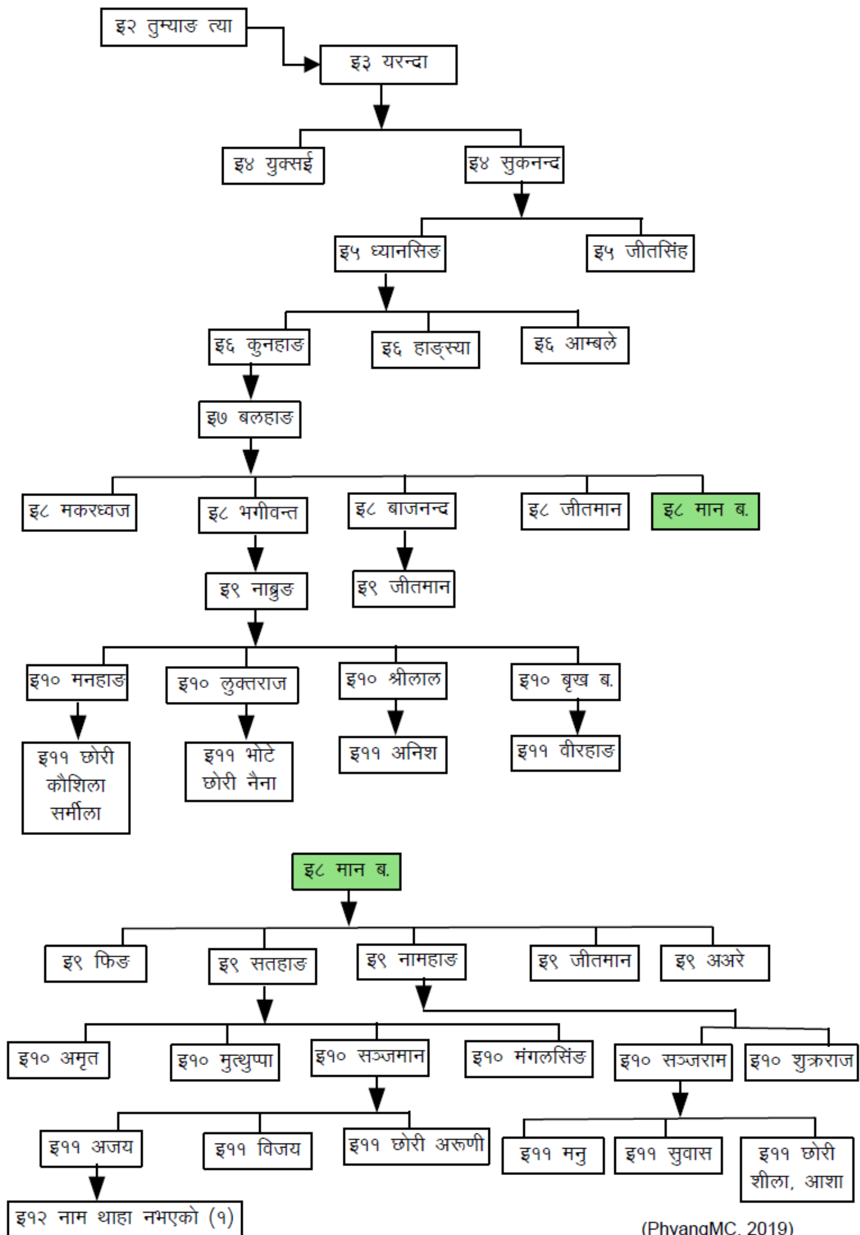

(PhyangMC, 2019)

मेवाखोला साँबा शाखा इ३ यरन्दा प्रशाखा

(PhyangMC, 2019)

फयङ साँबा तुम्याहाङ त्यातर्फ तेस्रो पुस्ताका सरन्दा र यरन्दा परिवार मेवाखोला साँबामा छन्। सोही पुस्ताका चनुवा र युबन्दा मेवाखोला साँबाबाट आठराई हाङपाङ, सङ्खुवासभा, पाँचथर छुट्टिएका हुन्। हाङपाङबाट एक हाँगो पुनः भुटान विस्तारित भएका छन्। त्यहाँबाट नागाल्याण्डसमेत गइबसेका छन्। असम भारतमा फैलिएको साँबा फयङ परिवार पनि हाङपाङ र संखुवासभाबाट गएका हुन्। अन्य क्षेत्रबाट पनि असम गएका हुनसक्छन्। यसबारे अध्ययन हुन बाँकी छ।

यस उपशीर्षकमा फयङ साँबा हाङपाङमा कहिले कसरी आए अनि उनीहरूले त्यहाँ अन्य जातिका लिम्बूसित केकस्तो व्यवहार गरे भन्ने चर्चा गरिएको छ। ऐतराज फयङ साँबाद्वारा संकलित तथा नवराज सुब्बा फयङ साँबा फयङहाङद्वार प्रकाशित साँबा लिम्बूको वंशावली २०५६ मा उल्लेख भएअनुसार मेवाखोला साँबा गाउँबाट फयङ साँबाको पहिलो समूह वि.सं. १८०६ सालमा हाङपाङ आएको थियो। (PhayangAR, 1999)

फयङहाङ साँबाका एक जानकार टेकबहादुर फयङहाङ साँबा लिम्बूका अनुसार बाजे पुस्ताका वही थेबा (तुम्याहाङ हिरीका चौथो पुस्ता पञ्चनन्द) को भनाइमा साँबाहरू वि.सं. १८०० सालतिर आफ्नो थुम मेवाखोला साँबा छाडेर एक समूह हाङपाङ आएका हुन्। उपरोक्त तथ्यलाई हालसालै साँबा मिङ्स्रा सङचुम्भोको मुखपत्रमा साँबाको वीरत्वको चर्चा गर्ने क्रममा उल्लेख गरिएको छ। वि.सं. १८०० सालदेखि मेवाखोलाबाट साँबाहरू चैनपुरमा गोरखालीसँग लड्न लिम्बूको सेनामा सहभागी भएका थिए। उनीहरूले लिम्बुवान कमाण्डर काङ्सोरे (काङ्सु राय) लाई सहयोग गर्न पटक पटक चैनपुर आउजाउ गरे। यही क्रममा तुम्याहाङ त्या तुम्बा (जेठा) का सम्भवतः चौथो पुस्ताका पन्चकन्दा र तुम्याहाङ हिरी (कान्छा) का चौथो पुस्ताका शाहीवाल मेवाखोला र चैनपुरको बीचमा पर्ने हाङपाङ गाउँमा खुर्पेठ्याक गरी बसाइँ सरे।

हाल चलिरहेको १२ पुस्ता र चौथो पुस्ताको बीचमा अन्तर ९ पुस्ता हुन्छ। वि.सं. १८०६ देखि २०७६ सालसम्म २७० वर्ष हुन्छ। एक पुस्ताको २५–३० वर्षले गुणन गर्दा उक्त ९ पुस्ताक्रम गणना तर्कसम्मत हुनआउँछ। यसलाई पुष्टि गर्न माथि पन्चनन्द (वही थेबा) ले साँबा फयङ वि.सं. १८०० सालतिर हाङपाङ आएको दाबीलाई पनि लिन सकिन्छ। उनी स्वयम् शाहीवालका नाति हुन्। (TB. Phyang, personal communication, August 15, 2019) नातिले आफ्ना हजुबाका कुरा सुन्न र सम्झन सक्दछन्। त्यसैले वंशावलीको पहिलो खाका तयारपार्दा कागजपत्र केलाएर वि.सं. १८०६ साल उल्लेख गरिएको हो। यसमा केही वर्ष तलमाथि पर्नसक्छ। हाललाई वि.सं. १८०० देखि १८०६ सालमा फयङ साँबा हाङपाङ आएर खुर्पेठ्याक गरी बसे भनी विश्लेषण गरिन्छ।

मेवाखोलाका साँबाले लिम्बुवान सैन्य कमाण्डर काङसोरेलाई सहयोग गरेको र साँबा परिवारका शिपा र फाक्ते गोरखा-लिम्बुवान युद्धमा सहिद भएको तथ्य सङचुम्भोले मुखपत्रमा उल्लेख गरेको छ। यही क्रममा उनीहरू चैनपुरमा जाँदा आउँदा बीच बाटोमा पर्ने हाङबाङ (हाङपाङ) राम्रो जग्गा देखेर फडानी गरी बसेको साँबा फयङका बुढापाकाको भनाइ छ। अन्य लिम्बू जातिले पनि चुँवाखोला क्षेत्र साँबाको खुर्पेठ्याक हो भनेका छन्।

वि.स. १८०० आरम्भदेखि गोरखा–लिम्बुवान युद्धकालसम्म फयङ साँबा आफ्नो मूलथलो मेवाखोलाबाट चलायमान भएको तथ्य उनीहरू संखुवासभा, पाँचथर छुट्टिएर गएका परिवारको वंशक्रम गणना गर्दा समेत मिल्न आउँछ। त्यसबेला फयङ साँबाहरू हाङपाङमा मात्र होइन सङ्खुवासभा, पाँचथरमा छरिएको प्रमाण वंशावली सङ्कलनका क्रममा तथ्य खुल्न गयो। (PhayangMH, 2019; PhayangRB, 2019)

त्यसबेला फयङ साँबा समूह सोवुवा खोलाको चुँङ्वा दोभानदेखि उँभो हाल हाङपाङको मध्य भूभागको जङ्गल फँडानी गरेर चारकिल्ला बाँधेर बसे। त्यसैले त्यसबेला साँबाले फँडानी गरेको जग्गालाई 'साँबाको खुर्पेठ्याक' भनियो। उसबेला हाङपाङ गाउँमा हाङबाङ थरका लिम्बू र गाउँको माथिल्लो भाग सिङ्सोबामा सुनेबा थरका आदिवासी लिम्बू बसोबास गर्दथे। आफ्नो थातथलो मेवाखोलाबाट हाङपाङमा आएर फयङहाङ साँबा खुर्पेठ्याकमा बस्ने लिम्बू भए तापनि उक्त स्थान हाङबाङ र सुनेबाले पहिल्यै ओगटेको थुम हो। यसैले हाङपाङमा फयङ साँबा बिजिल्ले लिम्बू कहलिए।

आठराई हाङपाङमा साधन स्रोतलाई लिएर पहिलेदेखि बसोबास गर्ने हाङबाङ र सुनेबा लिम्बूबीच झगडा भइरहन्थ्यो। त्यसमाथि फयङ साँबा लिम्बूको उपस्थितिले लिम्बूबीच तनाव उत्पन्न भयो। हाङपाङका फयङ साँबाको सुभाङ्गी मेवाखोलामा रहेकाले हाङपाङमा जग्गा

व्यवस्थापन मिलाउन उनीहरूले तम्बरखोलाबाट यक्सोलाई जिम्मावाल जिल्ला बन्न डाके र सुभाङ्गी दिलाए। (TB. Phyang, personal communication, August 15, 2019)

फयङहाङ साँबाले हाङपाङको बसाइँ सहज बनाउन जिम्मावाल जिल्ला बन्न डाकेका यक्सोसित पछि वि.सं. १८०७ सालमा फयङ साँबाको जग्गामा किचलो भयो। यद्यपि, फयङ साँबा र यक्सोबीच मिलापत्र भयो। (A.B. Phyang, personal communication, April 22, 2018; D.R. Phyang, personal communication, January 16, 2018)

गोरखाली लिम्बुवान युद्धमा छलकपटद्वारा आफ्ना सरदार काङसोरेलाई गोरखालोले षड्यन्त्रपूर्वक मारिदिए। त्यसपछि दुःखित बनेका लिम्बूमाथि गोरखालीले थप चलाखी गरे। गोरखाली सेनाका नेतृत्वकर्ता रामभद्र थापा मगरले पटक पटक लिम्बुवान आक्रमण गर्दा पनि हत्याउन नसकेपछि लिम्बूका नेतालाई वंशावली झिकाए। उक्त वंशावली अध्ययनपछि लिम्बूका पुर्खा र गोरखाली मगरका पुर्खा एकै भएकाले अब युद्ध नलडौँ भनेर गोरखाली र लिम्बूबीच सम्झौता भयो। वंशावलीमा काशी वंशका लिम्बू र मगर सेनवंश–सम्बन्ध देखिएपछि लिम्बू पक्ष युद्ध रोक्न राजी भएका थिए। जुन कुरा किरात इतिहाससमेतले उल्लेख गरेको छ। सोही आधारमा फेदाप, तम्बरखोला र मेवाखोलाका लिम्बूले गोरखालीबीच सहमति भयो र नुनपानी सन्धि भयो। यद्यपि गोरखाली–लिम्बुवान युद्ध गोरखालीको पक्षमा गयो।

वि.सं. १८३१ सालमा गोरखालीले लिम्बुवान हात पारे। यस ऐतिहासिक घटनामा ओहोर–दोहोर गर्दा मेवाखोलाका फयङ साँबा मेवाखोला साँबाबाट सङ्खुवासभा, आठराई हाङपाङ, पाँचथर क्षेत्रमा फैलिइसकेका थिए। धनकर्णका छोरा धर्मध्वज मुदेनचाहिँ भोटबाट नेपालमा नुनको व्यापार गर्दथे। उनको घरमा पैसा राख्ने भकारी थियो। उनकी एकजना बुहारी आङबुहाङ् थिइन्। घरमा बुहारीसित रीस उठ्दा उनलाई तेरो माइतीमा मेरो पैसा राख्ने भकारी जत्रो पनि धानको भकारी छैन भनेर होच्याएको कुरा उनले माइतीलाई पोल लगाइन्। उसो भए त्यस्को भकारीमा आगो झोसिदेऊ भनेर माइतीले आवेशमा भनी दिँदा नभन्दै मन्ददिमागकी बुहारीले भकारीमा आगो झोसेर घर खरानी पारिदिइन्। आगोबाट बचेका कतिपय झ्याल ढोका र चौकोस पछि स्थानीय हाङपाङका प्रसाईंहरूले किनेर लगे भनेर यो लेखकलाई आफ्नी बजु (हजुरआमा) सञ्चरानीले बाल्यकालमा सुनाएकी थिइन्। जे होस्, फयङ साँबा हाङपाङ आएपछि सामाजिक आर्थिक अवस्थामा उतारचढाव आएको घटनाक्रमले बताउँछ।

फयङहाङ साँबा र यक्सोबीच कुटुम्बेरी साइनो भएकाले सम्बन्ध नजिक रहेको देखिन्छ। किनभने फयङहाङ साँबाले यक्सोलाई आफ्ना छोरीचेली र दाइजो स्वरुप जग्गा दिएको जानकार बताउँछन्। उदाहरणको लागि हाङपाङ चुँवा बस्ने खड्गबहादुरका पत्नी, अम्बरबहादुर यक्सोकी आमा असलबहादुर फयङहाङ साँबाकी फुपू चेली हुन्। उनको अल्पायुमै निधन भएकोले खड्गबहादुर, अम्बरबहादुरका पिता हस्तवीरले पुनः मृतककी भदैनी विवाह गरे। त्यसैले अमरबहादुरकी आमा तथा कान्छी आमा दुवै असलबहादुर फयङकी चेलीहरू थिए। यही नाताले खड्गबहादुर, अम्बरबहादुर यक्सो परिवार फयङ साँबा जग्गामा बसेका हुन् भनी जानकारहरूले यो कलमलाई बताएका थिए। (S. PhyangAngbuhang, personal communication, January 11, 2018; N.M. MudenchhongPhyang, personal communication, August 20, 2019)

छोरी चेलीलाई जग्गा दिएर राख्ने चलन यक्सोमा पनि पाइन्छ । यक्सोले आफ्नी चेलीलाई जग्गादान दिएर गरी खान दिएका थिए। एकजना यक्सो छोरीचेली सोबुवा बस्ने करणध्वोज मुदेन्छङ् साँबासित विवाह गरेर गएपछि उनलाई पछि यक्सोले आफ्नै जग्गामा ल्याएर राखे। उनी हाङपाङ निवासी आनन्दधोजका बाबु, जसबहादुरका बाजे हुन्। यसरी करणध्वोज परिवारको बसोबास हाङपाङमा यक्सो परिवारले दिएको दाइजो जग्गामा भएको थियो। (N.M. Mudenchhong Phyang; D.P. Mudenchhong personal communication, August 20, 2019)

कालान्तरमा यिनै मुदेन्छङ साँबाका दरसन्तान र फयङहाङ साँबाका दरसन्तानबीच कुटुम्बेरी सम्बन्ध स्थापित भयो। यो पङ्तिकारको पितृवंश फयङहाङ र मातृवंश मुदेन्छङ साँबा हुन्। त्यसैले लेखक मावली साइनोले कतिपय यक्सोलाई मामा भन्छ भने कतिपय यक्सोलाई बुबाको साइनो खेदै लुङ्वा दाजुभाइ, काका, बडाबा आदि साइनोले सम्बोधन गर्ने गर्दछ।

जङ्गल फँडानी गरेर पुर्खाले चर्चेका खुर्पेठ्याक जग्गा हाङपाङ चुँङ्वा दोभानदेखि दक्षिण क्षेत्रमा बसेका फयङहाङ साँबा चुँङ्वा क्षेत्रका स्थापित छन्। साँबा खुर्पेठ्याकबारे त्यहीँ बसोबास गर्ने अन्य लिम्बूको भनाइ के छ? अध्ययन गरौँ। हाङपाङ निवासी सरला सुब्बा (आङबुहाङ) की सासु शङ्करमाया तुम्रोक आङबुहाङको बाल्यकाल हाङपाङ चुँङ्वाको सुन्तलाबारीमा वितेको थियो। उनले आफ्नो बाल्यकालमा बाजे (हजुरबा)बाट थाहा पाएअनुसार चुँङ्वा जग्गा साँबाहरूले खुर्पेठ्याक गरी बसेको जग्गा हो। उनले त्यही कुरा आफ्नी बुहारी सरलालाई संस्मरण सुनाएकी थिइन्। (S. Phyang Angbuhang, personal communication, January 11, 2018)

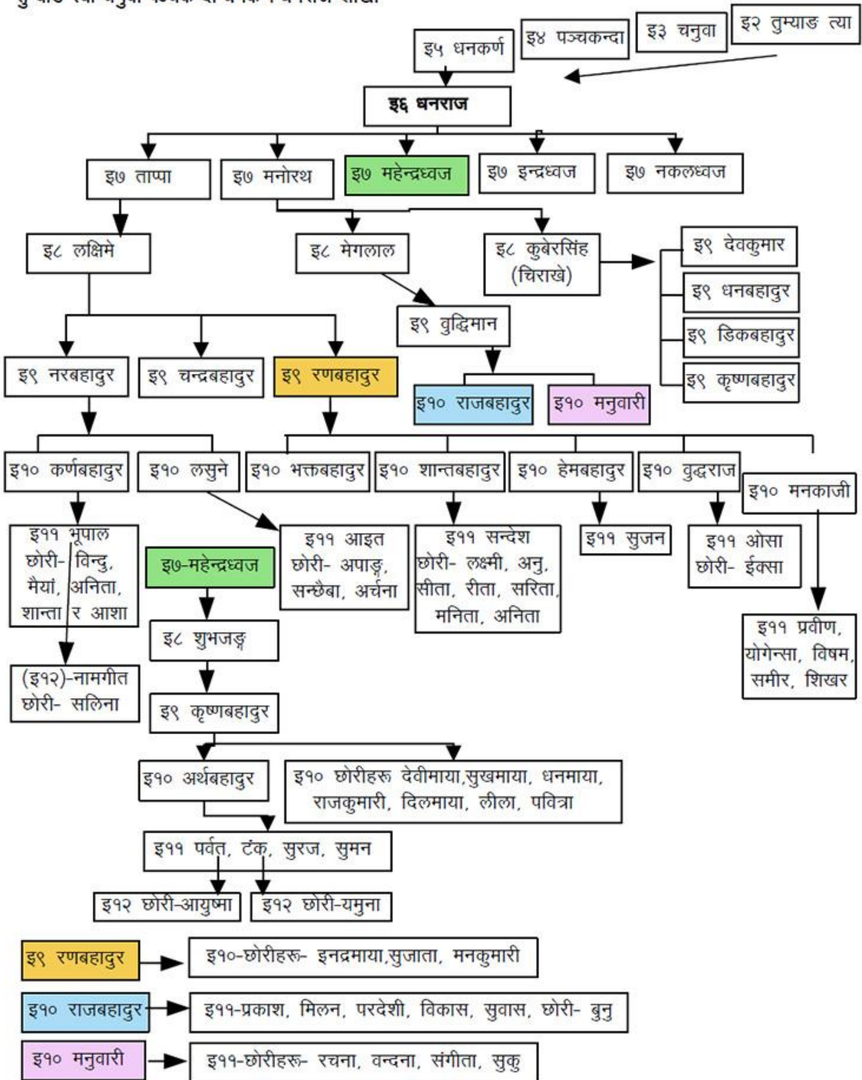
हाङपाङ झरेका फयङ साँबाको पुर्खौली स्थल भने मेवाखोला साँबा थियो। उनीहरूको किपट पनि मेवाखोलामा नै कायम थियो। हाङपाङ खुर्पेठ्याकमा बसे पनि साँबाहरूको सुभाङ्गी मेवाखोला साँबामा कायम थियो। उनीहरूको माङ्गेना यक ताप्लेजुङ जिल्लाको मेवाखोला साँबामा नै रहेको छ। साँबाका माङ्गेना यकलाई लिङथाङ यक भनिन्छ।

हाङपाङ निवासी ऐतराज फयङहाङ साँबा अनुसार मेवाखोलामा साँबा जग्गा नापि हुनपूर्व मेवाखोला साँबा तथा ओलाङचुङगोला मार्गमा पर्ने विभिन्न स्थानबाट मानिसहरू तिरो तिर्न हाङपाङ आउने गर्दथे। बाबुबाजेले भोटबाट नुन व्यापार गर्दा ओलाङचुङ गोलादेखि मैवा दोभानसम्म विभिन्न स्थानमा चौरी बाँध्न तथा बास बस्ने पाटीपौवाहरू बनाएका थिए। उक्त मार्गमा पर्ने ओलाङचुङ गोलामा कालान्तरमा नेपाल सरकारले भन्सार कार्यालय तथा पुलिस चेकपोस्ट स्थापना गर्ने निर्णय गऱ्यो। त्यसको लागि भवनको आवश्यकता पऱ्यो। सरकारले त्यहाँ प्रयोगविहीन रहेको तिनै पुराना पाटीपौवालाई उपयोग गर्न चाह्यो। ती भौतिक संरचना र जग्गाको स्वामित्वको खोजी गर्दै सरकारी प्रतिनिधि हाङपाङ आएर ऐतराज फयङ साँबालाई भेटे। सरकारको मागबमोजिम ऐतराजले ओलाङचुङ गोलादेखि मैवादोभानसम्म पर्ने पाटीपौवा र जग्गाको स्वामित्व सरकारलाई लिखित रुपमा हस्तान्तरण गरिदिए। (A.R. Phyang, personal communication, January 15, 1999) टेकबहादुर फयङअनुसार मेवाखोला साँबामा आफ्ना स्वामित्वका जग्गाको किपट हक मेवाखोलामा रहेका दाजुभाइलाई नै सुम्पिएको बताए। (T.B. Phyang, personal communication, August 15, 2019)

ताप्लेजुङ मेवाखोला साँबाबाट आएर हाङपाङमा खुर्पेठ्याक गरिबसेका फयङ साँबाले अन्य कुनै जातिलाई विस्थापित नगरिकन चारकिल्ला बाँधेर हाङपाङको चुँवा क्षेत्रमा बसेका हुन्। यस आधारमा फयङहाङ साँबालाई हाङपाङ चुँवाका आदिवासी वा भूमिपुत्र मान्न सकिन्छ। यद्यपि, हाङपाङ गाउँमा बिसमुरेमा बसोबास गर्ने हाङबाङ थरका लिम्बू र सिंङसोबा क्षेत्रमा बसेका सुनेबा थरका लिम्बू जत्तिका पुराना जाति फयङ साँबा होइनन्। हाङपाङमा फयङहाङ साँबाको अलग्गै चिहानडाँडा छ। हाङपाङमा चुँवाखोला वारिपारि बस्ने साँबा टोलको अलग–अलग पिपलबोटका फेदमा ढुङ्गा त्रिशूल गाडिएका पूजाथान वा माङगेना यक निर्मित छन्। चैते दशैं, बडा दशैं, पितृपूजाआजा हुँदा वल्लो डाँडा र पल्लो डाँडामा अवस्थित देवीथानमा साँबाहरूको चहलपहल हुने गरेको बाल्यकालीन संस्मरण यो लेखकसित छ।

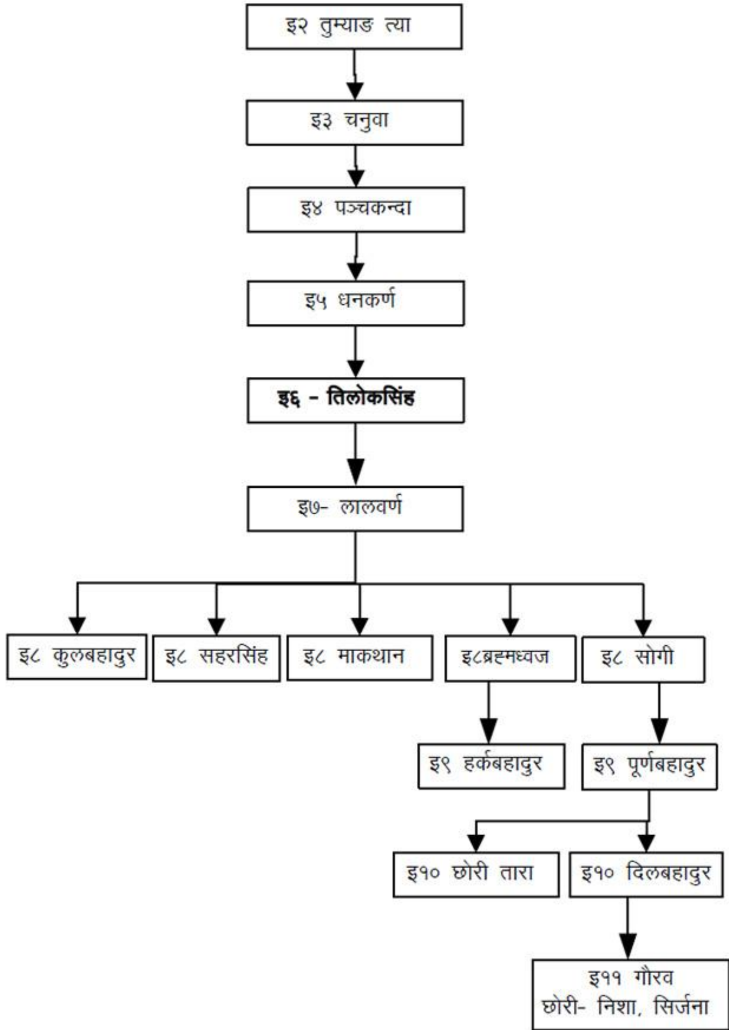
आजकल फयङ साँबा उत्पत्तिस्थल मेवाखोला साँबाबाट अन्यत्र फैलिएका छन्। नेपालभित्र उनीहरू आठराई हाङपाङ लगायत संखुवासभा, पाँचथर, सुनसरी, मोरङ, झापा, ललितपुर आदि जिल्लामा फैलिएका छन्। देशमैं बस्न खोज्ने मानिस अलि पछि केही मात्रामा तराई क्षेत्र मोरङ, झापा, सुन्सरी झरे। हाल आएर काठमाडौँ उपत्यकाभित्र पनि साँबा फयङ बसेका छन्। रोजगारी, भौतिक सुविधा तथा अवसरको खोजीमा अघिदेखि धेरै साँबाहरू कोही असम, भुटान, सिक्किम गइबसेका छन्। करिब एक–दुई दशकदेखि केही संख्यामा फयङ साँबा बेलायतमा पनि बसेका छन्। वेलायती सेनामा पेन्सन पकाएर सन्तानको भविष्यको नाममा उनीहरू उतै बसेका बताउँछन्।

५.४.४ आठराई हाङपाङ वंशवृक्ष

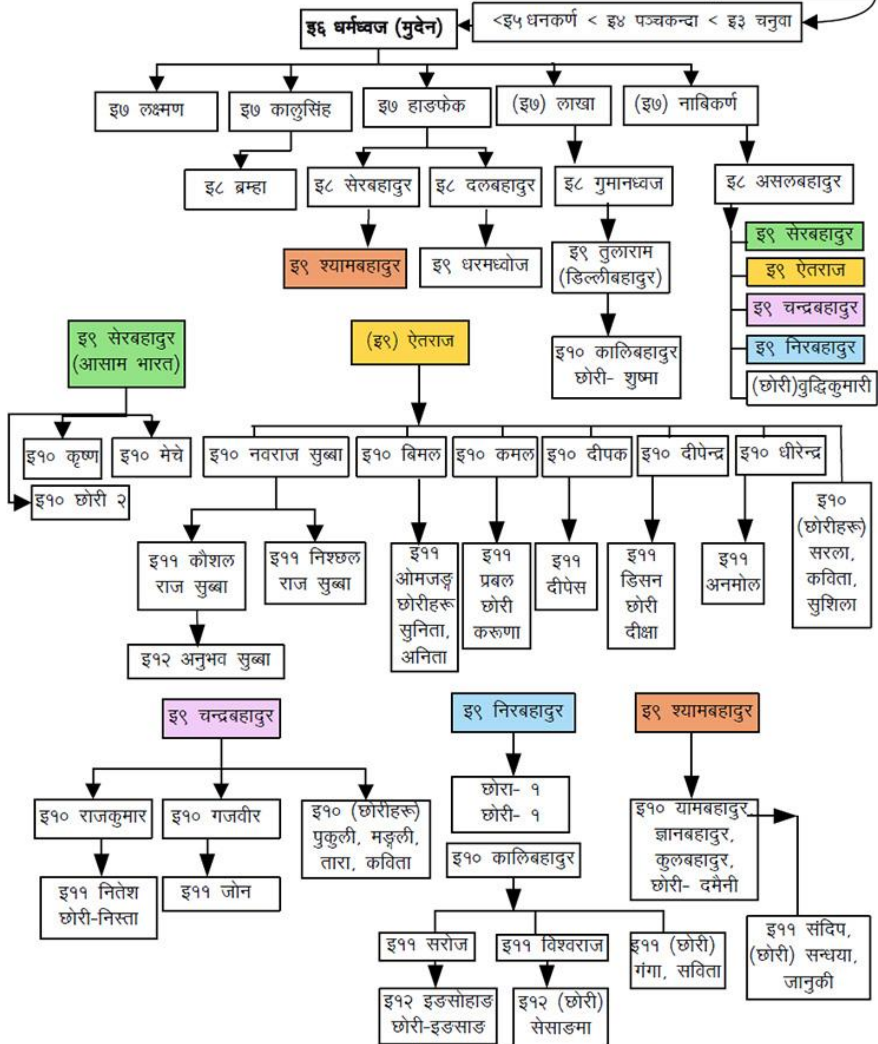

The researcher has updated the original draft of the Genealogy (PhyangA, 1999; PhyangD, 2019)

तुम्याङ त्या-चनुवा-पञ्चकन्दा-धनकर्ण-तिलोकसिंह (इ६) शाखा

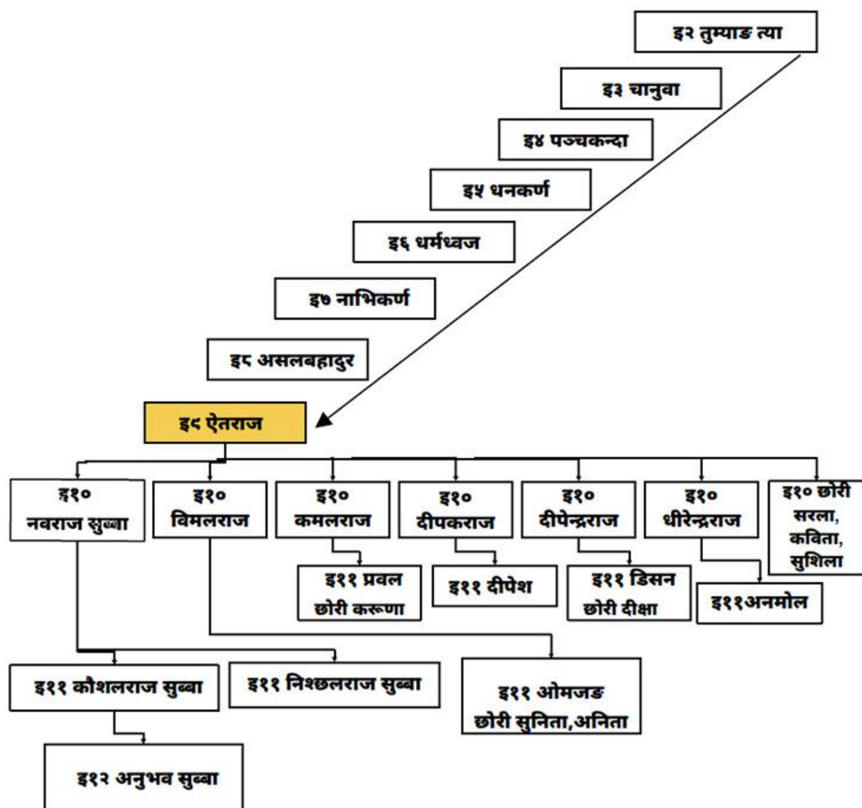

तुम्याङ त्या-चनुवा-पञ्चकन्दा-धनकर्ण-धर्मध्वज (इ६) शाखा

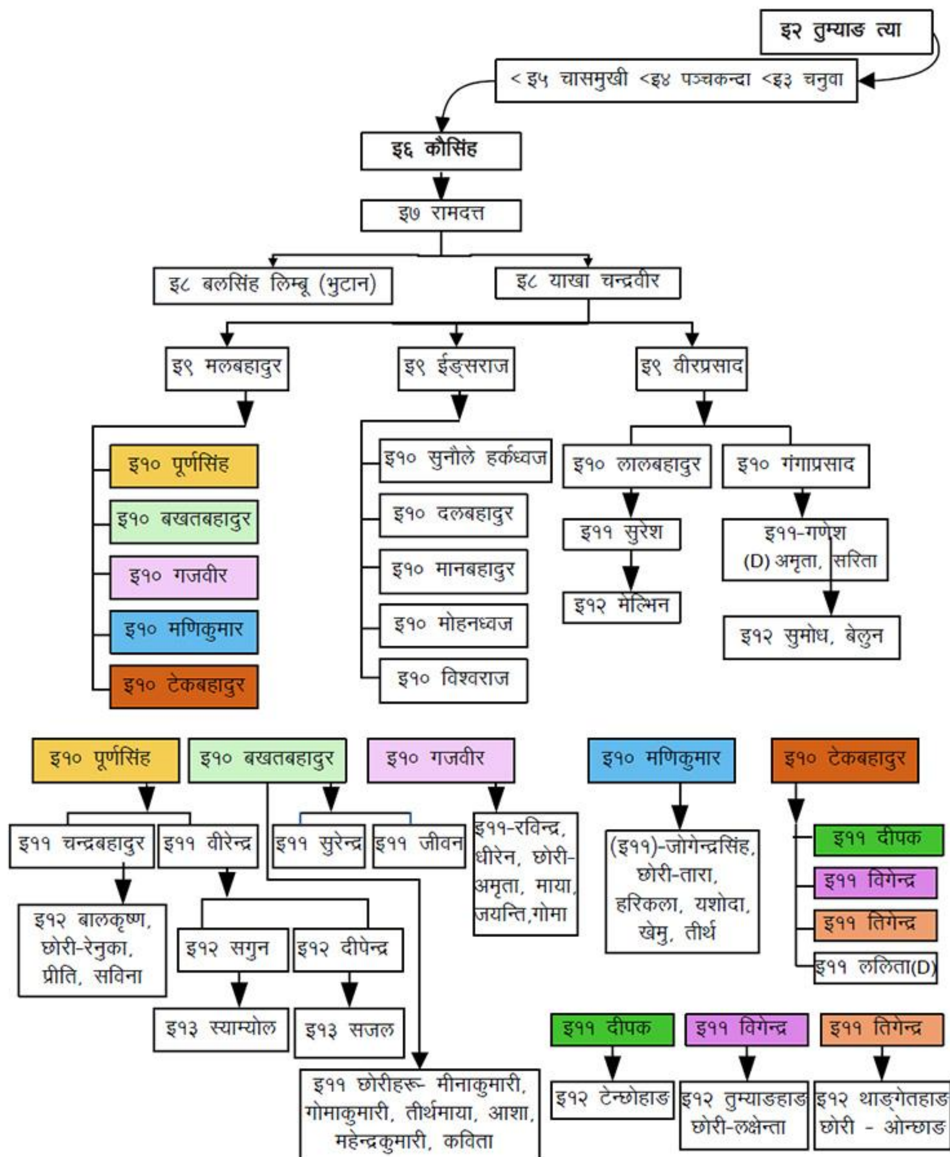
The researcher has updated the original draft of the Genealogy (PhyangA, 1999; PhyangD, 2019)

तुम्याहाङ त्या–चानुवा–पञ्चकन्दा–धनकर्ण–धर्मध्वज–नाभिकर्ण–असलबहादुर–ऐतराज (इ९) दरसन्तान

फयङ साँबा वंशावलीको पहिलो खाका (१९९९) मा अद्यावधिक गरिएको
(PhyangA, 1999; PhyangD, 2019)

तुम्याङ त्या-चनुवा-पञ्चकन्दा-चासमुखी-कौसिंह (इ६) शाखा

The researcher has updated the original draft of the Genealogy (PhyangA, 1999; PhyangD, 2019)

तुम्याङ त्या-चनुवा-पञ्चकन्दा-चासमुखी-कौसिंह-ईङ्सराज (इ९) शाखा (बाँकी)

इ१०-सुनौले हर्कध्वज

इ११-रणबहादुर, पदमध्वज, नन्दकुमार, शान्तिराम, मचिन्द्र

इ१२ रामकुमार, सुन्दर विजया (D)

इ१३ (D) दृष्ना, दृष्या

इ१२ सेसेहाङ, सेनिहाङ (D)

इ१०-दलबहादुर

इ११ रणध्वज | इ११-ईन्द्र | इ११-सिकुमार | इ११-बागवीर

इ१२ दिलबहादुर, माङसोर, हाङसोर, नामओती (D)

इ१२ प्रमोद, (D) प्रतिमा, प्रमिता

इ१२ (D) तुङसा, अनुसा

इ१२ (D) सुबँङका, सुसना

इ११ (D) भीमकुमारी, ईश्वरी, संगीता, राधिका, कल्पना

इ१०-मानबहादुर

इ११ केशर | इ११ दोमन | इ११ (D) अम्बिका, टोल्मा

इ१२ माकेतेजु, सुम्निमा (D)

इ१२ सयन, सुसन

इ१०-विश्वराज

इ११ मिनराज, मणिराज, (D) डोमा, लक्ष्मी

इ१२ स्यामुल, केभिन

इ१२ आकांक्षा (D)

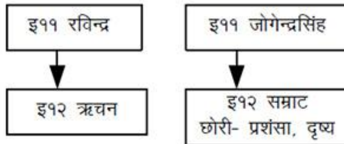
इ११ पदमध्वज

इ१२ ध्वजवीर, कर्णध्वज, (D) हर्कमति, धनमाया, कविता, कमला, प्रेमकुमारी

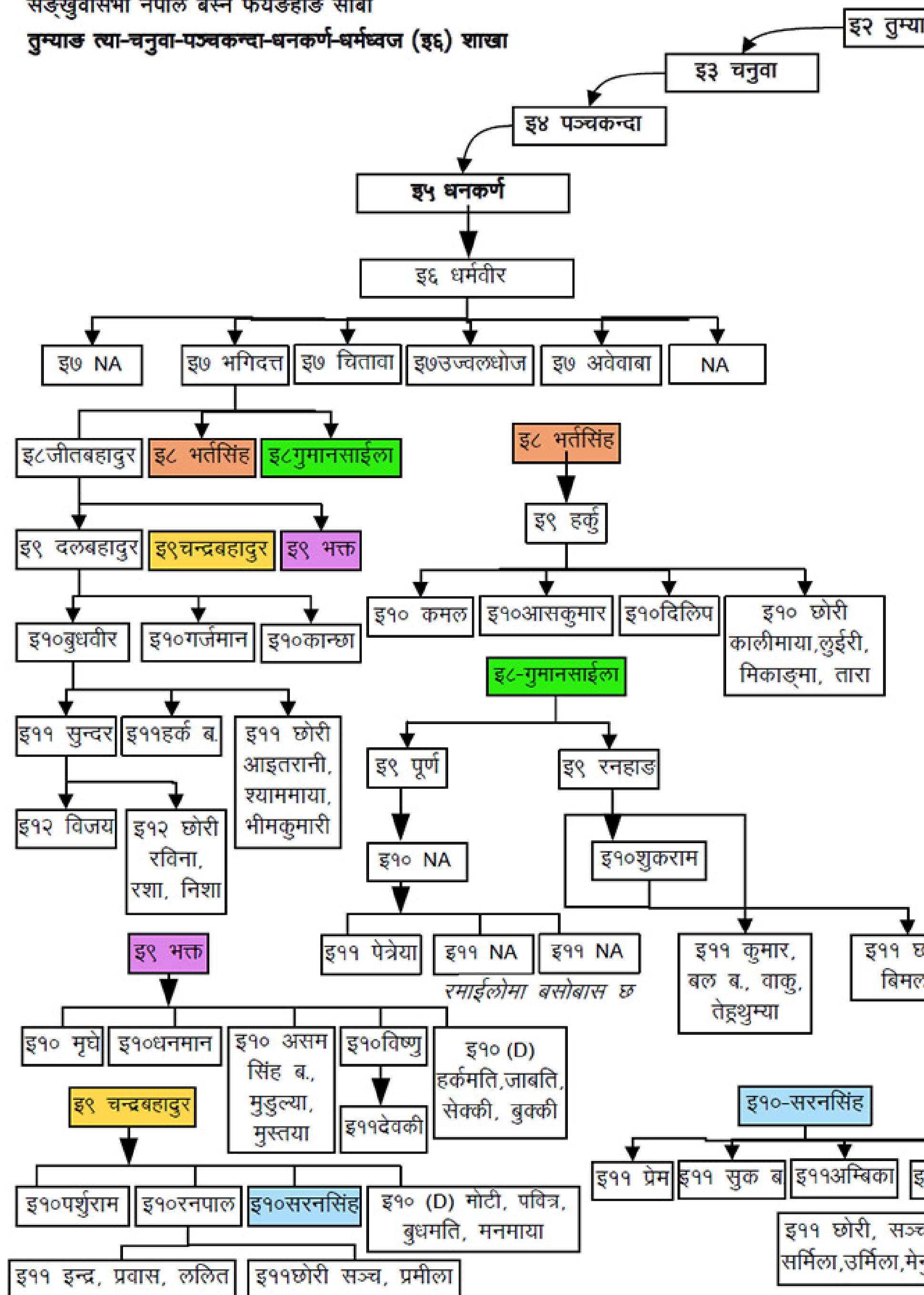
इ११-शान्तिराम

इ१२ यामकुमार, सर्मिला (D)

तुम्याङ त्या-चनुवा-पञ्चकन्दा-चासमुखी-कौसिंह-रामदत्त-चन्द्रवीर-मलबहादुर (इ९) शाखा (बाँकी)

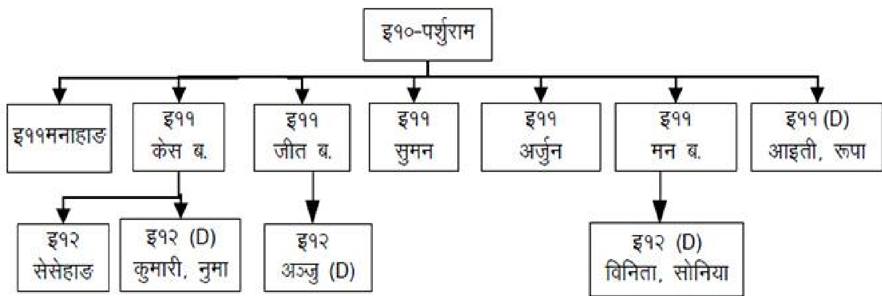
The researcher has updated the original draft of the Genealogy (PhyangA, 1999; PhyangD, 2019)

५.४.५ संखुवासभा वंशवृक्ष

इ२ तुम्याङ त्या-चनुवा-पञ्चकन्दा-धनकर्ण-धर्मवीर-भगिदत्त-जीतबहादुर-चन्द्रबहादुर (इ९) शाखा बाँकी

फयङ साँबा परिवार संखुवासभा

इ२ तुम्याङ त्या-चनुवा-पञ्चकन्दा-धनकर्ण-धर्मवीर (इ६) शाखा बाँकी

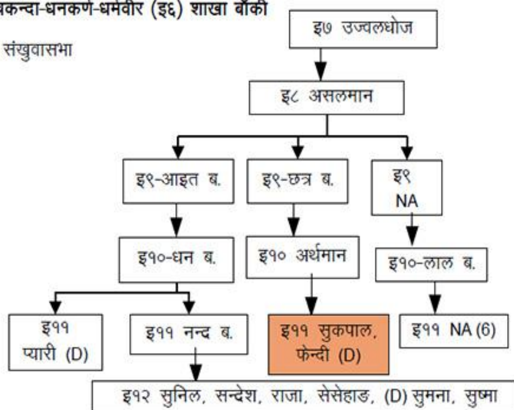
इ७-चितावा
इ८-असारसिंह
इ९-मैतराज
इ९-पदमलाल
इ९-नरबहादुर
इ१० मरिचमान
इ१० देवीबहादुर
इ११ हस्त ब.
इ११तुल ब.
इ११ दिल ब.
इ११माइसोर
इ११ सेर ब.
इ११ वीर ब.
इ१२ सरगम
इ१२ साम्राज्ञी
इ१२ मुकेश
इ१२प्रकाश
इ१२ प्यारजङ
इ१२ डम्बर
इ१२पूर्णहाङ
इ१२सोमहाङ
इ१२ (D3)

इ९ नरबहादुर
इ१०आसध्वज
इ१०बृख ब.
इ१० वीरबल
इ१०सुकमाया(D
इ११-जुद्ध ब.
इ११-टेक ब.
इ११-अम्बरब.
इ११-सूर्य
इ११सुकमाया (D)
इ११ डिल्ली
इ११ नारायण ध्वज
इ११ मनमती(
इ१२-विनोद, गंगा ब.
इ१२ (D) पक्ची, वसन्ती
इ१२-योगेश, चेतन, ससिङ, श्रीया (D)
इ१२ (D) चमेली, विनु, तारा, पुष्पा
इ१२-सम्थीङ (D) मञ्जु, अञ्जना
इ१२ NA (3)
इ१२-आयुष, आशिष

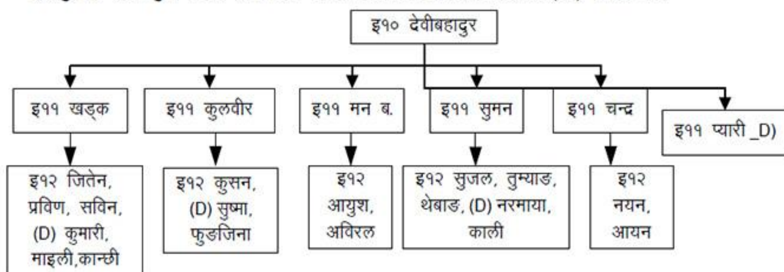
Note: NA= Name Not Available, (D)= Daughter (PhyangMH, 2019)

इ२ तुम्याङ त्या-चनुवा-पञ्चकन्दा-धनकर्ण-धर्मवीर (इ६) शाखा बाँकी

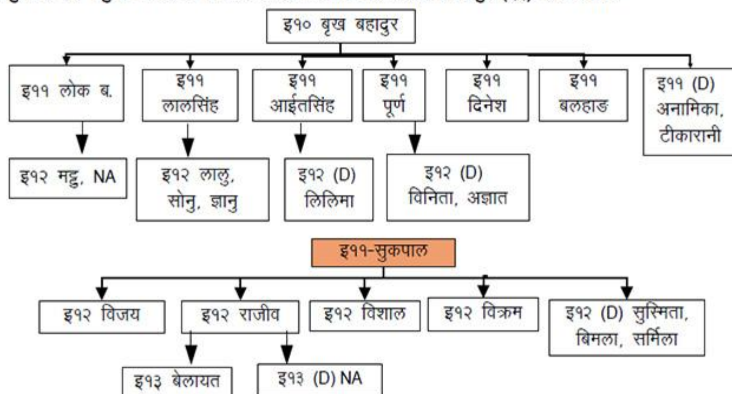
फयङ साँबा परिवार संखुवासभा

इ२ तुम्याङ त्या-चनुवा-पञ्चकन्दा-धनकर्ण-धर्मवीर-चितावा-असारसिंह-पदमलाल (इ९) शाखा बाँकी

इ२ तुम्याङ त्या-चनुवा-पञ्चकन्दा-धनकर्ण-धर्मवीर-चितावा-असारसिंह-नरबहादुर (इ९) शाखा बाँकी

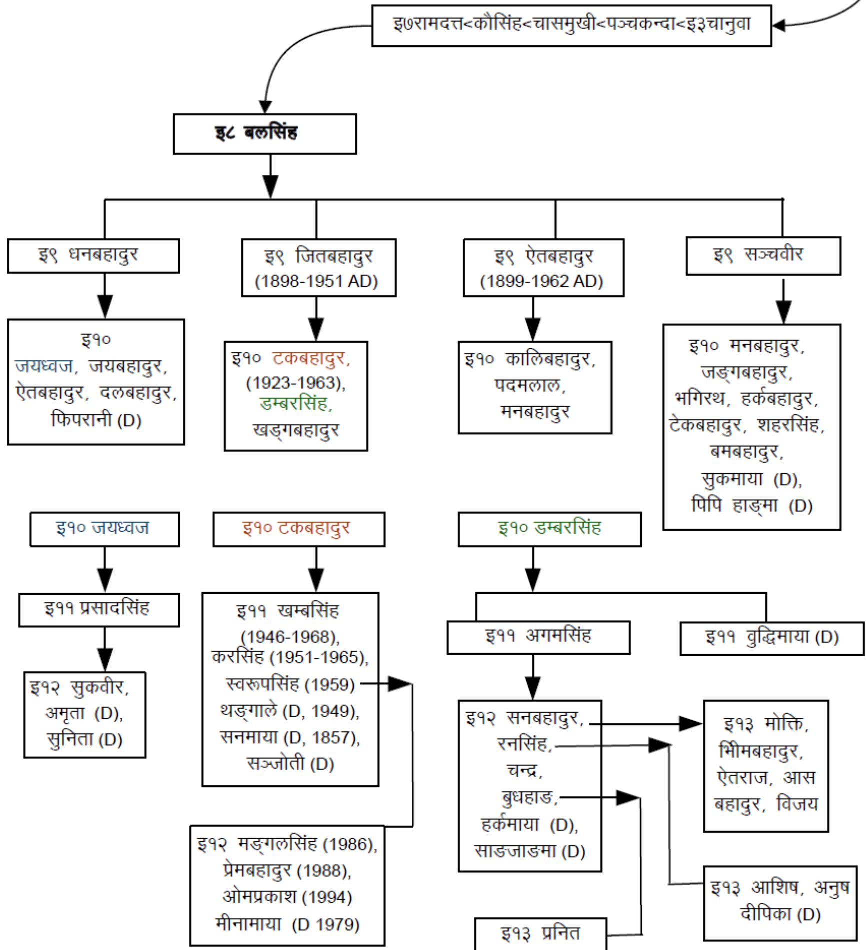
Note: NA= Name Not Available, (D)= Daughter (PhyangMH, 2019)

५.४.६ भुटान वंशवृक्ष

भुटानका फयङ साँबा परिवार

तुम्याङ त्या-चानुवा-पञ्चकन्दा-चासमुखी-कौसिङ-रामदत्त-बलसिंह (इ८) शाखा

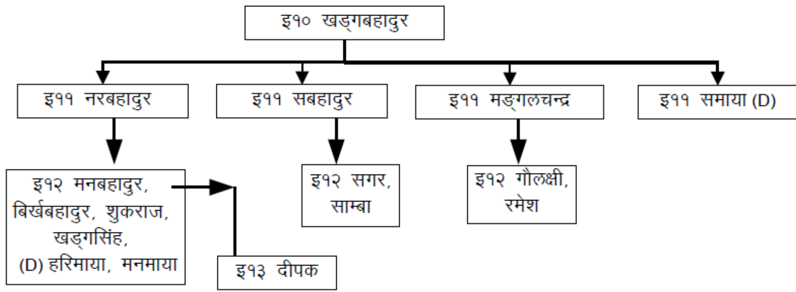
इ२ तुम्याङ त्या

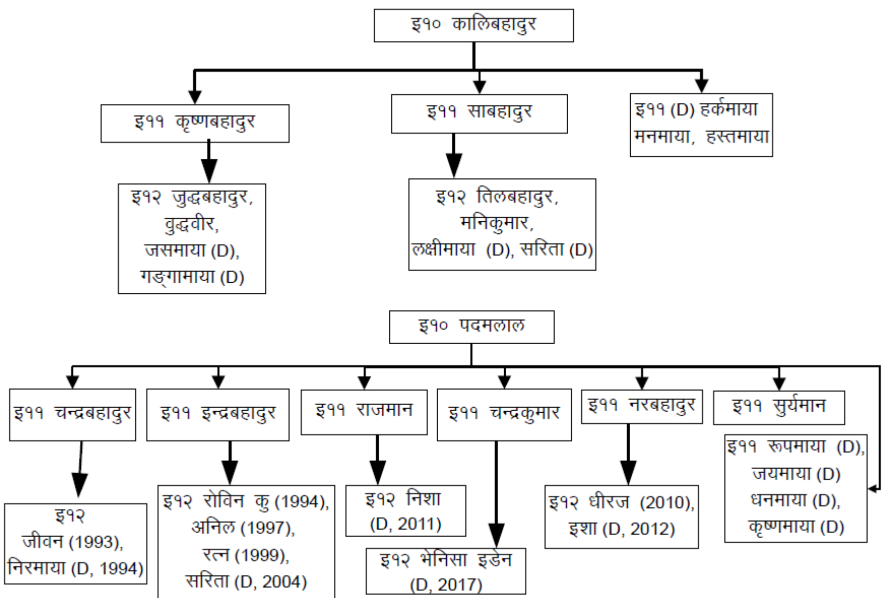
Note: NA= (D)= Daughter; Date of Borth (PhayangP, 2019)

भुटानमा बसोबास गर्ने फयङ साँबा परिवार

तुम्याङ त्या-चानुवा-पञ्चकन्दा-चासमुखी-कौसिंह-रामदत्त-बलसिंह-जीतबहादुर (इ९) शाखा बाँकी

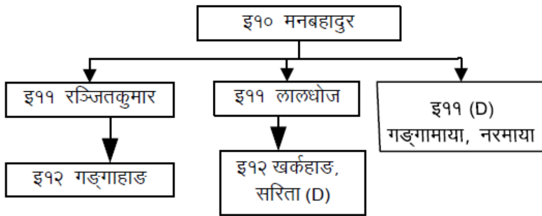
तुम्याङ त्या-चानुवा-पञ्चकन्दा-चासमुखी-कौसिंह-रामदत्त-बलसिंह-ऐतबहादुर (इ९) शाखा बाँकी

Note: (D)= Daughter, Date of Birth (PhayangP, 2019)

भुटानमा बसोबास गर्ने फयङ साँबा परिवार

तुम्याङ त्या-चानुवा-पञ्चकन्दा-चासमुखी-कौसिंह-रामदत्त-बलसिंह-ऐतबहादुर (इ९) शाखा

Tumyang Tya-Chanuva-Panchakanda-Chasmukhi-Kausing-Ramdutta-Balsing-SanchaBir (C9) branch

इ१० जङ्गबहादुर

इ११ देशमान

इ११ धनबहादुर

इ११ वीरबहादुर

इ११ (D) पुरीमाया वीरमोती

इ१२ दलबहादुर, इन्द्रबहादुर, बर्कबहादुर, (D) देशमाया, लालमाया, धनमाया, पुर्णिमाया

इ१२ सञ्चरानी, सुन्तोली (D)

इ१३ सुनिल, (D) ओमदेवी, रिमादेवी, सुनिता, मनिषा

इ१३ Khusi (D)

इ१० भगीरथ

इ११ वुद्धवीर

इ११ धनवीर

इ११ हर्कवीर

इ११ डम्बरकुमार

इ११ (D) मैतहाङ्मा, बेपाङ्मा, ऐतरानी, पवीमाया, लक्षीमाया

इ१२ तन्दिन, सविना (D)

इ१२ हरूण, सारा (D)

इ१२ सुमन, बसन

इ१२ खेमबहादुर, ऐतबहादुर (D) दुर्गामाया, भीमामाया, दिलमाया

इ१३ रोसन, कल्पना (D)

इ१३ शीतल

इ१० हर्कबहादुर

इ११ चन्द्रकुमार

इ११ (D) मनमाया, विष्णुमाया, कृष्णमाया

इ१२ रोहित

इ१२ (D) डम्बरी, अरूणा

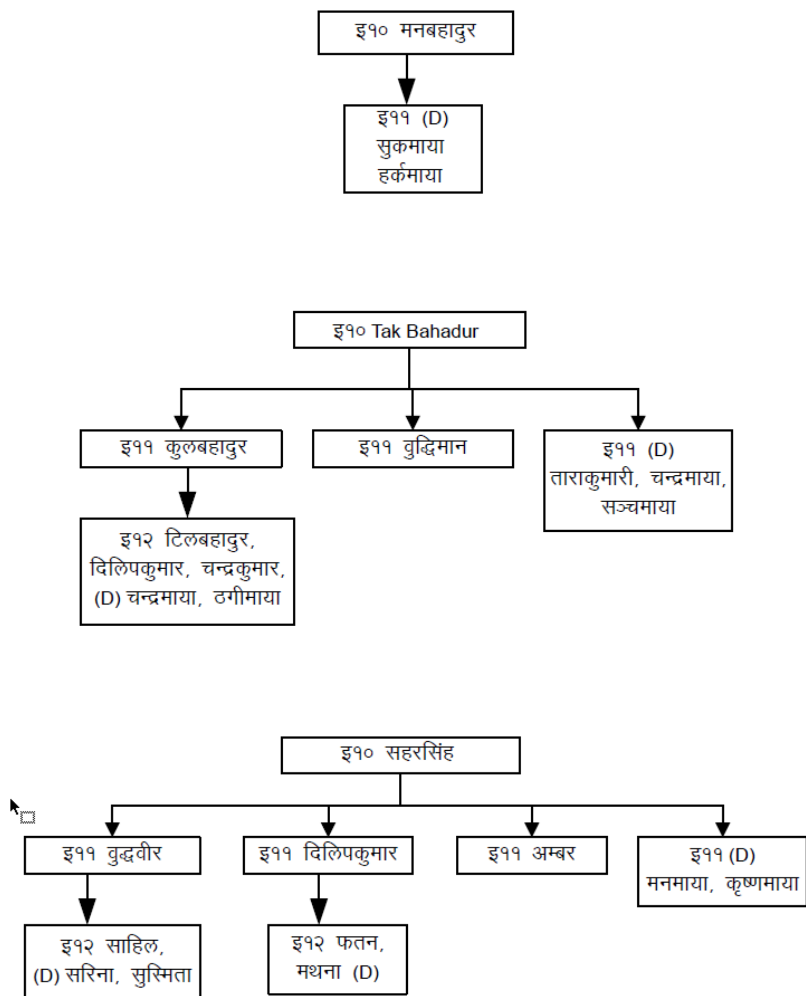
इ१३ सागर, विष्णु, माया (D)

Note: (D)= Daughter

(PhayangP, 2019)

भुटानमा बसोबास गर्ने फयङ साँबा परिवार

तुम्याङ त्या-चानुवा-पञ्चकन्दा-चासमुखी-कौसिंह-रामदत्त-बलसिंह-सञ्चवीर (इ९) शाखा

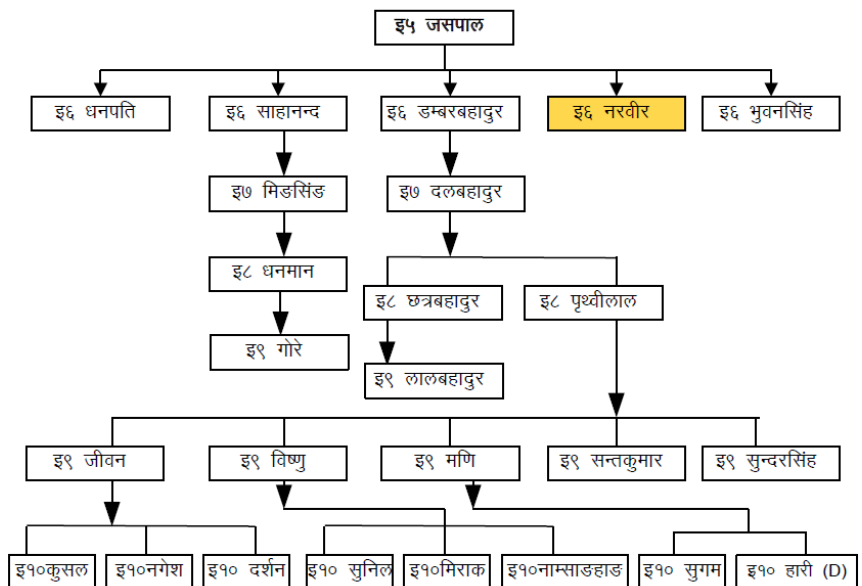

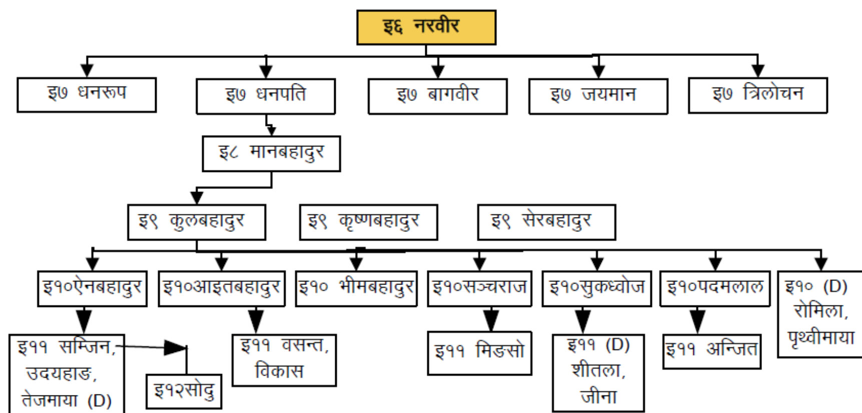
Note: (D)= Daughter (PhyangP, 2019)

५.४.७ पाँचथर वंशवृक्ष

पाँचथर जिल्लामा बसोबास गर्ने फयङ साँबा परिवार

इ२ तुम्याङ हिरी-युबन्दा-शाहीवाल-जसपाल (इ५) शाखा

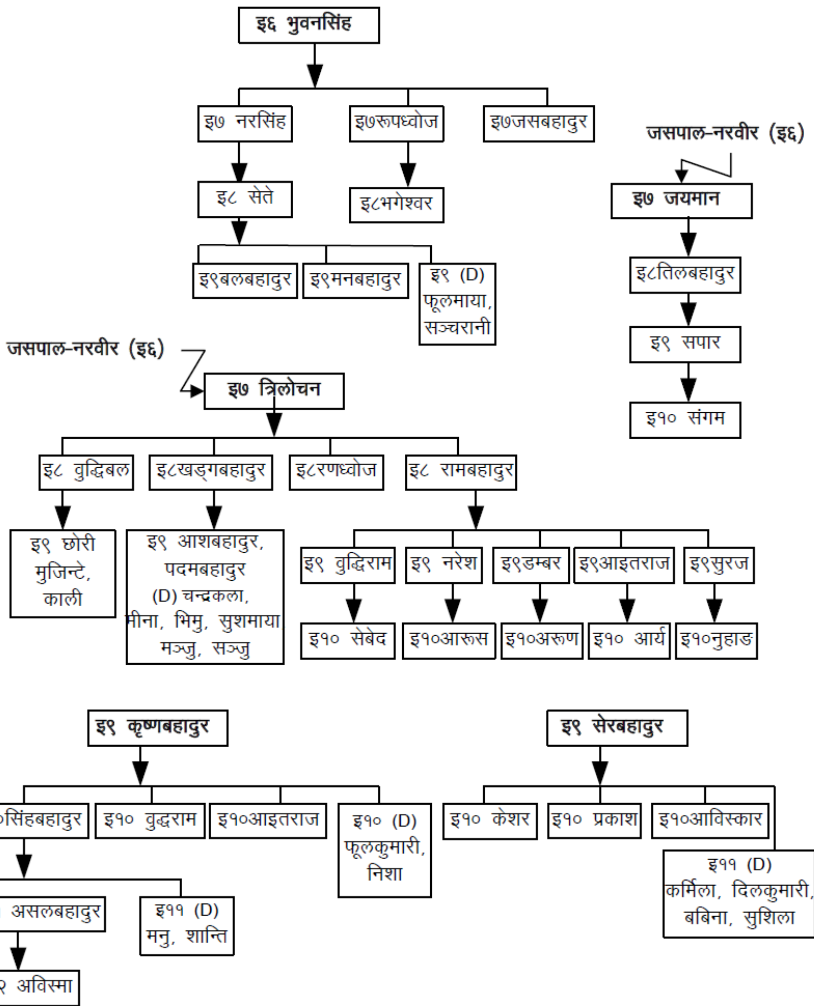

Note: (D)= Daughter

(PhyangRB, 2019)

इ२ तुम्याङ हिरी-युबन्दा-शाहीवाल-जसपाल-भुवनसिंह (इ६) शाखा

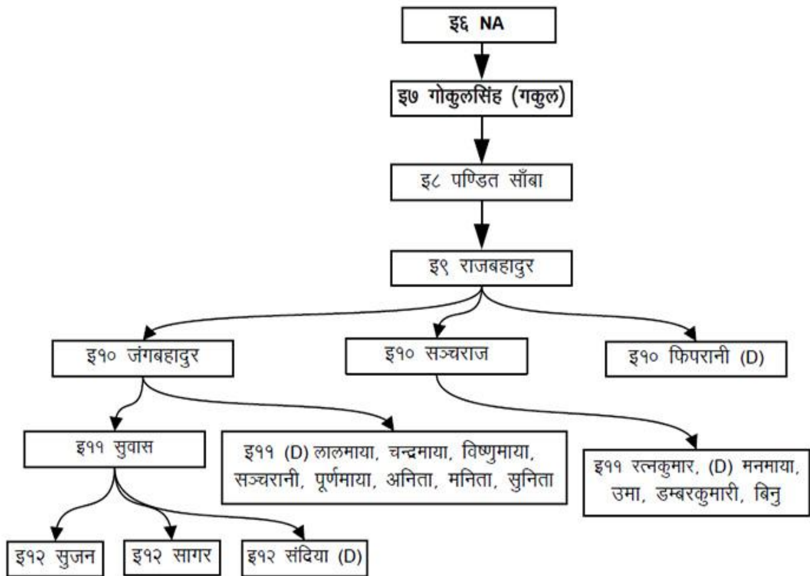
Note: (D)= Daughter

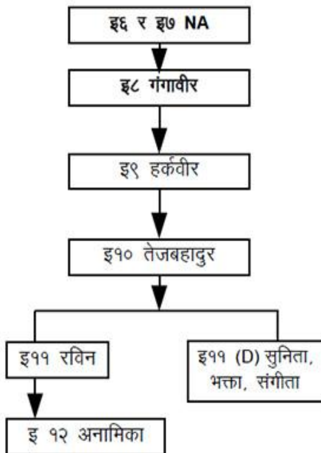
(PhyangRB, 2019)

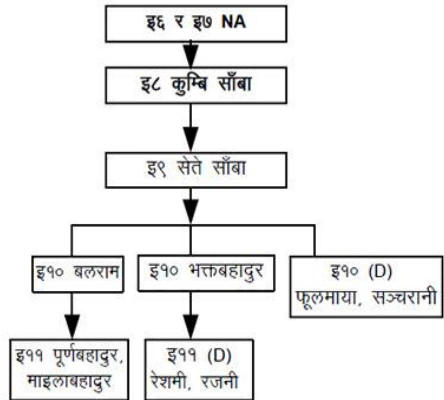
५.४.८ सिक्किम वंशवृक्ष

सिक्किममा बसोबास गर्ने फयङ साँबा परिवार

इ२ तुम्याङ हिरी-युबन्दा-शाहीवाल-जसपाल (इ५) शाखा

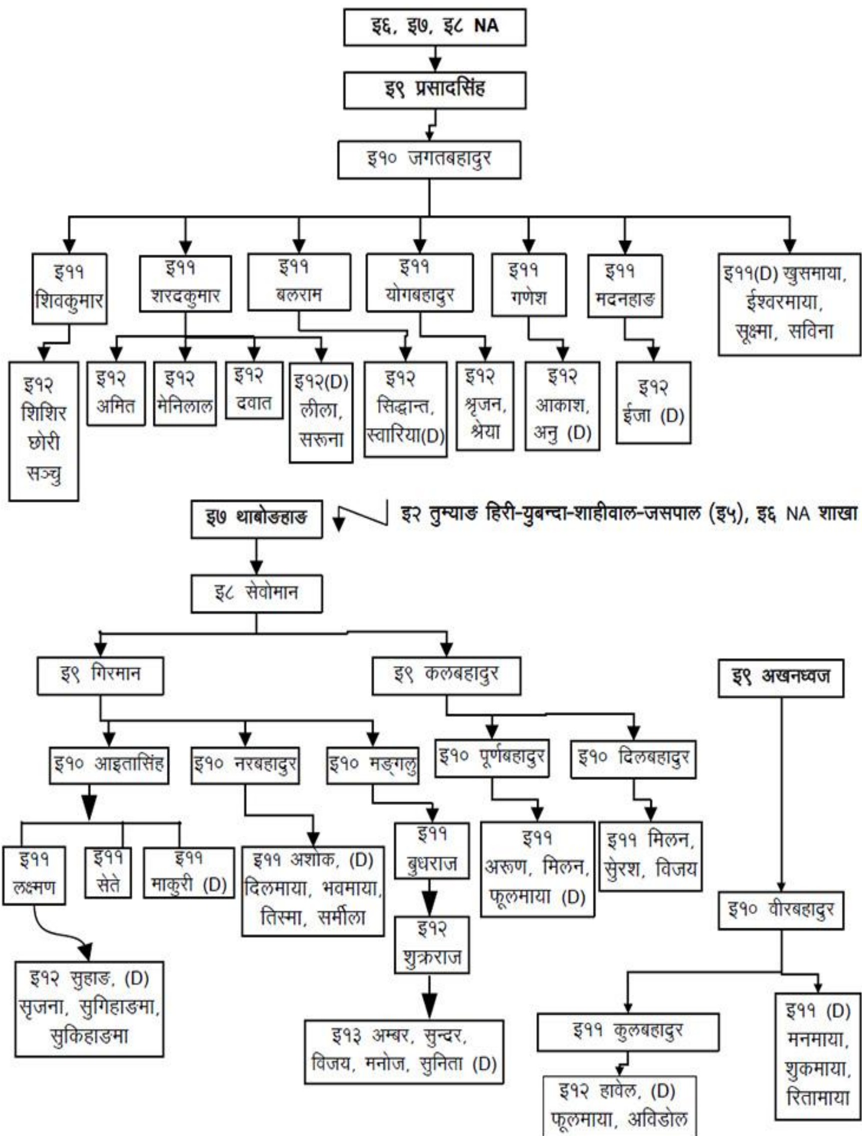

Note: NA= Name Not Available; (D)= Daughter

(PhyangYR, 2019)

सिक्किममा बसोबास गर्ने फयङ साँबा परिवार

इ२ तुम्याङ हिरी-युबन्दा-शाहीवाल-जसपाल (इ५) शाखा

Note: NA= Name Not Available; (D)= Daughter (Phyang, 2019)

भुटान वंशवृक्ष

भुटानको फयङ साँबा हाँगो हाङपाङबाट छुट्टिएर गएको एक शाखा हो। साँबा–फयङ–तुम्याहाङका आठौँ पुस्ता अर्थात् चासमुखी (इ५) का पनाति, कौसिङ (इ६) का नाति, रामदत्त (इ७) का छोरा, भुटानको फयङ साँबा हाँगो हाङपाङबाट छुट्टिएर गएको एक शाखा हो । साँबा–फयङ–तुम्याहाङका आठौँ पुस्ता अर्थात् चासमुखी (इ५) का पनाति, कौसिङ (इ६) का नाति, रामदत्त (इ७) का छोरा, बलसिंह (इ८) ईस्वी सन् १९०६ (विक्रम् सम्वत १९६३) सालमा भुटान लागेका थिए। (PhayangP, 2019) बलसिंहका श्रीमती र चार छोराका साथ उनीहरू भुटान पुगे र

हाल सान्ताप्सा, सिराङतो (Santapsa, Tsirangtoe, Tsirang, Bhutan) मा बसोबास गर्दछन्।

त्यहाँ फयङ साँबाको पुस्ताक्रमको आधारमा हेर्दा हाल बाह्रौं पुस्ता चल्दै छ। प्रेम साँबासितको कुराकानी अनुसार, त्यहाँबाट केही भाइ नागाल्याण्ड भारत पसेर नागासित विवाहबारी गरी उतै बसेका छन्। एक हाँगो भुटानबाट झरेर नेपालको झापामा बसोबास गर्दछन्।

भुटानबाट इलामको माङ्सेबुङमा किरात धर्मगुरूलाई सेवा गर्न बेलाबेला आउने जाने गरेको कुरा भुटानमा बस्ने प्रेम साँबाबाट थाहा भयो । उनीसँग फेसबुकमा च्याट भएको थियो। (P. Samba, Personal communication, Sept 2, 2019) उनी भुटानका फयङ साँबाको वंशावली भएको तर नेपालको मूलथलो मेवाखोला वा हाङपाङसित जोड्न नसकेका अवस्थामा थिए। उनले कुराकानीको क्रममा पुर्खाका केही नाम जस्तै चासमुखी, कौसिङ, बलसिंङ (पलसिङ) को नाम तलमाथि पारेर बताए। लेखकले प्राप्त सूचनालाई मूल वंशक्रमसित विश्लेषण गरेर भुटानको वंशक्रमलाई समायोजन गर्न सहजीकरण गर्‍यो।

पाँचथर वंशवृक्ष

पाँचथरका फयङ साँबा मेवाखोला साँबाबाट गएका हुन्। उनीहरू पाँचथर जिल्लाको लुङरुप्पा गाउँ वासुम खेतघारीमा वि.सं. १८०७ सालमा छुट्टिएर गएका हुन्। उक्त समूहले वनजङ्गल रहेको जग्गामा खुर्पेठ्याक गरेर बसेको थियो। हाल उक्त स्थान पाँचथर जिल्लाको फिदिम नगरपालिका वडा नं. १४ मा पर्दछ। यिनीहरू जसपाल (इ५) का कान्छी पट्टिका सन्तान हुन्।

किरात लिम्बू इतिहास तथा फयङ साँबा वंशवृक्ष केलाउँदा लिम्बूवान–गोरखाली युद्धका क्रममा मेवाखोलाबाट धेरै फयङ साँबा अन्यत्र विस्थापित भएका थिए। साम्बा मिङ्स्रा सङचुम्भोअनुसार वि.स. १८०० आरम्भदेखि साँबा चैनपुर संखुवासभा जान थाले। (Samba Mingsra, 2018) यही क्रममा धनकर्णका जेठी पट्टिका सन्तान हाङपाङ छुट्टिए। कान्छी पट्टिका सन्तान संखुवासभामा अलग्गिएर विस्तारित भए।

हाङपाङका ऐतराज फयङसित वि.स. १८०६ मा साँबा र यक्सोसित भएको एक जग्गाविवादको मुचुल्का कागज आफूसंग लामो समय रहेको अन्तरवार्ताबाट थाहा भयो। (AR. Phyang, personal communication, January 15, 1999) यस आधारमा फयङ साँबा हाङपाङमा १८०० सालपछि बसेको प्रष्ट हुन्छ।

पाँचथरका फयङ साँबा परिवारका जान्नेबुझ्ने सदस्य आफ्नो परिवार वि.स. १८०७ मा मेवाखोलाबाट छुट्टिएको दावी गर्दछन्। (PhyangRB, 2019) उक्त दावी सही मान्न सकिन्छ। त्यहाँ बसोबास गर्ने परिवार इ५ जसपालका कान्छी श्रीमतिका सन्तान थिए। हाल पाँचथरमा बस्ने फयङ साँबा परिवारको वंशक्रम इ१२,१३ पुगेको छ।

सिक्किम वंशवृक्ष

यसै गरी सिक्किम निवासी फयङ साँबा आफू मेवाखोलाबाट छुट्टिएको दावी गर्दछन्। (PhyangYR, 2019) यो भनाइले पनि मेवाखोलाबाट वि.स. १८०७ मा छुट्टिएका इ५ जसपालका जेठी श्रीमतिपट्टिका सन्तान सिक्किम गएको कुरालाई बल पुर्‍याउँछ। जसरी धनकर्णका जेठी श्रीमतिका सन्तान हाङपाङ र कान्छी श्रीमतिपट्टिका सन्तान संखुवासभामा फैलिए त्यसरी नै जसपालका जेठी पट्टिका सन्तान सिक्किम र कान्छी श्रीमतिपट्टिका सन्तान पाँचथर (हालको फिदिम)मा छुट्टिएर बसेको घटनाक्रम तुलनीय छ। जसपाल (इ५) तुम्याङ हिरी (इ२) का दरसन्तान हुन्। अतः मेवाखोलाबाट जसपालका कान्छि श्रीमतिका सन्तान पाँचथरमा र जेठी श्रीमतिका सन्तान सिक्किममा बसाइँ सरेको लेखकीय विश्लेषण छ।

पाँचथरको वंशक्रम जसपाल (इ५) देखि निरन्तर इ१२ सम्म रहेको देखिन्छ। सिक्किमको वंशक्रम हालसम्मको पछिल्लो पुस्ता इ१२ लाई मान्दा बिचका इ६, इ७ र इ८ पुस्ता फेला परेका छैनन्। सिक्किम वंशवृक्षमा थप अध्ययनको जरुरत छ।

५.४.९ भारतको असममा बसोबास गर्ने फयङ साँबा

भारतको असममा पनि फयङ साँबा बस्दछन् । अध्ययनअनुसार साँबा–फयङ–तुम्याहाङ त्यापट्टिका धनकर्णका जेठी पट्टिका धनराज र धर्मध्वजका आठौं पुस्ताका लक्ष्मिमे र असलबहादुरका सन्तान (सेरबहादुर र निरबहादुर) हाङपाङबाट भारतको असम गएका हुन्। उनीहरू आजभन्दा सत्तरी वर्षअघि हाङपाङबाट असम बसाइँ गएका थिए।

असममा हाल उनीहरूका सन्तान असमको दरङ, डिम्माकोशी क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन्। यसै गरी संखुवासभाबाट पनि फयङ साँबा भारतको असम गएको वंशावलीबाट जानकारी भयो। अध्ययन क्रममा उनीहरूसित फोन सम्पर्क गरेर विवरण माग्ने प्रयास गरियो तापनि पर्याप्त सूचना पाउन सकिएन। यद्यपि उपलब्ध भएका सूचना वंशावलीमा समेट्ने काम भएका छन्।

५.४.१० फयङ साँबा जनसंख्या विस्तार

फयङ साँबाको उपस्थिति नेपालमा ताप्लेजुङ, पाँचथर, सङ्खुवासभाबाहेक झापा, मोरङ, सुनसरी जिल्लामा रहेको छ। मेवाखोला साँबा फयङ उत्पत्तिस्थलबाट उनीहरू क्रमसः आठराई हाङपाङ, पाँचथरबाट झरेका हुन्। हाङपाङबाट एक हाँगो भुटान पस्यो। कालान्तरमा भुटानबाट छुट्टिएका परिवारहरू झापामा आएर बसेका छन्।

तराईमा अघि औलो रोगको प्रकोप थियो। रोगको प्रकोप कम भएपछि अर्थात् वि.सं. २०२५ सालपछि साँबा–फयङ–तुम्याङको नवौं पुस्ता नेपालको दक्षिण मधेश झर्ने क्रम सुरू भएको अनुमान छ। धरानमा गोरखा भर्ती केन्द्र स्थापना भएपछि पनि फयङ साँबा परिवार सुनसरी, मोरङ झर्ने क्रम बढ्यो।

भारतीय तथा वेलायती सेनामा जागिर खानेको आर्थिक अवस्था सुधार भयो। उनीहरू तराईमा घरजग्गा किनेर बस्न थाले। उनीहरूका सन्तान सुविधासम्पन्न सहर धरान लगायत तराईका बजारमा बस्न थाले। यसपछि पहाडबाट अन्य मानिस पनि तल मधेश झर्ने क्रम बढ्यो।

फयङ साँबा परिवार हाल धरान, विराटनगर, इटहरी नगरपालिकालगायत पूर्वी नेपालका विभिन्न पालिकामा छरिएर बसेका छन्। काठमाडौँ उपत्यकाको ललितपुर जिल्लामा पनि यिनीहरू बसोबास गर्दछन्। बेलायती सेनामा काम गर्ने हाङपाङ र संखुवासभाका केही साँबा फयङ परिवार वेलायतमा बसेका छन्।

५.५ फयङ साँबा मुन्धुमहरू

५.५.१ साँबा फयङ उत्पत्ति मुन्धुम

साँबा परिवारको फयङ र अर्को सदस्य साँबा चङबाङका उत्पत्ति कथाहरू तुलना गर्दा प्रायः समान भेटिन्छन्। कतिपय विवरण फरक परे तापनि सारमा ती एकै छन्। अध्ययनका क्रममा संकलित सूचना जानकारीका लागि यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ।

साँबा फयङको इतिहासमा रूचि राख्ने ताप्लेजुङ जिल्ला आठराई हाङपाङ चुँवा (हाल वेलायत निवासी) टेकबहादुर फयङ साँबा लिम्बूले आफूले सुनेको फयङ साँबासम्बन्धी आख्यान धीरेन्द्र फयङ साँबा लिम्बूलाई टिपाइदिएका थिए। धीरेन्द्रमार्फत् लिखित पाण्डुलिपि यो शोधकर्तालाई प्राप्त भयो। पछि अस्पष्ट भएका कतिपय कुराहरू शोधकर्ताले टेक बहादुर साँबा फयङसित भाइबरमा अनलाइन छलफल गऱ्यो। त्यही पाण्डुलिपि र अनलाइन टेलिफोन वार्ताका आधारमा साँबा फयङ उत्पत्ति मुन्धुम यहाँ प्रस्तुत गरिएको हो। आख्यान यसप्रकार छ–

> "उहिले तीनजना सिकारी बँदेलको सिकार खेल्न कुकुर लिएर बराहाक्षेत्र गए। त्यहाँ उनीहरूले चाँदीको जगर भएको सुनको बँदेल देखे। उनीहरू त्यो सुनौंलो बँदेललाई लखेट्दै

जाँदा हालको तेह्रथुम र पाँचथर जोड्ने लिम्बूनी पुलनेर पुगेछन्। त्यहाँ पुगेपछि बँदेल तेम्बे (मैदान) जङ्गलभित्र लुकेछ। उक्त बँदलेलाई लखेट्न सिकारी कुकुर छाडेछन्। यसरी बँदेल सिकार गर्न उनीहरूले निकै कसरत गरेछन्।"

"सिकारको क्रममा तीनजना सिकारीमध्ये दुई भाइ कुकुरको पाइला पछ्याउँदै गएछन्। ती दुई भाइ सिकारको पछि लाग्दा पाँचथर याङरूप पुगेछन्। कथा अनुसार त्यसरी छुट्टिएका ती किरातबाट योङहाङ र थेगिम किरात लिम्बू उद्भव भएछन्।"

आख्यान अनुसार एक भाइ बँदेल पछ्याउँदै तम्बरखोलाको तिरैतिर उँभो लागेछ। उ चाहीँ बँदेललाई लखेट्दा लखेट्दै मेवाखोला पुगेछ। त्यहाँ पुगेर उ बँदेल मार्न सफल भएछ। यसरी उसको नाम बँदेल मारा अर्थमा सेराताप्पा/ साराताप्पा/ श्रादाप्पा रहन गयो। सेराताप्पाले हालको नाल्बो गाउँमा पुगेर बँदेललाई मारेका थिए।

"उनले बँदेललाई चिरफार गरे। बँदेलको मासुलाई आगोमा सुकाए। जङ्गलबाट आगोको धुँवा आएको देखेर त्यहाँका नाल्बोका भोटे राजा (मुदेन)ले त्यहाँ के भएको हो बुझ्न सैनिक पठाए। सैनिकहरूले सेराताप्पालाई भेटे। सैनिकहरूले राजाको आदेशानुसार आगो निभाएर राजा समक्ष हाजिर हुन एक घण्टाको समय दिए।"

"यता नाल्बोका भोटे राजाले कर्मचारीलाई दरवारको प्रवेशद्वारसम्म भित्रैदेखि सेतो कपडा बिछाउन लगाए। उनले भने– यदि यहाँ प्रवेश गर्ने मानिसले यो कपडा उठाउँदै भित्र पसेमा ऊ हाम्रो शत्रु हो र यदि कपडामाथि सहज ढङ्गले टेक्दै आएमा ऊ हाम्रो मित्रु हो भनेर बुझ्नु। उनले सेराताप्पाको परीक्षा प्रवेशद्वारबाट लिने व्यवस्था मिलाए। उनको आदेश सुरक्षाकर्मीले बुझे। "

"केही समयमा सेराताप्पा दरवार आइपुगे। उनले प्रवेशद्वारमा बिछ्याएको कपडामाथि टेक्दै दरवारमा प्रवेश गरे। उनले सर्वप्रथम आफूले मारेको बँदेलको मासु नाल्बोका भोटे राजालाई चढाए। राजासँगको भेटमा केही कुराकानी भए। कुराकानी गरिसकेपछि सेराताप्पाले राजासंग विदा मागे। तर राजाले सेराताप्पालाई बिदा दिएनन्। राजाले आफ्ना ६ जना छोरीमध्ये एकजनासित विवाह गरेर बस्ने प्रस्ताव गरे। "

"सेराताप्पा/ साराताप्पाले पनि राजाको प्रस्ताव स्वीकार गरे। राजाले आफ्नी छोरीहरूतर्फ फर्केर सोधे तर जेठी, माइली, साइँली, काइँली, अन्तरी पाँचै बैनीले सेराताप्पासित विवाह गर्न अस्वीकार गरे। मान्छे हेर्दै भ्यागुता जस्तो छ त्यस्तासित हामी विवाह गर्दैनौँ भनेर छोरीहरू पन्छिए। आफूले सेराताप्पालाई छोरी दिने वचन दिएको तर छोरी नमानेपछि मुदेन (भोटे) राजा चिन्तित बने। चिन्ताले गर्दा राजाले एक हप्तासम्म खाना खाएनन्।"

"बुबाको यस्तो हालत देखेर कान्छी छोरीले मन पग्लियो। उनी सेराताप्पासित विवाह गर्न राजी भइन्। कान्छी छोरीको उमेर कलिलै भएकाले राजालाई चिन्ता भयो। यद्यपि, राजाले आफूले गरेको निर्णय बमोजिम सेराताप्पासित आफ्नी कान्छी छोरीको विवाह गरिदिए।"

"एकदिन सेराताप्पाको एकजना छोरा जन्मियो। सेराताप्पा र उनकी पत्नी जङ्गल घुम्न जाँदा आफ्नो बच्चा पनि साथै लैजान्थे। एकदिन राजाकी छोरीहरूले बहिनी र ज्वाई जङ्गल गएको बेलामा घरमा बच्चा देखेनन्। उनीहरूले बच्चा साथै लगेर गएको हेक्का राखेनन्। यसैले बहिनीको बच्चा यहाँ कोक्रोमा नहुँदा बहिनीलाई शोक पर्ला भनेर दिदिहरूले एउटा मासुको नानी आकृति बनाएर राखिदिए। उता कान्छी बहिनी र सेराताप्पा जङ्गलबाट पर्किए। आउँदा अर्को नानी कोक्रोमा देखेर उनीहरू अचम्ममा परे। दिदीहरूलाई सोध्दा यो हामीले बनाइदिएको मासुको नानी हो। यो पनि तिम्रै नानी हो भन्ने जवाफ दिदीहरूले कान्छी बहिनीलाई दिए।"

"अर्को दिन माइतीले बनाइदिएको मासुको नानी समेत लिएर कान्छी छोरी जङ्गल जान लागिन्। जङ्गलमा बच्चाले किराफटेङ्ग्रा खाला भनेर दिदिहरूले मासुको नानीले जङ्गल लैजान रोके। तर यदि यो पनि उसकै नानी हो भने बच्चालाई केही हुँदैन भनेर मुदेन राजाले

भनेपछि दुवै नानी लिएर कान्छीछोरी जङ्गल गइन्। नभन्दै दुवैजना बच्चा जङ्गलमा लिएर जाँदा दिदीहरूले बनाइदिएको मासुको बनावटी नानी चाहीँ मर्यो। कान्छी छोरीले जन्माएको छोरा मात्र जीवित रह्यो।"

"एकदिन मुदेन राजाले ज्वाई सेराताप्पा र कान्छी छोरी तथा नातिलाई गरी खानको लागि भनेर साजुवा खोला र खेजुवा खोलाको बीचको जङ्गल क्षेत्र छुट्याइदिए। सेराताप्पाले त्यहाँ जङ्गल फाँडेर खेतीपाती गरिखाने जग्गा पाए। उक्त क्षेत्रभित्र एकजनाको घरघडेरी पनि देखियो। यो कसको घरघडेरी भनी खोजी गर्दा त्यसको धनी तङदप्पालाई तम्बरखोलामा भेटियो। सेराताप्पाले उसलाई मिसल साँबा भाइ बनाए। उनी त्यस क्षेत्रमा मिलेर बसे।"
(PhayangTB, 2019)

यस सम्बन्धमा माबुहाङले लिम्बू जातिको मुन्धुम र इतिहास पुस्तकमा फेन्फुहाङ उपशीर्षकमा एक आपुङ्गी राजा खोक्लिहाङको चर्चा गरेका छन्। खोक्लिहाङले तिब्बतबाट गोला भएर नुन ल्याउँदा हालको साँबा गाउँ भएर ओहोर दोहोर गर्ने गर्दथे। बाटामा उनले फेन्फुहाङको घरमा निस्केर खानेकुरा खाइदिएर ज्यादै दुःख दिए। फेन्फुहाङले पनि बदलास्वरूप खोक्लिहाङलाई एकपटक खानामा विष हालेर हत्या गरिदिए। उक्त कथा अनुसार तिनै फेन्फुहाङका सन्तान हाल तङदप्पा साँबा भएका हुन्। (Mabuhang, 2012)

माथि साँबा फयङका पुर्खा सेराताप्पाले तङ्दप्पालाई मिसल भाइ बनाएको कथा हामीले जानकारी पायौँ। उक्त पात्र तङदप्पासँग यो कथालाई पनि तुलना गर्न सकिन्छ। यसले साराताप्पाका दरसन्तानले तङदप्पाका सन्तानलाई मिसल भाइका रूपमा साँबा वंशमा समावेश गराएका रहेछन् भन्ने बुझिन्छ।

यी फेन्फुहाङको बारेमा मुदेन्छङ साँबा वंशावलीमा पनि चर्चा गरिएको छ। उहिले मुदेन्छङका पुर्खा मुनाहाङले तिब्बतबाट माराङहाङ (मावामाराङ) लाई लिएर किरात लिम्बुवान पस्दा यिनै फेन्फुहाङ मुनाहाङ संगै झरेका थिए। (Mudenchhong, 2007) यसरी फेन्फुहाङ र मुदेन्छङ साँबाका सम्बन्ध मुदेन्छङ वंशावलीमा उल्लेखित पाइन्छ।

यसबाट के सिद्ध हुन्छ भने तङदप्पा साँबाका पुर्खा फेन्फुहाङ तिब्बतबाट झरेका मुनाहाङका समकालीन थिए। तङदप्पा साँबा पनि मुदेन्छङ साँबासितै मेवाखोला थुम आएको देखिन्छ।

५.५.२ लगन खोप्मा मुन्धुम

"आन्छोन् इक्सा पाक्तेले खम्बेक पाक्तेल्ले हयुङ खाम्जङ्थो मुएङ् खम्जङ्थो माक्चीलाङ् माख्मा चङ्धो कङ्जिली गर कुङ्भाङ्चङ्धो साप्चिली मेन्ना कुलुम द्याओ तेमेन दिङ्गर वेलुम् धम्मो तागेरे निङ्वाभुइङ् युङ्मो पोरोक्मी याम्फामी इङ्जुम्मो साप्मा गेन गर माङ्नु तम्मेन्ले सेन्दोगेनगर पेसेनतरङ् मेल्ले सिकुम खोसेआङ् निवा खोसेआङ् इक्सा खेक्सिन नावाच्वइत खेक्मीन हाङ्थो सुरित्तमा सराहा केजोङ्मा साधा लप्सा द्योरी लासा कोत्रा नाक्सा थोरी नाक्सा कोत्रनु अरुण वास्सा तम्मर वास्सनु काँसी हाङ् मेनु काशी कोत्र दुधकोशी सुनकोशी बराहक्षेत्र कोकाहा खोलानु कत्थो सिमराहा घाटनु मुलघाट कत्थो याक्चाना घाटनु साधाम घाटनु "

"कत्थो चेकचेनहा हाङ्नु साम्जक हाङ्नु खेवा हाङ्नु खजुम् हाङ्नु माबु हाङ्नु हाङ्जिली होबेरो हाङ्नु साङ्भेरे हाङ्नु हाङ्सा माङ्ओ फेमुलुङ्मेन्नो हाङ्सेन्दल तेलिया घाटनु हाक्पारा घाटनु कोथो नुभो घाटनु पाँचथर फिदिम कुम्मायासोक कुच्छा यासोकनु ताकलुङ् खङ्दालिङ् कुगक्सी साइन ताम्लिङ्योक चिमलिङ्योक कुवाप्मा साइन हजेली हभेरे हाङ्ओ नालिगेन थाङ्बेन कुफइन सक्वा मुइन सेसेल्ले फल्लाहाङ् फलनयोक्नु सिसल्ला मेन्छिन् युङ्मेन फेक्तेल्ले वआ मुइङ् सेसेल्ले दश याक्थुङ् सत्र आनी रीतिरिवाज खेम्मिमु मुलुक इदाइङ् ओ"

"ताङ्सेङ् येबोदाङ् हिम्जिली हिम्लकलुम्मो सुम्जिली सुम् हात्लुङ्ओ फलाना हाङ्ले तेन्धङ्गेन मिक्खिम लगेला तुत्तुसाची तुम्मीहाङ् साची साप्मा मेन्छोन्ने माङ्लाङ् मेन्दोने तादी

मेन्छोन्ने सेप्माङ् मेन्दोन्ने इन दुखी मेन्दोन्ने साप्मा साङ् लाङ् मेन्दोन्ने फल्ना हाङहाले मिक्की कामइल्ले फुङ्वा कामइल्ले नाबी थाङ्बेन फुङ्मेन्न सिस्सा मेन्छिन् फुङ्मेन्नु मिक्की फुङ्वा काम्सिब्बा हगाप्चिगाप बोछिल्ला मुन्दाङ्सेरी मेन्थाए खाम्बुङ् लेप्लाङ् मेन्छाङ्ङेरो दार्ग पङ्गेदिङ् यासा केरी मेन्दोक्केरो!"

"दार्ग फल्ना हाङ्ले कुलागाने फल्ना हाङ्ले कुहेन्छिङ् दार्ग ताबा सिङ्ला ताबा लुङ्ला मेन्दोकेरो दार्ग याक्केक फुङ्केक मेङ्गान्नेरो दार्ग वासुम वालुम मिस्सुम मिलाप मेन्योकेरो यर्ग मायुकेरे सुम्दाङ् हासी मेन्दोकेरो दार्ग हुक्सोलाङ्सो मेन्दोकेरो फलाना हाङ्ले कुलागाने फलाना हाङ्ले कुहेन्छिने दार्ग बुनुनु फुङ्नु नुनुआङ् फुङ्नु वानेने फुङ्नु हाङ्नेने फुङ्नु लाधियो फुङ्इन नाधियो फुङ्इन सिङ्जाङ्गो फुङ्इन येक्जाङ्मा फुङ्नु मिक्लि काम्सुङ्सिङ् फुङ्वा काप्सुङ्सिङ् तुतु बाचानु तुम्मिहाङ् बाचानु फल कुलागाने फलाना कुहेन्छिन्ले दार्ग याङ् लामा तेत्लानु पाङ्लाम तेत्लाभिनु काँशाधाला इङ्सा थाला चङ्धी तेत्तालासो चङ्धो कङ्गा मनुसेरी कारावा भालेनु सिससा चोमेन नाली चोमेन थाङ्बेन चोमेन सोती चोमेन चुङ्जिक्के येच्छा चोमेन पाङ्धाक साधाक आबुसाङ्"

"पोमा चोमेन भाङ् सुमेक तकमेक केङ्गेतले खक्मु थिक्मु केङ्गेत्तले किसामाय भोगा केङ्गेन्तबा सुमेन्तेन्ले तक्मेन तेप्से खक्मु पिन्मुतेप्से बिसासाय चोग केङ्गेत्तेबा सुमेत्तेल्ले तक्मेन तेसि खक्कु पिक्मु तेप्से बिसासय चाङ तेप्से फल्ना हाङ्ले कुलागनेन सिस्सा चोकुलम ओ यमयम तुक्लुङ् ओ नाली चोक्लुङ् ओ थधक चोक्लुङ् ओ तुतु चोक्लाङ् मेन्जोङ्ने मिक्को फुङ्वा मेन्जोन्ने मिक्का मेन्लेम्मे फङ्वा मेलेम्मे मिक्का चाङ्चाङ् फुङ्वा चाङ्चाङ् कारजे वा केथामे ओ हुक्सो सेवा कन्नेले ताजिङ् केत्ने हुक्भो सेवा।"

(PhayangMB, 2019)

यो मुन्धुम, मुन्धुम विवाह लगन गर्दा वाचन गरिने मुन्धुमको अंश हो। यसमा फयङ साँबा (काशीगोत्र) र ल्हासागोत्रबीच विवाहबन्धन गर्दाको एक झलक देखाइएको छ। फयङ साँबाले आफ्नो काशीगोत्रको परिचय गराउँदा मुन्धुमले उनका पुर्खाहरूको स्थल गंगामैदान, दुधकोशी, सुनकोशी, बराहक्षेत्रको नाम लिइएको छ। उनीहरू लिम्बुवानमा तेलिया घाट, हाक्पारा घाट, नुभो घाट, पाँचथर फिदिम, कुम्मायासोक कुच्छा यासोक हुँदै आएको चर्चा मुन्धुममा गरिएको छ।

मुन्धुममा बीचमा विभिन्न राजाहरूसित भेट भएको चर्चा आउँछ। मुन्धुमको स्वरूप अलङ्कारयुक्त छ र अर्थ साङ्केतिक छ। यहाँ प्रशस्त मात्रामा भूमिका बाँधिएको छ।

सङ्क्षेपमा, स्वयम्भू तागेरा निङ्वाभू माङलाई साक्षी राखेर बेहुला बेहुलीको वैवाहिक सम्बन्ध गाँसिएको घोषणा विवाहका पंडित साम्बाले गर्दछन्। यसरी विवाह घोषणा गर्नुपूर्व बेहुला बेहुली दुवैलाई विवाहको निम्ति उनीहरूको विचार जान्न राजी वा बिराजी के हो? भनेर सोधिन्छ। साम्बाले सबैसामू तीन पटक बेहुला बेहुलीलाई प्रश्न सोध्ने चलन छ। दुवैजना राजी भएमा विवाह भएको घोषणा गर्दै विवाहको बाँकी विधि अगाडि बढाइन्छ।

५.५.३ जुठो आधेल्ले मुन्धुम

(क) मान्छे मर्दा जुठो लाग्दा सुद्ध्याउने 'सुधो साङ्गे मुन्धुम' निम्नानुसार छ–

"आल्लो कन्यो आनिगा ओ फलाना फलनी लाधाक लाम्धक याहाल्ले चोमेन मेयारेन मुलुक इनादाङ्ओ तङ्सङ् याबोदाङ्बो डाक्टर वैद्य सियोक मुदेनओ लामा साम्चिली कुलुम्धाओ धामी जैशी याबा माङ्वा तेमेन बेलङ् लेप्फाङ् ओझा केरेक्ले यामेन चोमेन मेजोगुसाङ् यामेन मेनात्तेन चोमेन मेनात्तेन साकफारा फाआङ् मेगा तेत्ला लाभिआङ् लुगेल्ले आनी तुत्तु मयारेन तुम्मीहाङ् मेयारेन लारे कुसा लारे तरु नामले कुस्सा नाम्ले तेरू।"

"हेक्केले कना फलाना फलानी राम सर्बा चुगे । पेगेल्ले कोओ आनिगाहा एक दिने दुई दिने तेह्र दिने आइनुनिन् भाइ तेलिया भाइ देश परदेशी ओमु जुठो थेङ्डाला कुल कुटुम्बा हारे साङ्गेनदिङ् फोयोङ्मु सुद्धो साङ्मेन थिक्मु याप्मी केजोक फाङ्मु युमजामा साजामा सिन्दुर

गाजाल वामा टीको लागन युङ्मा पान मेन्दोङ् यो मेन्युङ्नु तेत्के युक्पा साङ् पाप्मा इपमा चामा सोसो लराङ् चोक्मा फुङ् वामा सिन्दुर गाजल वामा थिक नाक्तु किबी केलोबा आनिगा बिन्ति रो।"

(PhayangMB, 2019)

यस मुन्धुममा फेदाङ्बा/ साम्बाले मृतक परिवारमा जुठो फुकाउन पितृ आत्मा विशेषतः घामसित अनुमति मागिरहेका छन्। मुन्धुममा परिवारजनको परिचय दिने क्रममा मृतकका पितृ अघि गंगामैदान हुँदै यहाँ आएका थिए भनिएको छ। यसरी मृतकको पैत्रिक नाता गंगा मैदानसित गाँसेर उनलाई विरामी हुँदा धामीझाक्री, जैशी, वैद्य लगाइ अनेक उपाय गरिएको थियो भनेर बताइएको छ।

यसरी उनको हजार उपचार गरे पनि उपचार नलागेर हाम्रो पनि केही लागेन भनी लाचारी प्रकट गरिएको छ। फलस्वरूप अहिले उनलाई माथि घामले लगेका छन्। उनको आत्मा (राम) अब उतै घामसंग सरेर गएको छ।

मुन्धुम बताउँछ– यता उनका परिवारजनले एक दिने, दुई दिने, तेह्र दिने क्रियाकर्म गरी सकेका छन्। उनका परिवारजनले अब उप्रान्त परिवार, नाता, कुटुम्बलाई लागेको जुठो फुकाइदिन आव्हान गरेका छन्। एकदेखि तेह्र दिने कर्म सम्पन्न भएकाले अब उप्रान्त परिवार र नाता, कुटुम्बको जुठो फुकाउने अनुमति घामसित मागिन्छ। फलस्वरूप दुःख बारेका परिवारजन र आफन्तले अब सिन्दुर, गाजल, टीका लगाउन, फूल सिउरिन, नुनतेल खान तथा सामान्य जीवनमा फर्कन अनुमति पाउँछन्।

यसरी फेदाङ्बा/ साम्बाले भेलासमक्ष आत्मा, पितृ, सूर्य भगवानसमक्ष आव्हान गर्दछन्। आत्मा अर्थात् सुर्य भगवानको आज्ञानुसार परिवार र आफन्तजनको जुठो फुकाइदिन्छन्।

(ख) 'जुठो आधेल्ले सुधो साङ्गे मुन्धुम' वादीउपर प्रतिवादी मुन्धुम निम्नानुसार छः—

"उसक्नु पुङ्डा आल्लो मुलुक इना दाङ्ओ मेमासिन् फलाना फलानी तुगे लाक्ते यामेन चोमेन धामी जैशी ओझा लामा विज्वा सिदा वैद्य केरेक केजोगुम् तर तुत्तु मेयारेन तुम्मिहाङ् मेयारेन कङ्सन् लारे लारेसुरु। नामले कुस्सा नाम्ले तेरु। राम सर्व चुगे। पेगेल्ला जुठो केथाका बङ्सेरी भाइ नुनिया भाइ तेलिया भाइ चार दिने भाइ रेमु आइन सम्मानु नेत्के युक्पाहारे नेत्थक केरेकले आइननाङ् धोमु पेनिहानु चक्खेबा मेजोक्सिङ्ले पडी बिद्धे नुमु मुदेम्बा चक्खेवा मेजोक्सिङ्ले पडी बिद्धे लामानमु किताब ओमेमेत्तुआङ् चक्खाबा मेजोक्सिङ्"

"आनी दश लिम्बुवान सत्रथुम मोमू थुत्तुने बिद्यामु सापुक्नु मुरानु सोस्ती शान्ति चोक्मा पर्ने इलले आनिग पुरेतनु आमा माउली ज्वाइचेला कुलकुटुम्बा हारेमु सुहा दुहा चोक्मा पर्ने इलले आइनाङ्धो केरेक केधोसुम्लो इप्मा पाप्मा लाङ्मा चाङ्मा सोसोललाङ् पिनिहानु पान र पान मेन्दाङ्नु यो मेन्योङ् नुङ्मा युम चामासा चामा वामा सिन्दुर गाजल फुङ्वाप्मा टीकालगन युङ्मा साम्मङ् ज्वाङ् चक्मा धामीजैशी ओझा बिजुवा यम्मा देवीदेउराली भोग पिमा आएननाङ् थो सम्पूर्ण साङ्गेन दिङ् फयोङ् पोङ्लो। केधो सुममिरो। केधो सुक्मी केधोसुमलो। एक तियाली एक बाचा, दुई त्याली दुई बाचा, तीन त्याली तीन बाचा, मेखोसै मेखोसुरो।"

(PhayangMB, 2019)

यस मुन्धुममा फेदाङ्बा/ साँबाले मृतक परिवारमा जुठो फुकाउन आत्मा, पितृ, सूर्यदेवसमक्ष अनुमति माग्दछन्। उनले भेलामा माग बमोजिम परिवारजन र कुलकुटुम्बलाई अब सामान्य जीवनमा फर्कन अनुमति दिन्छन्। अघिल्लो वादी मुन्धुममा परिवारजनको परिचय र मृतकको नाता गाँसेर परिचय गरियो। उनलाई धामीझाक्री, जैशी, वैद्य लगाउँदा पनि केही नलागेको जानकारी दिइयो। यसकारण उनलाई माथि घामले लगेको अर्थात् आत्मा (राम) सरेको साँबाले बताउँछन्।

उनले मृतकका परिवार जनले एकदिने, दुईदिने, तेह्रदिने क्रियाकर्म गरिसकेको जानकारी पनि दिए। यसकारण फेदाङ्बा/ साम्बाले अब उप्रान्त परिवार र कुल कुटुम्बलाई लागेको जुठो फुकाइएको घोषण गर्दछन्।

त्यसपछि परिवार र कुलकुटुम्बले सिन्दुर, गाजल, टीका लगाउन, फूल सिउरिन मिल्छ। नुनतेल खान तथा सामान्य जीवनमा फर्कन पाइन्छ। त्यसपछि नाचगान, पूजाआजा गर्न, विवाह कार्य गर्न सकिन्छ। साथै, अन्य जातजातिसित उठबस गर्ने बाटो पनि तब खुल्दछ।

५.५.४ फयङ अग्रजको ज्ञान र उपदेश

किरात याक्थुङ साँबा फयङ समुदायमा मुन्धुमबारे आफ्नो मौलिक दर्शन र धारणा कस्तो रहेछ भनी बुझ्ने प्रयास गरियो। मुन्धुमसम्बन्धी जानकार अग्रज मानबहादुर फयङ्हाङ् साँबाको व्यक्तिगत जीवन दर्शन र उपदेश यहाँ सान्दर्भिक ठहर्छ। उनकै हस्तलिखित पाण्डुलिपिको आधारमा विवरण राख्दैछु। उनको विचारमा जीवन जगत र सृष्टि के हो? मुन्धुम भनेको के हो? प्रार्थना कसलाई कसरी गरिन्छ? भन्ने प्रश्नको सङ्क्षिप्त जवाफ लिखित रूपमा उनले दिएका छन्। जो यसप्रकार छ–

"ॐ माङ्गे सेवारो केरेकओ केवारो निङ्गवा सेगो नाकारो थियान थक सेवारो। आत्ति केबेक साङ् आत्ति केवासाङ् खेनेमेन्ने मइगेन्लो। हारानुमा तामा। केत्तेओ योबा सिङ्बुङ् सेत्तेओ। यामसेमा सामसुमा आल्लो थासेओ। तुत्तु दिङ्ग हेना हुक्सो ताङे चुप्सिङाले सिक्कुम दिङ्ग् निङ्वा केबिबा खेनेरो, ओम माङ्गे सेवारो।" (PhayangMB, 2019)

"उन्छोमा उन्छोन ताक्थेबा हारे खामासिङ्गबुङ्ग् मेयुक्तु चोकमानु पापमा थिथोक्मा थुङ्मा खुन्चिङ् मेसुक्तु तक्सङाङ् तेम्भो लाजेयाङ्ग नेस्से लुङ्ग सिङ्गबुङ्ग कुसङ्ग आ थिथोक्मा थुङ्गमा मेयोसु खुन्चि चिनुमा सासा आ...।"
(PhayangMB, 2019)

मुन्धुममा उनले ओम् स्वयम्भू माङलाई सेवा गरेका छन्। उनले ईश्वरलाई आव्हान गरेका छन्। जहाँ भए पनि चाँडै आउन आव्हान गरिएको छ। उनले ओम् माङ स्वयम्भू देवलाई सदा सेवा (नमस्कार) गर्दछन्। उहिले वनजङ्गल थियो, जाँडरक्सी बनाउने खाने चलन थियो भनी सम्झन्छन्। आफ्ना पुर्खाको संस्मरण मुन्धुममा गरिएको छ।

मानबहादुर फयङहाङ साँबाले बताएको मुन्धुमको परिभाषा अनुसार 'मुन्धुम' शब्द 'मुन' र 'धुम' बाट मुन्धुम बनेको छ। मुन भनेको हल्लिनु र धुम भनेको बलियो हो। यो मुन्धुम बलियो र चलायमान रहेको विश्वास गरिन्छ। यो विज्ञानभन्दा जेठो भएको उनको दाबी छ। सृष्टिमा सर्वप्रथम शून्य मात्र थियो, त्यसपछि माङ प्रकट भए, अनि पृथ्वी लगायत सारा सृष्टि रचना भयो। मानिसको उत्पत्ति पछिबाट भएको हो।

यसरी सृष्टिको बारेमा सङ्क्षिप्त जानकारी दिए पछि उनले यो पृथ्वीलोक लगायत विभिन्न आठलोकको नामकरण र परिचय दिन्छन्। जुन यसप्रकार छन्:– १. नरक लोक (तातो र चिसो), २. प्रेत लोक (भोक र तिर्खा), ३. पशुलोक (मुर्ख र अज्ञानता), ४. मनुष्य लोक (जन्म, मृत्यु, रोग), ५. असुर लोक (दुःख), ६. देवलोक, ७. स्वर्गलोक र ८. वैकुण्ठलोक। (PhayangMB, 2019)

उनले दिएको ज्ञान किरात मुन्धुम वरिपरि घुमेको छ। आजसम्म पनि फयङ साँबाले आफ्ना पूर्वजले पुकारेका ओम् मन्त्र सम्झन्छन्। उनीहरू मुन्धुमका आधारमा आफूलाई सूर्यवंश, काशीवंश (कश्यप) भएको विश्वास गर्दछन्।

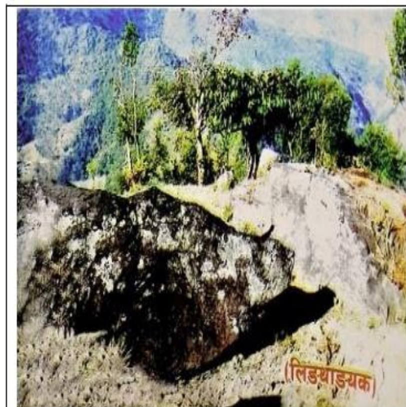
आफूलाई किरात याक्थुङ राई लिम्बू नामले चिनाउने जाति साँबा फयङ आज विभिन्न धर्म सम्प्रदायमा लागेका छन्। यद्यपि सोही समुदायका एक अग्रजका भनाइको सारमा साँबा फयङ अघिदेखि शैव तथा बोन मतावलम्बी हुन्।

५.६ लिङथाङ यकको अवस्था

साविकको मेवाखोला थुमको साँबा गाउँ वडा नं. ९ मा प्राकृतिक अवस्थामा शान्तिपूर्वक ध्यानमग्न

बसेको चुच्चे ढुङ्गा छ। त्यसको वरिपरि उसका सन्तानजस्ता देखिने ढुङ्गै ढुङ्गाको सुन्दर डाँडालाई टाढैबाट देखिन्छ। यो नै पैत्रिक तथा ऐतिहासिक लिङथाङ यक हो। लिम्बू भाषामा लिङ भन्नाले उम्रनु र थाङ भन्नाले आउनु हो। उक्त ढुङ्गानेरबाट सृष्टि भएका/ पलाएका दरसन्तान साँबा थर/ उपथर हन्। यही जातीय उत्पत्ति जनाउने ढुङ्गाको चिनोका आधारमा लिङथाङ यक संज्ञा गढन्त भएको जनश्रुति रहेको छ।

साँबा तथा अन्य परिवारका वंशावली विश्लेषणको आधारमा साँबासेरेङ, साराताप्पा, फेम्बुनहाङबाट साँबा परिवार उदविकास भएको थियो। विभिन्न उपथरका साँबामा विभाजित हुनलाई समय करिब ४०० वर्ष लागेको देखिन्छ। (Chongbang, 2009; Yonghang, 2011) साँबा विभिन्न हाँगामा उपथरमा छुट्टिनु अघि लामो कालखण्ड साँबा परिवार उत्पत्तिस्थलमा विकास भएका थिए। त्यसैले माङगेना यक लिङथाङ यक साँबाको तीर्थस्थल बन्यो। मुन्धुमअनुसार उक्त ढुङ्गाफेम्बुनहाङले पवित्र पूजास्थल हो।

प्राकृतिक लिङथाङ यक २००९

जीर्णोद्दार आरम्भ, २०१८

पुनर्निमित यक हिम, २

नेपालमा उर्लेको नयाँ राजनीतिक लहर र संघीयताको राप मेवाखोलामा पनि पस्यो। त्यहाँका साँबाहरूले आफ्नो पैत्रिक स्थललाई संरक्षण र सम्बर्धन गर्ने सङ्कल्प गरे। (Samba Mingsra, 2018) फलस्वरुप स्थानीय साँबाहरूले वि.सं. २०७५ सालतिर प्राकृतिक अवस्थामा रहेको पुर्खाको नासो लुङथाङ यक स्थललाई आधुनिक स्वरुपमा ढाल्ने योजना गरे। योजना कार्यान्वयन गर्न विश्वभर छरिएका साँबासित सम्पर्क बढाए र आर्थिक सङ्कलन गरे। फलस्वरूप उक्त लिङथाङ यक नयाँ रूपमा उभिएको छ। प्राकृतिक अवस्थाको मौलिक लिङथाङ यक अब तस्वीरमा सीमित भएको छ। यस्ता पुरातात्विक महत्वका स्मारकहरूको जिर्णोद्धार गर्दा त्यसको विशिष्ठतालाई विशेष ध्यान दिनुपर्दछ।

Figure SEQ Figure * ARABIC 5 लिङ थाङ यकको अतीत र वर्तमान दृष्य

Figure SEQ Figure * ARABIC 5 लिङ थाङ यकको अतीत र वर्तमान दृष्य

५.७ सखुवासभाका फयङ साँबा राई

संखुवासभामा फयङ साँबा उत्पत्तिबारेको थुङसाप मुन्धुम यस प्रकार छ।

"साबासो तुम्याङरे पाङ्भे मेवाखोला साबादो सामरीति युङे रैछ। खेन्ले कुस्सा लथिक् धनकर्ण वये रैछ। खेन्ले कुमेन्छिमा नेच्छी तारुसी रैछ। हेक्केआङ् थो तारुमेन्ले कुमिङ् क्वाहाङ्मा रछ। कथोबेन्ले कुमिङ सुगिक्मा रछ। हेक्केआङ् क्वाहाङमेन थो युङ्सी। कान्छी सुगिक्मेन कथो युङसिङ। खेन्ले कुसा धर्मवीर मुथिक खेन्ले कुसा नुसे मेवये। कुमिङ

सेबेङहाङ, माइलाले कुमिङ भागीदत्त, साईलाले कुमिङ चित्ताबाङ, काईलाले सामदुङेहाङ, अन्तरेले कुमिङ युराहाङ, जन्तरेले कुमिङ बलसिंहहाङ, फोतबाले कुमिङ अहेवाबा। भगीदत्तको छोरा धोजु राई एकजना मात्र। उसको छोरा जिते राई, भर्ते राई, र त्रिमान राई। जिते राईको छोरा लाखमान राई र त्यसपछि अपुताली। भर्ते राईको छोरा हर्के राई, उसको छोरा कमल र त्यसपछि रामकुमार। त्रिमान राई अपुताली।"

नेपालको उत्तर–पूर्वी हिमाली जिल्ला सङ्खुवासभाका फयङ साँबाको बसोबास छ। २०७५ सालमा प्राप्त प्रस्तुत टिपोटका आधारमा साँबा–फयङ–तुम्याङको पाँचौं पुस्ताका धनकर्णको कान्छी श्रीमतीका सन्तान सङ्खुवासभामा बसेका हुन्। पाँचथर र सङ्खुवासभाका वंशक्रम तुलनात्मक अध्ययनका आधारमा विक्रम् सम्वत १८०० सालतिर धनकर्णका कान्छीपट्टिका सन्तान सङ्खुवासभामा फैलिएको मिल्न आउँछ।

फयङ साँबाको विस्तार त्यहाँ कसरी भयो होला भनेर खोज्दा विक्रम सम्वत १८०० सालपछि चैनपुरमा लिम्बुवान सेनालाई सहयोग गर्न तथा काङसोरे (काङ्सु राय) नेतृत्वका लिम्बुवान सैनिक फौजमा सामेल हुन मेवाखोलाबाट साँबा जन गएका थिए। (Samba Mingsra, 2018) गोरखाली सेनाले उहिलेदेखि लिम्बुवान ताकेको थियो। गोरखा आक्रमणविरुद्ध लिम्बुवान सैनिकलाई सहयोग गर्न मेवाखोलाका साँबाबाट विभिन्न साँबा चैनपुर गए। त्यहाँ जाने क्रममा फयङ साँबा पनि गएका थिए। त्यसबेला शिपा र फाक्तेलाई साँबा परिवारले लडाईंमा गुमाउन पुगे। फलस्वरुप मेवाखोलादेखि सङ्खुवासभा क्षेत्रमा साँबाको आवतजावत त्यसबेला बढेको थियो। यही क्रममा धनकर्ण (इ५) का सन्तान हाङपाङ र संखुवासभामा छुट्टिएको देखिन्छ।

अरुण–वरुण क्षेत्र साँबा पुर्खाहरू डुल्ने, घुम्ने, सिकार खेल्ने स्थान भएको मुन्धुममा पनि उल्लेख छ। लिम्बुवान सेनामा सहभागी हुन तथा गोरखाली–लिम्बुवान युद्धको शृङ्खला आरम्भ भएपछि त्यहाँ जानु स्वभाविक छ। यसैले यही कुरा साँबा वंशावलीले पनि उल्लेख गरेको छ। जसअनुसार वि.सं. १८०० सालपछि मेवाखोलाबाट फयङ साँबा सङ्खुवासभामा आउजाउ सुरू भएको थियो। यसरी आउजाउ गर्दा एक गुँडका सन्तान त्यतै रहेको संखुवासभाका फयङ साँबा मुन्धुमले बताउँछ। उनीहरू त्यहाँ विभिन्न गाउँमा फैलिए।

वि.सं. १८०० सालदेखि हाल (वि.सं. २०७६ साल) सम्म लगभग २७६ वर्ष हुन्छ । उक्त अवधि बढीमा ९ पुस्ता जाने देखिन्छ। इ५ धनकर्णदेखि हाल इ१२ पुस्तासम्म हिसाब गर्दा ८ पुस्ता हुन आउँछ। अतः यो वंशक्रम विश्लेषण गर्दा फयङ साँबा वि.सं. १८०० पछि सङ्खुवासभामा फैलिएको तथ्य पत्यारिलो छ।

माथि "पइला–पइलावा..." वंशावली मुन्धुममा धनकर्णका सन्तानले पछि राई थर लेखेको देखिन्छ। यसलाई विश्लेषण गर्नु पर्दा अतीतको एक घटनालाई सम्झनु पर्ने हुन्छ। यो लेखक वि.सं. २०५९ सालमा सङ्खुवासभामा जिल्ला जनस्वास्थ्य अधिकृत भएर जाँदा के कुरा थाहा पायो भने सङ्खुवासभाका सिक्दिमलगायतका केही गाउँमा अघि लिम्बू लेख्दै गरेका मानिसहरूले हाल राई लेख्न थालेका छन्। उक्त कुरो स्वास्थ्यकर्मीले स्थानीयवासीको नामावली सङ्कलन गर्ने क्रममा थाहा पाएका थिए। त्यसको कारण सोधी खोजी गर्दा उक्त समुदायमा राईकै बाहुल्यता भएकोले समाजका मिल्नको लागि त्यसो गरिएको हो भन्ने कुरा थाहा भयो। त्यसबेला यो कुरा मलाई अनौठो लागेकाले मनमा गढेको थियो। अहिले वंशावली विश्लेषण गर्ने क्रममा त्यो सम्झना काम लाग्यो।

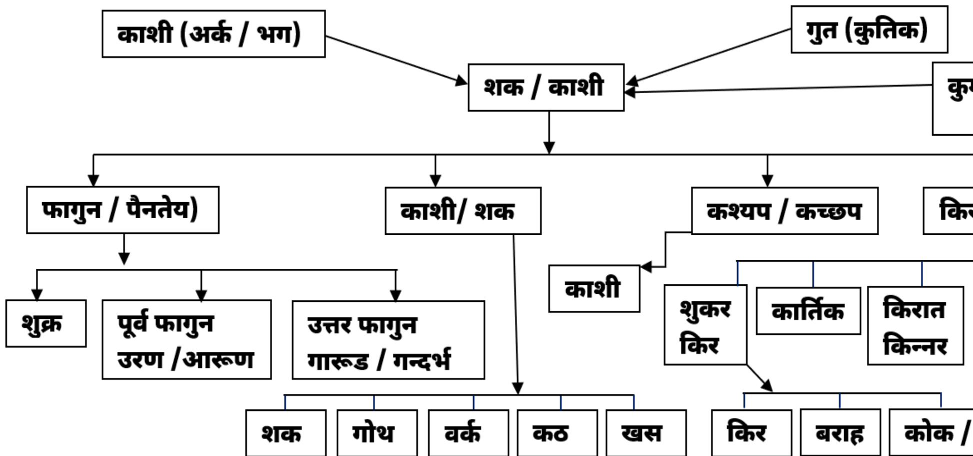
यो विक्रम सम्वत साठी दशकको कुरो हो। उनीहरूले त्यसबेला राईकै प्रभावले मात्र उक्त थर ग्रहण गरेको नभइ साँबा वंशावलीमा पुर्खा राई भएकाले नै सहजरुपमा राई थर ग्रहण गरेको विश्लेषण गरिन्छ। एक समय मेवाखोला, आठराई, संखुवासभा क्षेत्रमा लिम्बूवानको प्रभाव बढी थियो। फलस्वरुप लिम्बू लेखिएको हुनसक्छ। वंशावली अध्ययनको प्रभावले उनीहरू राईमा फर्केको हुनसक्ने आधार बलियो छ। संखुवासभाका फयङ साँबामा वंशावलीको प्रभावले राई लेखेका हुन् भन्ने यो लेखकको विश्लेषण छ। स्मरण रहोस्, चङबाङ साँबा वंशावलीमा फयङसमेतका पुर्खा सेनेहाङ राई हुन्।

अध्याय ६ विवेचना

६.१ काशी–सुमेर सम्बन्ध

काशी आस्था र सुमेर आस्थाबीचको सम्बन्धबारेमा भाषाविज्ञानले ब्याख्या गरिदिएको छ। काशी भनेको प्राचीन निकटपूर्व (टर्की) निवासी हुन् जसले बेबिलोन १६९५ देखि ईशापूर्व ११५५ सम्म कब्जा गऱ्यो।

काशी आस्था प्रवाह रेखाचित्र

(पोखरेल, १९९८)

(Bryce, 2009) त्यहाँ यिनीहरूको सुमेर (सुमेर) सित रक्तमिश्रण भयो। (Pokhrel, 1998) सुमेर प्रभाविक किरात र काशी प्रभावित कश्यप, खस, शक आदि भए। यिनीहरू मध्य–एशिया (ताक्लामकान), भारतमा पुगेपछि त्यहाँ पनि यिनीहरू बस्ने स्थानलाई काशी भनियो।

६.२ वंशावलीजन्य वंशवृक्षको मूल्याङ्कन

माथि वंशावलीजन्य वंशवृक्ष (आ) आरम्भ सेनेहाङ राईबाट भएको देखिन्छ। यता चङबाङ साँबा वंशावली तथा फयङ साँबा उत्पत्ति मुन्धुमअनुसार मेवाखोला पुगेर बँदेल सिकार गर्ने पुर्खा साराताप्पा/ श्राताप्पा हुन्। यसरी वंशावली र मुन्धुमबीच पुर्खाको नामक्रम फरक कसरी पर्न गयो यहाँ विवेचना गरिन्छ।

योङहाङ वंशावली (२०११) ले उल्लेख गरेका सेच्छेने सेनेहाङ तथा सेन चबेगु लिम्बू वंशावली (२००७) ले बताएको साँबासेरेङ पुर्खा सेन वंशका निकटतम् पात्र हुन्। यी दुवै नामलाई चङबाङ साँबा वंशावलीले उल्लेख गरेको सेनेहाङ राईसित तुलना गर्न सकिन्छ। हालसम्मको अध्ययनको

आधारमा सेनेहाङ राई नै साँबासेरेङ वा सेच्छेने सेनेहाङ वा निकटतम् पुस्ता हुन्। सेन वंश पहाड उक्लने क्रममा धनकुटा र सिमरा घाट तम्बर गडतिरमा बसेको वंशावलीले बताउँछ।

माथिका घटनाक्रमका आधारमा सेनहरू चौदण्डी चतराबाट साँगुरी हुँदै संगमटार धनकुटा तथा सिमराघाट हुँदै मेवाखोला पुग्दा तीन पुस्ता बितेको थाहा हुन्छ। त्यसैले वंशावलीजन्य वंशवृक्षले सेनेहाङ राई (आ१) का पनाति पुस्ता साराताप्पा (आ४) मेवाखोला पुगेर साँबा वंश चलाएको जनाउँछ। यस आधारमा सेन वंश साँगुरी उक्लेको १३८८ सालबाट गणना गर्दा ८० देखि १०० वर्षमा अर्थात् १४६८ देखि १४८८ विक्रम सम्बत् (१५औँ शताब्दी) मा मेवाखोला पुगेको अनुमान गर्न सकिन्छ।

६.३ साँबा फयङ वंशवृक्षको मूल्याङ्कन

यस अध्ययनमा साँबाबाट फयङ वंश आरम्भ भएको कालखण्डलाई ऐतिहासिक वंशवृक्ष भनिएको छ। यसरी साँबाबाट फयङ उपथर विकास हुँदा सुरूमा तुम्याहाङ त्या र हिरी दुई भाइको नाम वंशावलीमा सुरक्षित पाइन्छ।

तुम्याहाङ त्या वा हिरीदेखि हालसम्म बाह्रौँ पुस्ता चल्दैछ। विभिन्न स्थानमा बस्ने फयङ समुदायसितको अन्तरक्रियाको आधारमा पाँचौँ पुस्तादेखि हाल बाह्रौँ (केही मात्रामा तेह्रौँ) पुस्ता अद्यावधिक गरिएका छन्। हामीलाई पाँचौँ पुस्तापूर्वको ज्ञान कम छ। यसलाई पूरा गर्ने प्रयास जारी छ। ऐतिहासिक वंशक्रमलाई तथ्यपरक बनाउँने प्रयास भएका छन्। यसका लागि ऐतिहासिक तथ्यको अध्ययन, स्थलगत अध्ययन, भेटघाट वा अन्तरवार्ता, टेलिफोन तथा सामाजिक सञ्जालको प्रयोग गरिएका छन्।

योङहाङ वंशावलीअनुसार वि.सं. १३८८ मा सेनवंशी चारभाइ सेनेहाङ चौदण्डी/ चतराबाट साँगुरी नाघेर धनकुटाको सङ्गमटार पुगे। (Yonghang, 2011) सङ्गमटारबाट एक भाइ धनकुटा हुँदै पाँचथर पुगे र पछि योङहाङ भए। दुई भाइ तम्बरखोलाको शिरतर्फ लागे। ती साँबामा परिचित भए।

किरात सेनेहाङ चबेगु लिम्बू वंशावली (२००७) अनुसार साँबासेरेङदेखि फयङसम्म गणना गर्दा जम्मा १६ पुस्ता हुन्छ। साँबाबाट फयङ छुट्टिएर फयङ तुम्याहाङ त्या र हिरी भएपछि हाल ३० वर्ष उमेर पूरा गरेका पुस्ताक्रम गणना गर्दा ११ पुस्ता हुनजान्छ। यसर्थ सेन वंशी साँबासेरेङबाट वर्तमान फयङ पुस्ता गणना गर्दा २७ पुस्ता हुन्छ। हाल फयङ साँबामा २८ पुस्ता सन्तानोत्पादन उमेर समूहमा पुगेको अवस्था छ। अर्को शब्दमा फयङ वंशावलीमा देखाइएको इ१२ लाई सेन वंशीय साँबासेरेङबाट गणना गरेर ल्याउँदा फयङ साँबा परिवारमा हाल २८ औँ पुस्ता चलिरहेको छ।

यो पुस्ताक्रमलाई सम्बतसित पनि मूल्याङ्कन गरौँ। सेनवंशी साँबासेरेङ चौदण्डीबाट साँगुरी उक्लेको वि.सं. १३८८ साल देखि हाल वि.सं. २०७६ सालसम्मको समायावधि गणना गर्दा जम्मा ६८८ वर्ष हुन्छ। उक्त ६८८ वर्षलाई २७ पुस्ता (१६ र ११ पुस्ताको योगफल) ले भागा गर्दा एक पुस्ता बराबर करिब २५ वर्ष हुन आउँछ। वंशावलीमा २० वर्षदेखि ३० वर्षको अवधिलाई एक पुस्ता मान्ने प्रचलन छ। अतः यहाँ देखाइएको पुस्तावलीलाई साँबासेरेङदेखि फयङ (तुम्याहाङ त्या, हिरी) सम्म तथा त्यहाँबाट हालसम्मको फयङ साँबा पुस्तागणना र सम्बत गणना मिल्न आउँछ। नाम यदाकदा फरक परे होलान् यद्यपि मूलभूत वंशक्रमको ढाँचा मान्य (Valid) देखिन्छ।

वंशावलीमा छोराको नाम लेखिने प्रचलन भए तापनि छोरीचेलीको मागबमोजिम समकालीन साँबा वंशमा जन्मेकी छोरीको नामसमेत वंशावलीमा समेटिएका छन् र तिनलाई ‘छोरी’ जनाइएको छ ।

आठराई हाङपाङमा मेवाखोलाबाट इ५ धनकर्णका जेठी पट्टिका सन्तान इ६ धनराज, तिलोकसिंह, धर्मध्वोज, धर्मवीर र कौसिङका दरसन्तान छुट्टिएर फैलिएका छन्। हाङपाङबाट कौसिङतर्फको एक हाँगो बाँडिएर भुटानमा गइबसेका छन्। इ५ धनकर्णका कान्छी श्रीमति पट्टिका

सन्तान संखुवासभामा छुट्टिएर फैलिएका छन्। त्यहाँ उनीहरू विभिन्न गाउँमा फैलिएर बसेका छन्। त्यसैगरी अर्का इ५ जसपालको कान्छी श्रीमतितर्फका सन्तान इ६ साहानन्द, डम्बरबहादुर, नरवीर, भवनसिंह सन्तान भएका थिए। हाल उनीहरूका दरसन्तान पाँचथर जिल्लााको गाउँ लुङरुप्पा बर्तमान फिदिम वडा न. १४ मा बसोबास गर्दछन्।

६.४ वंशावलीको सारगत तुलनात्मक परीक्षण

फयङ साँबा परिवारमा सेनवंशी साँबासेरेङदेखि हालसम्म २८ पुस्ता चलिरहेको छ। फयङको निकटतम् भ्राता चङबाङ साँबामा पनि साँबासेरेङदेखि गणना गर्दा हाल २८ पुस्ता चलिरहेको देखिन्छ। (Chongbang, 2009)

यसै गरी सेनवंशका योङहाङ, सेन चबेगुर र लिङदेन परिवारमा ब्याप्त पुस्ताक्रमसित पनि तुलना गरी हेरौँ। योङहाङ वंशावली अनुसार सेनवंशी मणिसेन (सेनेहाङ) बाट योङहाङ परिवारमा हाल २९ पुस्ता चलिरहेको छ। (Yonghang, 2011) त्यसै गरी मणिसेनकै सन्तान सेन चबेगु परिवारमा हाल पुस्ता २७ पुस्ता चलिरहेको छ। (SenChobegu, 2007) सेनवंशी मणिसेनकै दरसन्तान लिङदेन जातिले भने आफ्नो वंशावलीमा हाल २२ पुस्ता चलेको देखाएको छ। (Lingden, 2010) यसरी तुलनात्मक रूपमा हेर्दा लिङदेन वंशावलीमा वंशक्रममा ८ पुस्ता छुटेको देखिन्छ।

जेहोस्, फयङ परिवारमा सेनवंशबाट साँबा हुँदै वर्तमा फयङ करिव २८ पुस्तामा पुगेको छ।

६.५ साइनो तलमाथि परेको अवस्था

अध्ययनका क्रममा एउटा अचम्म के कुरा थाहा भयो भने वर्तमानमा प्रचलित कतिपय साइनो र वंशावलीले देखाएको साइनो तलमाथि परेको रहेछन्। समकालीन पुस्ताका दाजुभाइमा प्रचलित साइनो तलमाथि परेको वंशावलीले देखाउँछ। उदाहरणको लागि इ१० पुस्ताबीच साइनो दाजुभाइ हुनुपर्नेमा काकाभतिज बोल्ने गरिन्छ। इ१० र इ११ बीच काका–भतिज वा तुम्बा (बडाबा)–भतिज हुनुपर्नेमा दाजु–भाइ साइनो चलेको रहेछ।

वंशावलीको पहिलो खाका वि.सं. २०५६ सालमा प्रकाशित भएको थियो। त्यही नमुनाको आधारमा हाल वंशावली अद्यावधिक गर्ने काम सम्पन्न भएको हो। करिब दुई दशक अवधिमा फयङ साँबा समुदायले आ–आफ्नो नाम, पुर्खाको नाम तथा नाता आदि अध्ययन र विश्लेषण गर्न पर्याप्त समय उपलब्ध थियो। सूचना अद्यावधिक गर्ने काममा प्रायः सबैको सहभागिता पनि थियो। जब सूचना सङ्ग्रहित, अद्यावधिक गरी टेबुलमा राखेर पुस्ताक्रम गणना गर्दा हाल बोलीचालीका कतिपय साइनो तलमाथि परेका देखिन्छन्।

वंशावलीमा वंशक्रम मापनलाई विभिन्न कोणबाट कसी लगाएर अद्यावधिक गरिएको छ। अतः वंशावलीले खुट्याएको साइनोमा सबैले ध्यान दिनु जरूरी छ। उदाहरणका लागि धनकर्ण (इ५) का सन्तान धर्मध्वज मुदेनका सन्तान र चासमुखी (इ५) कौसिङका दरसन्तानविच साइनो तलमाथि भएका छन्। यसै गरी धनकर्णका सन्तान तिलोकसिंह, धर्मध्वज (मुदेन)का दरसन्तानमा पनि साइनो तलमाथि परेका छन्। यो कसरी हुनगयो भनेर सामान्य विश्लेषण गरिन्छ। मेवाखोलाबाट हाङपाङ झर्दा समूहगत रुपमा झरेका र समयक्रम फरक पर्न जाँदा साइनो तलमाथि परेको अनुमान गरिन्छ। चुँवाखोला वारी र पारी बस्ने फयङ साँबा परिवारको समूह अलग अलग समयमा हाङपाङ आइपुगेका थिए भनी सहज अनुमान गर्नसकिन्छ। त्यसैले त्यो चुँवापारि र चुँवावारिका नातामा तलमाथि पर्न गएको हो।

भौगोलिक दृष्टिले हेर्दा चुँवा खोला दक्षिणमा पर्ने साँबा बसोबास गर्ने क्षेत्रफल उत्तरतर्फका

साँबा बसोबास गर्ने क्षेत्रभन्दा अलि साँगुरो छ। खोला उत्तरको साँबा फयङ क्षेत्र अलि फराकिलो छ। यसकारण मेवाखोलाबाट हाङपाङ आएर बस्ने पहिलो समूह यही चुँवाखोला उत्तर क्षेत्रमा बस्ने धर्मध्वजका सन्तान हुन् भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। अर्को कुरो कौसिङका सन्तान फैलिएपछि चुँवा दक्षिणमा साँगुरो भएकाले जग्गाको खोजीमा बलसिंह भुटान गएका थिए भनी अनुमान गर्न सकिन्छ। चासमुखी, कौसिङका सन्तान बलसिंह भुटान गए भने अर्काभाई याखा चन्द्रवीर चुँवापारी बसे ।

यसै गरी धनकर्णका सन्तान तिलोकसिंह र धर्मध्वजका दरसन्तानबिच साइनो फरक परेको छ। यो कसरी भयो भनी जिज्ञासा थियो। वंशावली अध्ययन क्रममा पाँचथरका फयङ साँबा परिवारका सदस्यले के सम्झिए भने अघि उनीहरूका एक परिवारका सदस्य तिलोकसिंह ससुरालीको नाता पछ्याउँदै हाङपाङ गएका थिए। यसबाट के थाहा हुन्छ भने तिलोकसिंह र धर्मध्वज धनकर्णका सन्तान भए तापनि उनीहरू एकैचोटी हाङपाङ गएका होइनन्। तिलोकसिंह केही पछि हाङपाङ पुगेका थिए, फलस्वरुप साइनो लगाउँदा फरक परेको थियो भनेर हाल वंशावली विश्लेषणबाट थाहा भएको छ।

एकै वंश भए तापनि विभिन्न कालखण्डमा दाजुभाइ भेट हुँदा कारणवस साइनो तलमाथि पर्नजाँदा उक्त स्थानमा दीर्घकालीन रुपमा साइनो गडबड भएको पत्ता लाग्यो। यस्ता भुल देखिएमा सुधार गर्दै जानुपर्दछ।

६.६ थर, उपथर बोलाइ लेखाइ अभ्यास

परिवारभित्र तथा समुदायमा फयङ साँबा थर उच्चारण, बोलाइ लेखाइमा एकरुपता छैन। बोल्दा वा लेख्दा कतै फयङ, फेयङ, फैयङ भनेको वा लेखेको पाइन्छ।

ऐतराज फयङद्वारा संकलित तथा यो लेखकले प्रकाशित गरेको 'फेयङहाङ साँबा वंशावली' मा फेयङ थर उल्लिखित थियो। हामीले त्यसबेला फेयङ नै सही होला भन्ने ठानेका थियौं। तर विभिन्न स्रोत सामग्री, शब्दकोश अध्ययन गर्दा त्यसमा सुधार गर्नु पर्ने अवस्था आयो।

फेयङका पुर्खा फेक्वान्छाङ र भाइ फेन्छाङ्वाको नाममा फे (एकार) भएकाले फेयङ सही होला भन्ने सोचाइ थियो। यसबारे लिम्बू साहित्य र स्रोत अध्ययन गरियो। नामकरणसम्बन्धी किरात लिम्बू जनबोली विचार गरियो। किरात लिम्बू शब्दभण्डार (शब्दकोश)मा फयङ शब्द भेटियो। जुन शब्दले साँबा उपथरसित तादात्म्य राख्दथ्यो। यसरी फयङ शब्द अर्थपूर्ण ठहरिन गयो।

फयङ वर्णको व्युत्पत्ति केदाउँदा यो वर्ण मानिसले लगाउने पहिरन झल्लरीझैं झुलेको वा हल्लिएको अर्थमा यो शब्द कहिएको पाइन्छ। फयङ साँबा किंवदन्तीले फयङ उपथर उनीहरूको लगाएको पहिरनको हल्लाइका आधारमा फयङ नाम रहेको बताउँछ। त्यसैले फयङ शब्दकोशको अर्थ र थर व्युत्पत्तिका आधार केलाउँदा फयङ भन्नु नै उचित ठहर्दछ।

हाल लिम्बू शब्दकोश प्रकाशित भएका छन्। शब्दकोशमा 'फयङ' शब्दले झल्लरी अर्थात् कपडाको हावामा हल्लिने भाग भन्ने जनाउँछ। फयङ किंवदन्तीमा फयङको लुगा लगाएर हिँड्दा 'फयङ–फयङ' हल्लिएकाले यही अनुकरणात्मक शब्दबाट उसको परिचयवोधक संज्ञा फयङ थर रहेको हो। किरात लिम्बू शब्दकोशमा 'फयङ' शब्दले यही कपडाको हल्लिने कृया जनाउने ‘झल्लरी’ बुझाउने हुँदा फयङ शब्दले नै किंवदन्ती अनुरुपको अर्थ दिन्छ। अतः फयङ लिम्बू भाषातत्वले 'फयङ' ध्वनि उच्चारण गर्दा व्यतिरेकी (अर्थभेदक) भाषिक ध्वनि चिन्दछ। अतः लिम्बू समुदायद्वारा प्रयुक्त वर्ण 'फयङ' लेख्नु नै तर्कसम्मत छ।

आजभन्दा दुईदशक अघि प्रस्तुत उपथरलाई अन्य जातिका लिम्बूले कसरी बोल्छन् वा लेख्छन् लिखित प्रमाण थिएनन्। अर्थात् लिम्बू साहित्य, इतिहास तथा पुस्तकमा यो उपथरबारे जानकारी उपलब्ध थिएनन्। सन् २०११ र २०१२ मा प्रकाशित दुईजना किरात लिम्बू लेखकले यो उपथरलाई आफ्नो पुस्तकमा उल्लेख गरेका छन्। रत्नकुमार ईङनाम लिम्बू र गोविन्दबहादुर तुम्बाहाङले साँबा

थरमा पाइने विभिन्न उपथर उल्लेख गरेका छन् र उनीहरूले साँबाको उपथर 'फयङ' उल्लेख गरेका छन्। (Ingnam, 2012; Tumbahang, 2011)

फयङ थरलाई अङ्ग्रेजी हिज्जे Phayang, Phyang, Fayang, Fyang लेख्ने गरेको पाइन्छ। तर शब्दोच्चारणसम्बन्धी विज्ञानले Phyang नै मौलिक ध्वनि निकट देखिन्छ। ती शब्दहरूलाई भाषाशास्त्रीय कसीमा घोटेर हेर्दा यस्तो देखिन्छ।

Phonetics and Transcription

Phayang (Phayang) फायाङ (अङ्ग्रेजी उच्चारण)

Fayang (Fayang) फायाङ (अङ्ग्रेजी उच्चारण)

Fyang (Fyang) फायाङ (अङ्ग्रेजी उच्चारण)

Phyang (Phyang) फ्यङ (अङ्ग्रेजी उच्चारण)

Reference: https://tophonetics.com

माथि 'Pha' /'Fa' दुवैको उच्चारण 'फा' सुनिन्छ । यद्यपि देवनागरी (संस्कृत) लिपिको 'फ' लाई अङ्ग्रेजी वर्णमालामा 'Ph'अक्षरले सङ्केत गर्दछन्। (Cardona, 2013) माथि देखाइएको तालिकालाई तुलनात्मक विश्लेषण गर्दा फयङ संज्ञालाई अङ्ग्रेजीमा (Phyang) लेख्दा बढी मौलिक ध्वनि निकट सुनिन्छ। यो पनि सही उच्चारणको हिसाबले शतप्रतिशत सही भने छैन। यद्यपि Phyang लाई उच्चारणका दृष्टिले तुलनात्मक रूपमा सुदृढ देखिन्छ।

'य' व्यञ्जन अन्तस्थ व्यञ्जन हो। यसमा 'य–अ', 'य–ए', 'य–आ' ध्वनि एकार्काका नजिक रहन्छन् । मौलितकताको दृष्टिले यहाँ 'य–अ' अन्तस्थ व्यञ्जन 'फय (अ)ङ' सही मानिन्छ। अङ्ग्रेजीको 'Ph' ले माथि 'य(–आ)' अन्तस्थ व्यञ्जनको ध्वनि सङ्केत गर्दछ। त्यसैले अङ्ग्रेजी होस् चाहे नेपालीमा लिम्बू शब्द, ध्वनिको शतप्रतिशत न्याय सम्भव छैन। यद्यपि के गर्दा बढी न्याय हुन्छ, भाषासम्मत, तर्कसम्मत हुन्छ त्यसलाई ध्यान दिनु पर्दछ। यहाँ Phyang तुलनात्मक मान्य हिज्जे ठहरिन्छ।

यस्तै अर्को शब्द छ साँबा। यसलाई साँबा, साम्बा, साँवा, सावा आदि लेख्ने चलन छ। पहिले यसलाई भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोणले केलाऔँ।

Phonetics and Transcription

Samba (Sæmbə) साँबा/साम्बा (अङ्ग्रेजी उच्चारण)

Saba (Saba) साँबा/साबा (अङ्ग्रेजी उच्चारण)

Sanba (Sanba) सान्बा (अङ्ग्रेजी उच्चारण)

Sawa (Sawa) सावा (अङ्ग्रेजी उच्चारण)

Reference: www.toPhonetics.com

माथि तालिकामा अङ्ग्रेजी भाषाको उच्चारणसम्बन्धी विज्ञानले साँबा थरलाई अङ्ग्रेजी जिब्रोमा परीक्षण गर्दा Samba, Saba लेख्ने सङ्केत दियो। तर Sanba (सान्बा), Sawa (सावा/ सव/ सवा)पढ्दा नेपाली, लिम्बू दुवै उच्चारण प्रणालीले निकाल्ने ध्वनिसित अङ्ग्रेजी हिज्जेले धारण गर्ने ध्वनि उति मेल खाँदैन। उसोभए Samba (साँबा/ साम्बा) र Saba (साबा/ सब) मध्ये कुन उचित होला? भन्ने सवाल उठ्छ।

साम्बा (Samba) शब्दका हिज्जे उच्चारण गर्दा साँबा/ साम्बा ध्वनि उत्पन्न हुन्छन्। उता Saba साबा हिज्जेद्वारा उत्पन्न ध्वनिमा नासिक्य ध्वनिको अभाव रहन्छ। यो शब्द साबा/सब ध्वनि निकट सुनिन्छन् । अतः Samba लाई नेपालीमा उच्चारण गर्दा उत्पन्न ध्वनि साम्बा र साँबा दुवै ध्वनिसाम्य (Homonym) सुनिन्छन्। तर Saba नेपाली उच्चारण हुँदा निकाल्ने ध्वनिमा भने मूलभूत भिन्नता सुनिन्छ। यो मौलिक लिम्बू उच्चारण भन्दा दूर सुनिन्छ। फलस्वरुप Saba उच्चारणले शब्दको मौलिक स्वरुप र अर्थमा विकृती निम्त्याउँछ। अतः Samba साम्बा/ साँबा हिज्जे र उच्चारण दुवै पक्षमा बलियो देखिन्छ। यो विकृत हुने सम्भावना कम छ । अतः यो लेखक साँबा Samba हिज्जे उपयुक्त ठान्दछ।

६.७ सेनबाट स्रेङ/ सेरेङ/ सेनेहाङ अपभ्रंश

विभिन्न वंशावलीका आधारमा फयङ साँबाका पुर्खा सेरेङ/ स्रेङ/ श्रेङ/ सेनेहाङ हुन्। चङबाङ पुङ मुन्धुम तथा फयङ मुन्धुमले आफ्नो एक पुर्खा सेरेङ साम्माङ भनी उल्लेख गरेको छ। (Chongbang, 2009; SenChobegu, 2007; PhyangMB, 2019) यस आधारमा चङबाङ साँबा, फयङ साँबा निकटवर्ती भाइ हुन् तथा उनीहरूका पुर्खा सेरेङ/श्रेङ देव साँबा हुन्।

चङबाङ साँबा वंशावलीबाट चङबाङ साँबालगायत फयङ साँबाको पुर्खा सेनेहाङ अर्थात् सेन हुन् भन्ने जानकारी पाइए तापनि फयङ र सेरेङ गाँसिएका स्पष्ट वंशवृक्ष वंशावलीमा उल्लिखित छैनन्। यद्यपि चङबाङ साँबाको पुङ मुन्धुमले भने चङबाङ र सेरेङ साम्माङ सम्बन्ध बताउँछ। यसै गरी फयङ मुन्धुमले सेरेङ साम्माङ आफ्ना पुर्खा भएको जनाउँछ। यस आधारमा सेरेङ साम्माङ वा सेरेङ तथा चङबाङ र फयङ सम्बन्धित भ्राता हुन् भन्ने सङ्केत पाइन्छ।

उल्लिखित सेरेङ–चङबाङ–फयङ सम्बन्धलाई समर्थन गर्ने एक भरपर्दो स्रोत किरात सेनेहाङ लिम्बू वंशावली हो। (Chongbang, 2009) उक्त वंशावली अध्ययन गर्दा सेरेङ/ स्रेङ र फयङ साँबाबीच अन्तःप्रजनन अनुचिन्ह फेला पर्दछन्। सेन, सेरेङ, चङबाङ, फयङ रक्तअनन्या भ्राता हुन्। वंशावलीजन्य वंशवृक्ष तथा ऐतिहासिक वंशवृक्षाका आधारमा सेरेङ/ स्रेङ भनेको सेनकै अपभ्रंश रुप हो। यसबाट सेनबाट सेरेङ/ स्रेङ लगायत साँबा विकसित भएको प्रष्ट हुन्छ। अतः साँबाका पुर्खा सेन वंश हुन्। यसलाई विस्तारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ।

किरात सेनेहाङ थेगिम लिम्बू वंशावली तथा इतिहास (वि.सं. २०६४) ले विभिन्न थरीका लिम्बूका उत्पत्ति बारेमा महत्वपूर्ण जानकारी दिएको छ। सेन थेगिम लिम्बू वंशावलीले आफ्ना पुर्खा पहिल्याउने क्रममा आफू सेनवंशी अभिसेन (उद्धिम सेन) को दरसन्तान भएको जनाएको छ। अभिसेनपछि पदमसेन, लारासेन, फोरासेन र चुडामणि सेन भए। चुडामणि सेनका चार सन्तानमा जेठा सेन्सेनेहाङ्ग/ सेनेहाङ, माइला साँबासेन/साँबासेरेङ, साइँला सुरदसेन र कान्छा मणिसेन थेगिमहाङ भए। (SenChobegu, 2007)

किरात लिम्बू सेनेहाङ लिम्बू वंशावली (वि.सं. २०६४) अनुसार जेठा सेन्सेनेहाङ्ग सिदिइङहाङ पोक्लाबाङ गइबसे र उनीबाट पछि माङधुम्बो, इङ्वारम, सेनथेबे थरका लिम्बू उदविकसित भए। माइला सावासेन (सावासेरेङ/ साइतहाङ) मेवाखोला गइबसे। उनीबाट पछि स्रेङ, साँबा, मादेन, लाबुङ, चोङबाङ, मुदेनहाङ, तङदप्पा, मिफेङगेन, ताम्मादेन र सुलुङदिन थरका लिम्बू उदविकास भए। (SenChobegu, 2007)

त्यसैगरी साइँला सुदरसेनबाट पछि हेम्ब्या/हेम्भ्या, इथिङ्गु, सिंगु, र थुप्पोको थेबे विकसित भए। कान्छा मणिसेनबाट पछि योङहाङ, नेम्बाङ, चोबेगु, हाङसरुम्बा, केरुङ र थोक्लिहाङ थरका लिम्बू विकसित भए। उक्त वंशावलीअनुसार योङहाङको एक हाँगो पछि सेम्बु र लिङदेन थरका लिम्बूमा परिणत भए। चोबेगुबाट पछि फेजोङ र याङदेम्बा थरका लिम्बू थरले चिनिए। (SenChobegu, 2007)

मणिसेनका चार सन्तान चौदण्डी कोशीबराह क्षेत्रबाट साँगुरी नाघेर धनकुटा जिल्लाको बोधे गाविस वडा नं. ५ मा पर्ने तम्बरखोलाको किनार सधाममा भन्ने स्थानमा गइबसे। पछि छुट्टिने बेलामा सम्झनास्वरुप चारभाइले एकेक ढुङ्गा गाडेर छुट्टिए, जसलाई हाल हाङसेनलुङटार (अपभ्रंश भएर हाङसेनमोरङटार) भनिन्छ। (SenChobegu, 2007)

त्यसबेला गाडिएका ती चार ढुङ्गामध्ये तीनओटा ढुङ्गा वि.सं. २०१२ सालमा विधर्मीहरूले नष्ट गरिदिए भन्ने बुढापाकाले भनाइलाई उक्त वंशावलीमा उल्लेख गरिएको छ। प्रमाणस्वरुप वंशावलीले वि.सं. १९९७ सालतिर लेप्टेन जसपति चोबेगु थेगिमहाङ लिम्बू, सुब्बा दगलसिंह सेन चोबेगु थेगिमहाङ लिम्बू र सुब्बा मानबहादुर चोबेगु थेगिमहाङ लिम्बू मिलेर तयार पारिएको हस्तलिखित प्रथम वंशावली अघि सारिएको छ। वंशावलीमा बराहक्षेत्रमा रहेको सेन वंशको भग्नावशेष महलको खण्डहरको चित्र र हाङसेनलुङटारमा ४ देखि ६ फुट अग्ला चार ढुङ्गाबारे सचित्र जानकारी दिइएको छ। (SenChobegu, 2007)

चुडामणिका सन्तान माइलो भाइ साँबासेन (साँबासेरेङ/साइतहाङ) शब्द वा ध्वनिलाई विश्लेषण गर्दा थाहा हुन्छ कि 'साँबासेन' संज्ञामा 'साँबा' र 'सेन' शब्दको योग छ। सम्भवतः माइला

भाइ कार्यदक्षतामा साम्बा (फेदाङ्बा) थिए कि भन्ने आशय पनि लुकेको देखिन्छ। जेहोस्, ऊ सेनवंशी थियो भन्ने कुरा नाममा रहेको सेन संज्ञाले बताउँछ। साँबासेन र साँबास्रेङ एकै हो भन्ने कुरा वंशावलीले कोष्ठमा जनाएको "साँबासेन (साँबासेरेङ)" ले स्पष्ट गरिदिएको छ। (SenChobegu, 2007)

अतः 'साँबासेरेङ' नाम थरभित्र 'साँबा' र 'सेरेङ' शब्दहरूको योग रहेको स्पष्ट हुन्छ। साँवासेरेङको यही साँबा ध्वनि नै उनका दरसन्तानका साँबा थरमा सरेको विश्लेषण गर्न सकिन्छ।

६.८ किरात किरात–सेन–साँबा वंश

सेनवंशी चुडामणि सेनका माइला सन्तान साँबासेरेङ/ साँबाश्रेङ चौदण्डी चतराबाट साँगुरी, धनकुटा सङ्गमटार हुँदै उँभो तम्बर खोला लागे। यही क्रममा उनी हालको पाँचथर पुगे। तम्बरखोला गडतिर हुँदै पाँचथर हुँदै अन्ततः उनी ताप्लेजुङको मेवाखोला थुम पुगे। त्यहाँ फयङ उपथरसहित अन्य साँबाहरू उत्पत्ति भए। (Chongbang, 2009; SenChobegu,2007; Yonghang, 2011, PhayangTB, 2019)

फयङ साँबा उत्पत्ति मुन्धुममा कोशीबराहबाट एक सिकारी दल तम्बर खोलाको तिर समातेर हिँडेको कथा पाइन्छ। जानेक्रममा याङरुप पुगेपछि समूहबाट एक भाइ छुट्टिए। पछि उक्त भाइबाट योङहाङ र थेगिम थरका लिम्बू उदविकास भए। नाल्बोमा बँदेलको सिकार गर्ने साराताप्पा/ श्राताप्पालाई चङबाङ साँबा वंशावलीले सेनेहाङ राई वंश बताएको छ। यसबाट चङबाङ, फयङ लगायतका साँबा भए। यसले योङहाङ, थेगिम र साँबा पुर्खा पनि अघि एकै रहेछन् भन्ने थाहा हुन्छ।

चङबाङ, फयङ लगायतका साँबाका पुर्खा नाल्बो पछि मेवाखोला साँबामा पुगेका थिए। त्यहाँ पुग्नअघि उक्त स्थानमा साँबाहाङले राज्य गरिसकेका वा बसोबास गरिरहेका थिए। त्यसबेला उक्त स्थानको नाम साँबा रहिसकेको थियो।

उक्त स्थानमा पछिबाट पुगेका सेन वंश साराताप्पा–फेम्बुनहाङका सन्तान चङबाङ, फयङलगायत आठ साँबा भू–अभिधा (Toponym) को आधारमा साँबा कहलाइएको बताइन्छ। (Chongbang, 2009) तर सारातप्पा, फेम्बसनहाङका सन्तान साँबा कहलिनुको प्रमुख कारण उनीहरू साँबासेरेङका दरसन्तान थिए। उनीहरूका पितृ साँबासेरेङ भएकाले सेन वंशको सम्बन्ध जनाउन उनीहरूले साँबा थर ग्रहण गरेको यो लेखकको विश्लेषण छ। किनभने उनीहरू सेनवंशी चुडामणि सेनका दरसन्तान थिए। चङबाङ बंशावलीमा उनीहरूका पुर्खा सेन र राई पद्वीधारी थिए। वंशावलीमा साँबाका सेन वंशी पुर्खालाई सेनेहाङ राई भनिएको छ। (Chongbang, 2009)

सेन वंशसंग साँबा लगायत योङहाङ पुर्खा सम्बन्धित रहेको जानकारी योङहाङ वंशावलीमा पाइन्छ। योङहाङ वंशावलीअनुसार सिमाङगढमा (१) अभि (उदिय) सेन, (२) पद्म सेन, (३) लारा सेन, (४) फोरा सेन र (५) चुडामणि सेन थिए। तीमध्ये वि.सं. १३२४ मा चुडामणि सेनले नेपालको भूभागमा शासन गर्दथे। त्यसकालमा राज्यविस्तार गर्दै गयासुद्धिन तुगलकले सिमाङगढबाट उनलाई विस्थापित गरिदिए। त्यहाँबाट चुडामणि सेन आफ्ना सन्तान तथा दलबलसहित पूर्वतर्फ लागे र हालको चतरा चौदण्डीमा आएर राज्य स्थापना गरे। उनको त्यही परलोक भयो। यिनै चुडामणि सेनका सन्तान सेनेहाङका दरसन्तान पछि योङहाङ भएको कुरा उक्त वंशावलीले बताएको छ। (Yonghang, 2011)

योङहाङ वंशावली अनुसार चुडामणि सेनका चारभाइ छोराहरू वि.सं. १३८८ मा साँगुरी भञ्ज्याङ नाघेर भित्री पहाड सङ्गमटार पुगेर बसोबास गर्न थाले। त्यहाँ सातवर्ष बसेपछि साइँला भाइ सेनेहाङले तम्बर खोला पारि जाने इच्छा देखाए। उनी छुट्टिनअघि चारै दाजुभाइले स्मृतिस्वरुप एकएकओटा ढुङ्गा गाडे जो हाङसेम्मालुङ नामले चिनिन्छ। त्यसपछि चार भाइ सेनेहाङ तम्बर खोला पारि गए। सिम्राघाटमा पुगेर त्यहाँ उनीहरू सातवर्ष बसे। त्यहाँबाट पोक्लाबाङ तेह्रथुम छुट्टिएका सेनेहाङले पोक्लाबाङका राजालाई पराजित गरी शासन गर्न थाले। (Yonghang, 2011)

अन्य तीन भाइ उँभो तम्बर खोलाको शिरतर्फ लागे। वंशावली अनुसार याङरुपमा पुगेर एकभाइ पुनः छुट्टिए। उनका साङदिनहाङ र सुयपहाङ नामका दुई छोराहरू थिए। उनका सन्तान कालान्तरमा योङहाङ भए। याङरुपमा वि.सं. १३९६ मा नाहाङले राज्य गरे। (Yonghang, 2011)

जेठो भाइ आफ्नो ससुराली तम्बरखोला भएकाले ऊ त्यतै लाग्यो। कान्छाभाइ चचनुसेन्छेने सेनेहाङ मेवाखोलाको शिरतर्फ लाग्यो। यसरी मेवाखोला र तम्बरखोला पुगेर सेनवंशी सेनेहाङबाट कालान्तरमा साँबा राई लिम्बू उद्विकसित भए। (Yonghang, 2011)

योङहाङ वंशावलीले उल्लेख गरेको चचनुसेन्छेनु सेनेहाङलाई चङबाङ साँबा वंशावलीले आफ्ना पुर्खा सेनेहाङ राई भनी उल्लेख गरेको छ। उक्त वंशावलीका आधारमा चङबाङ, फयङ लगायत आठ साँबाका पुर्खा सेन वंश सारातापा/ साँबासेरेङ भएको विश्लेषण गरिन्छ। यिनै साँबासेरेङ/ सारातापा र उनका सन्तानले नाता जनाउन साँबा थर ग्रहण गरेका थिए मान्न सकिन्छ। जेहोस्, साँबासेरेङ, सारातापाका दरसन्तान मेवाखोलामा स्थापित भए। उनीहरूबाटै साँबा थर तथा उपथरको विकासक्रम चल्यो। (SenChobegu, 2007; Chongbang, 2009; Yonghang, 2011)

यही साँबा सेरेङका दरसन्तान चङबाङ साँबा, फयङ साँबालगायत आठ साँबाका पुर्खा भएको कुरा चङबाङ साँबाको जातीय मुन्धुम पुङ मुन्धुमले पनि बताएको छ। (Chongbang, 2009) उक्त मुन्धुमले सेरेङ/श्रेङ साम्माङ भनेर साँबासेरेङलाई नै सङ्केत गरेको छ। यसबाट थाहा हुन्छ कि चङबाङ, फयङ साँबा मुन्धुममा वर्णित सारातापा साँबासेरेङका दरसन्तान हुन्। उनै साँबासेरेङको साँबा पदवी उनका दरसन्तामा थर रहन गयो। अघि साँबाहाङ थरका किरातबाट भूअमिधा (Toponym) साँबा गाउँ रहेको आधारमा मात्र सेन वंशका दरसन्तानले साँबा थर ग्रहण गरेको नभइ सेन वंशका साँबासेरेङ पितृका नामका आधारमा नाता जनाउन उनका दरसन्तानले आफूलाई साँबा भनेर चिनाएका हुन्।

विजयपुरको किरातकालीन इतिहास अनुसार सोह्रौँ शताब्दीको किरात राज्यका तराई भूभागमा चङबाङ र सेरेङहाङ/ श्रेङहाङ सुब्बा भइ आ-आफ्नो क्षेत्र शासन गरेका थिए। (Chemjong, 1974) उक्त तथ्य चङबाङ साँबा र फयङ साँबाका पोङ मुन्धुममा बताइएको पितृदेव सेरेङ/ श्रेङ साम्माङ सन्दर्भसंग जोडिन्छ।

यही आधारमा फयङ साँबा, चङबाङ साँबा र सेरेङ/ श्रेङ अघि सगोत्री थिए। यिनीहरूबीच रक्तगत अनन्या रहेको सङ्केत मुन्धुमले प्रकट गरेको छ।

६.९ साँबा भूअमिधा

वंशावलीमा उल्लिखित किरात लिम्बुवानमा सेन वंशको आगमन भएको घटनाक्रम चौधौँ शताब्दीको हो। लिम्बुवान गठन छैटौँ शताब्दीतिर भइसकेको थियो। लिम्बूवान गठनताका मेवाखोला, साँबाको नाम इतिहासमा उल्लेखित छ। यसबाट सेन वंशी साँबासेरेङभन्दा अघि नै साँबा स्थान भूअमिधा र जातीय थरको नामकरण भएको थाहा हुन्छ।

साँबा भूअमिधा र जातीय पहिचान जनाउने साँबा थरको विकास छैटौँ शताब्दी भन्दा अघि नै भएको किरात इतिहासले जनाउँछ। साँबा ठाउँ र थरको विकास हुन निकै लामो समय लाग्दछ। त्यसकारण कुन समयमा कहाँबाट आएका किरात अग्रजबाट उक्त साँबा भूअमिधा र थर रहन गएको भन्ने तथ्य पहिल्याउन ऐतिहासिक स्रोत खोतल्नु पर्दछ।

भारतीय इतिहासकार पाण्डेअनुसार भारतमा कुसान आक्रमणपछि सन् ३४०–४५५ तिर त्यहाँका हुण, सेन, लिच्छवी हिमालयमा पसे र ती किरात लिम्बू भए। (Pandeya, 2013) अर्का एक किरात सेन लिम्बू लेखकअनुसार कुसाण आक्रमणपछि सन् ८९ तिर नागा, सेन र लिच्छवी किरात देश पसे र ती किरात लिम्बू भए। (SenChobegu, 2007)

यिनै ऐतिहासिक तथ्यलाई टेकेर हामी माथिको सवालको जवाफ भेट्न सक्दछौँ। पहिलो शताब्दीदेखि पाँचौँ शताब्दीमा माथि उल्लिखित हुण, सेन, लिच्छवी, नागा वंशबाट मेवाखोला

तम्बरखोला प्रवेश गरेको सङ्केत मिल्दछ। त्यही आधारमा तिनीहरूमध्येबाट साँबाहाङ तथा साँबा थर र भूअमिधा रहन गएको अनुमान गर्न सकिन्छ। साँबाहाङबाट साँबा गाउँ भूअमिधा चलेको अनुमान गर्न सकिन्छ।

६.१० साँबा र जनैवरण

किरात लिम्बूका कुलदेवता महादेव शिव भनी इतिहासकारहरूले बताएका छन्। (Mabohang and Dhungel, 1990)

नाङ्गो आँखाले हेर्दा पनि लेखकले देखेका घुमेका मेवाखोला, तम्बरखोला, हाङपाङ, सङ्खुवासभालगायतका क्षेत्रमा प्रसस्त मात्रामा शिवालय थिए। ती शिवालय र गुठीहरू आज हाम्रै आँखाका सामु मासिएका छन्।

यसै सन्दर्भमा मेवाखोला माद्यमिक विद्यालयका स्थानीय शिक्षक तथा संस्कृतिका जानकार मोहनचन्द्र फयङ साँबाले मेवाखोलास्थित सुन्दर प्राकृतिक झरना फङफङे झरना नजिक रहेको ओढारभित्र शिवलिङ्ग, त्रिशूल भएको जानकारी लेखकलाई दिएका थिए। (M.C. PhyangSamba, personal communication, November 1, 2019) उक्त शिवलिङ्ग साँबाका पुर्खा सेनले स्थापना गरेको विश्वास गरिन्छ। किनभने फङफङ्गे झरना जसलाई लिम्बू भाषामा फङफङदेन भनिन्छ, उक्त क्षेत्र साँबा जातिको ऐतिहासिक उदगम स्थल हो। उक्त पवित्र स्थानमा शिवलिङ्ग पाइनुले साँबा जातिको कुलदेवता महादेव शिव/ थेबासाम/ थेबाहाङसाम हुन् भन्ने जनाउँछ।

वि.सं. १८६५ सालमा गिर्वाणयुद्ध विक्रम शाहले लिम्बुवानका काशी वंशका लिम्बूलाई उप्रान्त किपट नदिने परिपत्र जारी गरे। आफ्नो अधिकार खोसिने भयले लिम्बुवानका लिम्बू जाति उद्वेलित भए। फलस्वरुप वि.सं. १८६८ सालमा चारैतिरका काशीगोत्रे, ल्हासागोत्रे लिम्बू भेला (चुम्लुङ) बसी बरु काशीगोत्रेले लगाएको जनै त्याग्ने तर उनीहरूले किपट नछोड्ने निर्णय गरे। त्यसबेलाको निर्णयानुसार तीन ढाकर जनै तम्बरखोलामा बगाइदिए भनी इतिहास बताउँछ। (Ingnam, 2012) त्यसबेलाको बसेको भेलाले गरेको सहमति अनुसार उप्रान्त काशीवंश तथा ल्हासावंशबीच बिहेबारी चलाउने पनि निर्णय गर्‍यो।

वि.सं. १८६८ मा काशीगोत्रे लिम्बूले तम्बरखोलामा जनै बगाएको घटनाको सम्बन्ध नुनपानी सन्धि (वि.स. १९३१) घटनाक्रमले पनि पुष्टि गर्दछ। हिन्दु प्रभावित गोरखाली मगर, सेन, खसले शरीरमा जनै भिर्दथे। काशीगोत्रे साँबा लिम्बूले हिन्दु प्रभावले जनै भिर्ने गरेको तथ्य नुनपानी सन्धि घटनाक्रमले सगोत्री देखाएबाट भेद खुल्दछ। लिम्बूसित एकतावद्ध भइ आफ्नो पनि किपट प्रथा कायम राख्न मात्र काशीगोत्रे साँबाले त्यसबेला आफ्नो जनै फुकालेर तम्बरखोलामा फालिदिएको घटनाक्रमबाट एकीन हुन्छ।

अतः त्यसबेला काशीगोत्रे साँबाले लिम्बू जातिले मात्र पाउने जग्गाको स्वामित्व थाम्नलाई मात्र काशीगोत्रे साँबाले जनै फुकालेको तथ्य खुल्दछ। (Ingnam, 2012) यो जनै भिर्ने संस्कार किरात लिम्बू र राईको मात्र सवाल होइन। किरातका अर्का एक सदस्य दनुवार पनि तागाधारी छन् । सप्तरीका दनुवारले आफू तागाधारी भएको दाबी गर्दछन्। उनीहरू गलामा बेरिएको जनै देखाउँदै आफू आर्षत्व (घोडा धर्म) मा गौरव गर्ने गर्दछन्। अरुले भलै दनु (दानव) माने पनि ती आफ्ना लागि राजर्षि हुन्। (Pokhrel, 1998)

यही काशीवंश पृष्ठभूमिका आधारमा राई, लिम्बूलाई सनातन (हिन्दु) धर्ममा समेट्ने धारणाको विकास भएको हो।

६.११ हिन्दु र लिम्बू

२०४७ सालपछि नेपालका किरात लिम्बू समुदाय आफूलाई गैरहिन्दु जनाउँदै दशैँ बहिस्कार गर्ने लहर चलेको छ। पहिचानमा अहिन्दु तथा दशैँ बहिस्कारको क्रम चलेको आज तीन दशक बढी भैसकेको छ। यस अवधिमा यसबारे गहन छलफल भएका छन्। विवादका क्रममा यसलाई रणनीतिक हतियार बनाउने जातीय राजनीतिक समुह पनि देखिए। त्यसैले विषयवस्तुको वास्तविकता ओझेलमा पर्न गयो भने जातीय सवाल अतिरञ्जित तरिकाले प्रस्तुत हुनथाले।

कुरोको चुरो थाहा पाउन पहिले हिन्दु र त्यसपछि दशैँ शब्दको अर्थ बुझ्न जरूरी छ। यहाँ यी शब्दको आ-आफ्नो बुझाइले गर्दा पनि छलफल बहकिएको छ। हिन्दु शब्दको व्युत्पत्ति पर्सियन भाषाको सिन्धु शब्द जनाउने गरी भएको थियो। सिन्धवासीलाई पर्सियाली हिन्दु भन्दथे। यो हिन्दु शब्दले आरम्भमा धर्म नभएर भौगोलिक वा जाति विशेष जनाउँथ्यो। त्यसबेला सिन्ध निवासी हिन्दु जाति मूलतः तीन प्रकारका आस्थामा विश्वास गर्ने गर्दथे। पहिलो थरीका जनुसमूह शिव अर्थात् सनातनमा आस्था गर्दथे, जसको अर्थ हो, सत्य अर्थात शिव दर्शन। दोस्रो आस्था थियो शाक्त अर्थात शक्ति वा प्रकृति। तेस्रो आस्था वैष्णव थियो जसले अवतारवाद र मोक्षमा विश्वास गर्ने गर्दथ्यो। भारतमा लामो कालसम्म ती तीन प्रकारका आस्था वौद्धपूर्व प्रचलित थिए। (Khatri, 1987)

भारतमा बौद्ध धर्मको आगमन र मुसलमान धर्मको आक्रमण भएपछि यी पुराना धर्महरू चिल्लबिल्ल अवस्थामा पुगे। (Sastri, 1940) सत्रौ शताब्दीको आरम्भमा भारतमा जब पश्चिमेली खास गरी बेलायती व्यापारीको प्रवेश भयो। समय बित्दै जाँदा उनीहरूले भारतलाई कब्जा गरे। भारतमा बेलायती राज चलेपछि उनीहरूको प्रशासन चल्न गयो। त्यसबेला लगत लिन वा सरकारी कामकाज चलाउन बेलायतीहरूले सन् १७५७ देखि १९४७ को शासनकालमा भारतलाई ईण्डिया नामाकरण गरे। (Pandey, 2023) धार्मिक सवालमा मुसलमान, इसाई धर्म बाहेकका धर्मलाई हिन्दु धर्म भनिदिए। (Gauri, 1998) जसानुसार आदिवासी तथा परम्परागत शैव, शाक्त र वैष्णव धर्म तथा बौद्ध धर्मलाई एकमुष्ठ हिन्दु धर्म भनिदिए। जसको दूरगामी प्रभाव भारत, नेपालमा जनस्तरमा परेको छ। वास्तवमा हिन्दु धर्म नामाकरण धर्मशास्त्रको पृष्ठभूमिमा नभएर बेलायती प्रशासनिक वा राजनीतिक प्रयोजनका लागि प्रयोगमा ल्याइएको थियो। अतः राजनीतिक हिसाबले हिन्दु एक भारतीय औपनिवेशजन्य संज्ञा हो।

बेलायती सत्ताले आदिवासी तथा परम्परागत भारतीय धर्महरूलाई एकमूष्ठ हिन्दु धर्मले बोलाउँदा शैव, शाक्त र वैष्णव दर्शनलाई एकिकृत रूपमा हिन्दु धर्मका रूपमा ब्याख्या गर्ने परम्पराको थालनी भयो। यसले किरात समुदायको शिव आस्था पहिचानलाई प्रभावित तुल्यायो। (Danielou & Gabin, 2003)

जसरी शिव दर्शनमा लिङ्गको परिकल्पना गरिन्छ तब योनीको अपरिहार्यता हुन्छ। त्यसैले शिव दर्शनले योनी वा प्रकृतिलाई शक्ति वा मातृत्व तत्वका रूपमा अवलम्बन गरेको छ। त्यसैले शिवको परिकल्पना गर्दा लिङ्का साथै योनी वा शिवका साथै पार्वति वा शंकरका साथमा उमाको परिकल्पना गरिन्छ। (Danielou & Gabin, 2003) यसै सिलसिलामा किरात लिम्बूले मान्ने थेबा र युमालाई अरूले शंकर र उमा वा शिव र पार्वतीका रूपमा चिन्दछन्। भित्री बुझाइ (इमिक दृष्टिकोण) र बाहिरी बुझाइ (इटिक दृष्टिकोण) मा रूप फरक भए तापनि सारमा ती नाम समान र तुलनीय छन्।

यहाँ बुझ्नु पर्ने अर्को कुरो लिम्बू शब्द धनुधारी जनीत जातिय शब्दले सुरूमा कुनै जातिविशेशलाई जनाए पनि कालान्तरमा दश लिम्बुवान गठन भएसंगै यो संज्ञाले राज्यका सबै जातजातिलाई लिम्बुवानवासी वा लिम्बू राष्ट्र जनायो। त्यसैले लिम्बू शब्दले आजकल जातीयता जनाए पनि यो शब्दले एउटा राष्ट्र बुझाउने अर्थ पनि बोकेको छ। त्यसैले लिम्बू एक राजनीतिक शब्द वा राष्ट्र हो। लिम्बूका अग्रज किरात सम्बन्धमा मुन्धुमले किरात राष्ट्रको बनावट खाम्बोङ्बा, ताङसाङ्बा र मुनाफेन तीन थरीका जातिबाट बनेको जनाएको छ। (Chemjong, 2003c) पं. भागव दत्ता अनुसार किरात जातिको ऐतिहासिक पतन देवासुर सङ्ग्रामपछि भएको थियो। उनी अनुसार किरात अर्थात् असुरभित्र हैहय, शक, यभन, खम्बोज वा खाम्बोजा, किरात, पल्लव र परद जाति पर्दछन्। (Datta, n.d., p106)

यसैले लिम्बू समुदायभित्र विविधता छ। खाम्बोङ्बा वा काशीवंश शिव दर्शनमा आस्था गर्दछन् भलै कसैले हिन्दु भनोस्। ताङसाङ्बा वंश वा जाति जीववाद र आत्मवादमा आधारित बोन धर्ममा आस्था गर्दछन् फलस्वरूप उनीहरू प्रकृतिपूजा, आत्मा वा पितृपूजा र धामी वा फेदाङमा विश्वास गर्दछन् भलै कसैले उनीहरूलाई बोन वा प्रकृतिपूजक भनोस्। यसै गरी मुनाफेन वंश तिब्बतमा विकसित बुद्ध बोन अर्थात यूमा धर्ममा विश्वास गर्दछन भलै उनीहरूलाई कसैले बौद्ध बोन वा इसाई भनोस्। यहाँ वंश भनिए पनि अब यो आस्था वा प्रभावमा परिणत भइसकेको छ। वंशावलीबाट हेर्दा कतिपय खाम्बोङ्बा वंश मुनाफेनजनित युमा धर्ममा आस्था गर्ने गर्दछन्।

हिन्दु शब्दलाई सन्दर्भ अनुसार नबुझ्दा समस्या उत्पन्न भएको छ। भारतीय औपनिवेशजन्य धार्मिक हिन्दु शब्दभित्र शैव मतावलम्बी आदिवासी किरात पहिचान पनि परेको छ। किरातलाई शाक्त र वैष्णवसहितको ब्राम्हणवादी, वर्णव्यवस्थावादी हिन्दुका रूपमा बुझ्यौ भने हामो वास्तविकता भन्दा टाढा पुग्दछौँ। ढाँचागत आधारमा उनीहरू हिन्दु भन्नाले शैव मतावलम्बी हुन्। अर्कातिर लिम्बू भन्नाले जातीय लिम्बू मात्र नभएर उनीहरू लिम्बुवानजन्य राष्ट्रिय पहिचान वा राष्ट्रबोधक पदावली पनि हुन्। यी शब्दहरूको प्रयोग र ब्याख्यामा समय र सन्दर्भ अनुसार फरक अर्थ वा बुझाइ भेटिन्छन्। फलस्वरूप आँखा चिम्लेर कुनै वस्तु छामेर आकार बताए जस्तो विवाद चलिरहेको छ।

ऐतिहासिक तथ्यका आधारमा किरातभित्र कुनै एक जात मात्र हुँदैन, बहुजाति हुन्छन्। लिम्बू भनेको पनि कुनै एक जात नभएर मिश्रित जाति भनेर बुझ्नुपर्दछ। हामीले किरात र लिम्बू संज्ञालाई जाती विशेषका रूपमा मात्र होइन सभ्यता पार गरिसकेका राष्ट्र भनी बुझ्नुपर्दछ। राष्ट्र भनेको जातीयता मात्र नभइ विविध सांस्कृतिक, धार्मिक र भाषागत संमिश्रण हुन्। त्यसैले लिम्बूबीच भाषिक, धार्मिक, र संस्कृति विविधता पाइन्छन्। त्यसमाथि वर्तमान खुला समाजमा कुनै पनि जातिका सदस्यले माथिका आयाममा आफूलाई मन पर्ने कुनै धर्म वा संस्कृति वा भाषामा आवद्धता जनाउने छुट पनि छ।

यसकारण जातीय संकीर्णताले अन्तरजातीय मात्र नभइ स्वजातीय सहमतिबाट टाढा राख्दछ। तसर्थ जातीयतिभत्र लुकेको राष्ट्रभावलाई बिर्सन हुँदैन।

६.१२ लिम्बू र दशै

माथि लिम्बू जातीय शब्द मात्र नभएर एक राष्ट्र भएको चर्चा गरियो। अब दशैँको पनि संक्षेपमा विवेचना गरौँ। दशै शब्दको शाब्दिक अर्थ हो दश दिनसम्म धुमधाम रूपमा कुनै पर्व मनाउनु। इतिहासअनुसार नेपालमा पहिले विभिन्न आदिवासी जनजाति, बौद्ध तथा आर्य संस्कृतिलाई समेटेर वर्षमा चारवटा दशैँ मनाइन्थ्यो। माघ, चैत, साउन र असोज महिनामा विभिन्न जात जातिले दशैँ मनाउँथे। जस्तै किरात लिम्बूले माघमा उँधौली, मंसिरमा न्वाँगी, साउनमा उँभौली भव्य रूपमा मनाउँछन् त्यो उनीहरूको दशैँ पर्व हो। (Manandhar, 20202)

कालान्तरमा शरद याममा बडादशैँ र वसन्तमा चैते दशैँ मनाउन थालियो। पहिले प्रकृति पूजा, कूल पूजा वा पितृ पूजाका रूपमा मनाइने दशैँ पर्वलाई अब दुर्गा पूजा अर्थात् शक्ति पूजाका रूपमा मनाउन थालियो। विभिन्न राज्यका सैनिक बल वा दुर्गमा स्थापित शक्ति वा देवीलाई दुर्गा सम्झेर शक्तिको आराधना गर्दै दशैँ मान्न थालियो। (Manandhar, 20202)

दशैँलाई साहित्यकारहरूले रामायण, महाभारतसित जोडेर ब्याख्या गर्न थाले। तब सुर र असुरको चर्चा हुन थाल्यो। आर्य प्रभावित शासकवर्ग आफूलाई सुर र विरोधीलाई असुर नामले पुकार्न थाले। रेडियो नाटक वा टेलिभिजन श्रृङ्खलामा अनार्यलाई राक्षस वा खलनायकका रूपमा प्रक्षेपण गरियो। यसरी निरन्तर विजय र पराजयको रागबीच देवत्वकरण र दानवीकरण झल्काउने हुँकारलाई सत्ताले दमनकारी रणनीतिका रूपमा अघि सारेपछि २०४७ सालमा आदिवासीको धैर्यको बाँध टुट्यो र उनीहरूले दशैँको विरोध गर्न थाले। यसै त रैथाने जातिका किपट खोस्ने

शासकले नेपाल एकीकरणमा पराजित पक्षलाई शासन प्रणालीमा समावेश गराउनु त कता हो कता साहित्यकार तथा इतिहासकारमार्फत् एकीकरणमा पराजित पक्षको उछितो काड्ने साहित्य सिर्जना गरेपछि आदिवासी विद्रोहको बीजारोपण भयो।

दश दिनसम्म विभिन्न जातिले आ-आफ्नो कुल परम्परा अनुरूप मान्दै आएको दशैँ पर्वहरूलाई हटाएर शरदको दशैँलाई राष्ट्रिय एकताको राष्ट्रिय पर्वको रूपमा सत्ताले राजनीतिक र धार्मिक आग्रहसहित अधि सा-यो। पृथ्वी नारायण शाहले नेपाल एकीकरण गरेको इतिहासकारहरूले दावी गरे तापनि त्यो गोरखाविस्तार थियो भन्ने ठहर आदिवासीले गरे। हुन पनि गणतन्त्र आइसक्दा पनि गोरखाबाट काठमाडौँमा फूलपाती भित्र्याउने परम्परा कायम छ। गोरखाबाट फूलपाती भित्र्याएर टुडिखेलमा हातहतियारसहित बढाइँ गर्नुलाई गोरखा विस्तारको पदचिन्ह वा हुँकार मान्न सकिन्छ।

नेपाल एकीकरणपछि गोरखालीहरूले अन्य तीन दशैँलाई हटाएर शरदकालीन दशैँलाई नेपाल एकीकरणको दिवसका रूपमा बडादशैँ मनाउने उर्दी जारी गरे। उक्त दशैँ पर्व लिम्बुवानमा मनाउन गोरखालीले स्थानीय सुब्बा सुभाङ्गीलाई आदेश दिए। गाउँ गाउँमा दशैँ मनाएको सुनिश्चित गर्न दशैँमा मार काटेर रगतको पञ्जा छाप घरको मूलढोकामा हानेर राख्न भनियो। स्थानीय सुभाङ्गी सुब्बाले पनि दशैँ आफूले दशैँ मनाए र अरूलाई पनि दशैँ मान्ने उर्दि गरे। कसैकसैले मारको दिन कुखुराको टाउको काटेर ढोकामा टाँसेर दशैँ मनाएको जनाउ दिनेगर्दथे। (Tamang, 2023)

आदिवासी मगर आवाजका आधारमा गोरखाली सैनिकले रातो टीकालाई विजयको प्रतीकका रूपमा विशेष महत्व दिएका थिए। १६०० सालतिर गोरखामा राजा मानसिँह खड्का मगर राज्य गर्दथे। द्रव्य शाहले उनलाई मारेर राज्य हत्याएपछि पराजित मगर राजाको रगतमा चामल मुछेर द्रव्य शाहले गोरखालीका निधारमा टीका लगाइदिए। टीका लगाउन नमान्ने मगरहरूलाई हत्या गरियो। (Magar, 2021)

त्यसै गरी उन्नाइसौँ शताब्दीमा लिम्बुवान-गोरखाली सन्धि भएपछि लिम्बुवानमा दशैँ मनाए नमनाएको चियो गर्न गोरखालीले गाउँगाउँमा जोगीलाई जासुस खटाउने गर्दथे। दशैँमा मार काटेको चिन्हका आधारमा दशैँ नमान्नेलाई सजाय हुन्थ्यो। सोही क्रममा हिन्दु शासकले लादेको दशैँ नमान्दा १९३३ सालमा धनकुटामा रिद्मा अठपरे राई र राम्लिहाङ आठपहरिया राईलाई मृत्युदण्ड दिइयो। (Thapa, 2019)

पृथ्वी नारायण शाहले दिएको दिव्योपदेशमा नेपाललाई असली हिन्दुस्तान बनाउन खोजिएको छ, जुन कुरा आदिवासी भावना प्रतिकूल मानिन्छ। इसाई पादरीलाई उपत्यकाबाट निस्कासित गरेका पृथ्वीनारायणलाई इतिहासमा पश्चिमा विरोधी चित्रण गरिए तापनि आदिवासी लेखकले त्यसलाई पत्याएका छैनन्। किनभने शाहले वेलायती अधीनस्त भारतबाट हातहतियार बन्दुक किनेर ल्याएर नेपालमा छरिएका साना साना राज्यलाई गोरखा राज्यमा गाभेका थिए। सिन्धुलीमा एकपटक वेलायतीलाई हराए पनि बेलायती आक्रमण जारी थियो। तत्कालीन बेलायती स्वार्थ तिब्बत ब्यापारको बाटो खोलिदिने शर्तमा पृथ्वीनारायण शाहले बेलायतबाट थप आक्रमण नगरिने आश्वासन पाएका थिए भन्ने आदिवासी लेखकहरूको दावी छ। (Tamang, 2023)

यसकारण रातो टीका लगाएर दशैँ मनाउने चलन गोरखा विस्तारको द्योतक भएको र आफ्नो भूअधिकार खोसिएको रूपमा नेपालका आदिवासीले सम्झेका छन्। फलस्वरूप दशैँलाई संस्कृति वा परम्परा भनेर जतिसुकै भनिए पनि यो आदिवासीका लागि उपनिवेशजन्य राजनीतिक र धार्मिक पर्व हो।

यसैले दशैँलाई नेपालीको पर्व वा हिन्दुको पर्व भनेर जतिसुकै फुके पनि यस सम्बन्धी निर्माण गरिएका साहित्यमा घुसाइएका ब्यङ्ग्यार्थ र गोरखा विस्तारको पदचापले आदिवासी किरात लिम्बूका मनमा गढेका घाउले गर्दा आदिवासी समेटिन सकेको छैनन्। वैमनस्यताले उत्पन्न धमिलो पानीमा विदेशी स्वार्थको प्रवेश तथा धर्मान्तरणको प्रभावलाई नकार्न सकिन्न। यद्यपि, आदिवासीका कुण्ठा वा विद्रोहलाई बाहिरी तत्वबाट परिचालित परिघटना भएको आरोप लगाएर विषयलाई दबाउनु वा पन्छाँउनु भनेको एकप्रकारले दमन नै हो।

आदिवासीको शैव परम्परालाई आधार मानेर समग्र किरात लिम्बूलाई औपनिवेशजन्य हिन्दु

धार्मिक छाता ओढाउन खोज्नु राजनीतिक वा रणनीतिक चाल मात्र हो। राष्ट्रिय एकताबीच उत्पन्न त्यस्ता तनावले नेपाल एकीकरण सही अर्थमा हुनदिँदैन।

दशैँलाई सकारात्मक कोणबाट हेर्न सकिन्छ। आजको युगमा अन्तरजातीय विवाह परम्परा बढेको अवस्था छ। घरभित्र विभिन्न सांस्कृतिक पृष्ठभूमिबाट मन मिलेर घर बसालेका छौँ। गोरखालीले दशैँलाई विजयत्सवका रूपमा मनाएको मन नपरेमा त्यसको बदला पितृको आशिर्वादका रूपमा मान्यजनबाट टीका लिन पनि त सकिन्छ। कुनै अन्नबाली पाकेमा न्वाँगी पूजा गरी तागेरानिङ्वाभूमाङको प्रसादका रूपमा टीका ग्रहण गर्न पनि सकिन्छ। यदि रातो टीकामा पुर्खाको रगतको छायाँ देखिए बिना रङ चामल टीका लगाउन सकिन्छ। किनभने कुनै समुदायले कुनै संस्कृतिलाई आफू अनुकूल ग्रहण गरेका अनगिन्ति उदाहरणहरू छन्। जस्तै तिहार पर्व किरात लिम्बूले बलिहाङ ताङनाम नामले लारिङ्गे नामलिङ्गे भन्दै मनाउँछन् भने गैर किरात लिम्बूले देउसी भैली भन्दै मनाउँछन्।

किरात लिम्बू संस्कृतिमा धाननाच छ। मुन्धुम, पालाम र वर्तमान अनुसन्धानले पनि किरात पुर्खाले धेरै अघिदेखि धान खेती गरेर धाननाच चलाएका थिए। मानव सभ्यतारम्भमा चीनमा सुरू भएको धान खेतीलाई नेपालमा स्थापित गराउने किरात जाति भए तापनि धान नाचेर धानसितको नाता विश्वलाई देखाउने जाति लिम्बू नै हो। यसैले धान बाली पाकेपछि हामीले यो साल पनि धान फलायौँ भनेर न्वाँगी चढाएर निधारमा चामल टाँसेर दुनियाँलाई देखाउनु गौरवकै कुरा हो। यसले जीवन दर्शन पढाउँछ। यसरी दश दिन भव्य मनाइने दशैँ पर्वमा चामल टीकाको महत्व छ। दशैँलाई दश दिन मनाउन नभ्याए दिन घटाएर मनाउन सकिन्छ।

रैथाने पर्व हराउँदै गएको बेलामा देश परदेशमा छरिएका परिवारका सदस्यले परिवार भेट्ने मौका र आशिर्वाद थाप्ने अवसरलाई सकारात्मक दृष्टिले हेर्न सकिन्छ। ब्राम्हणवादी हिन्दूले संस्कृतिलाई धर्म र राजनीतिमा मिसाए तापनि आदिवासीका परम्परालाई जगेर्ना गर्ने ठाउँ छ। दशैँलाई आफ्नै किसीमले ब्याख्या गर्दै मनाएमा धार्मिक सहिष्णुता पनि देखिन्छ।

सबै धर्म र संस्कृतिलाई सम्मान गर्ने वातावरण बनाउन हामी सबैको भूमिका अपरिहार्य हुन्छ। अब आम जनसमुदाय सचेत र सकारात्मक हुनुपर्दछ। आदिवासीका अस्तित्वका सवालमा राज्यपक्ष जिम्मेवार बन्नुपर्दछ। आदिवासीले पनि धार्मिक सहिष्णुता, राष्ट्रिय भावना र एकतालाई ध्यान दिनुपर्दछ।

६.१३ आदिवासीको पहिचानमा चुनौती

किरात लिम्बू आफ्नो पहिचान स्थापित गर्न लालायित देखिन्छन्। पहिचानवादी अभियानले गोरखाली विस्तारवादको विरोध गर्दछ। अरूणपूर्वका लिम्बुवानसित गोरखालीले गरेको सम्झौताको कुरा उनीहरू उठाउँछन्। रैथाने भाषा र संस्कृतिमाथि दमन भएकोमा खबरदारी गर्दछन्। संघीयतामा जातीय राज्य हासिल हुन नसके पनि प्रदेन न १ लाई किरात वा किरात लिम्बुवान नामाकरण गराउन पहिचानवादी उद्यत देखिन्छन्। तर उनीहरू किन सफल हुनसकेनन् केही छलफल गरौँ।

प्रदेश न १ लाई किरात वा किरात लिम्बुवान बनाउने भन्ने सवाल यिनीहरूले उठाए पनि यसमा उनीहरू नै एकमत छैनन् वा उनीहरूले उठाउने आवाज विरोधाभाषपूर्ण छन्। त्यसैले माओवादी आन्दोलनले जातीय राज्य बनाउने कुरो उठाए पनि कार्यान्वयन गर्न सकेन। एमाले र नेपाली कांग्रेस जातीय राज्यको विपक्षमा उभिए। नेपाली राजनीति जातीय राज्यको पक्षमा गएन।

यस्तो अन्यौल वा तनाव भइरहनुमा धेरै कारण छन्। पहिलो कारण हो जनसंख्या। जनगणना २०२१ अनुसार लिम्बूको जनसंख्या ४१४७०४ अर्थात् १.४२ प्रतिशत छ। आदिवासी भएता पनि घट्दो क्रममा रहेको यति नगन्य लिम्बू जनसंख्याको आवाज करिव ९९ प्रतिशतलाई उपयुक्त वा सान्दर्भिक नलागेकोले आदिवासी पहिचानको आवाज निस्तेज बनेको हो। तुलनात्मक रूपमा किरात शब्दभित्र आदिवासी जनजाति समेटिने भएकाले तुलनात्मक रूपमा यो जनसंख्याको

अनुपात ठूलो हुन्छ। ऐतिहासिक आधारमा खस र किरात रक्तअनन्या जाति हुन्। आर्य पनि धार्मिक र सांस्कृतिक रूपमा किरात समुदायसित सम्बन्धित र परिचित रहेकाले सभ्यता र संस्कृतिका आधारमा उनीहरूलाई किरात शब्द बढी ग्राह्य लाग्नसक्छ। नामाकरण प्रारम्भिक चरणमा किरात प्रदेश नामाकरण हुने संभावना बढेको पनि थियो तर लिम्बुवान शब्द अघि सरेपछि सबै पक्ष बिच्किए। हाल ठुला दल नै जातीय पहिचानको विरूद्धमा उभिन पुगेका छन्।

प्रदेश सरकार दोस्रो पटक जननिर्वाचित हुँदा पनि यसले जनचाहनाअनुरूप काम गर्न सकेन। संघीय सरकार र स्थानीय सरकारबीच पुलको काम गर्न प्रदेश सरकार असफल छ। राजनीतिक कार्यकर्तालाई व्यवस्थापन गरेर राज्यको साधन श्रोत दोहन मात्र भएको जनगुनासो छ। फलस्वरूप जनताले प्रदेश सरकारको व्यवस्था हटाउन आवाज उठाउन थालेका छन्। त्यसैले पहिचानलाई राजनीतिमा मात्र सीमित राख्नु हुँदैन। यसलाई भाषिक, सांस्कृतिक र कार्यक्षमताका रूपमा पनि देखाएर मन जितेर पहिचान स्थापित गर्नेतर्फ समेत ध्यान जानुपर्दछ।

दोस्रो कारण आदिवासीका गतिविधि र भनाइले पनि यसमा शङ्का उपशङ्का उत्पन्न गरायो। २००७ साल र २०१५ सालमा आदिवासी किरात लिम्बूले आठराई क्षेत्रमा जातीय आतङ्क, लुटपाट मच्चाएर गाउँका ठूलाठालू गैरलिम्बूलाई गाउँनिकाला गरे। उनीहरू त्यसपछि झापा र मोरङ झरे। आठराईका कतिपय कुमाइँ हाल तराईमा जमेर बसेका छन्। उनीहरूले त्यो इतिहास भुलेका छैनन्।

२०६३ सालपछि संविधान नबनुन्जेलसम्मको कालखण्डमा पनि लिम्बुवान क्षेत्रमा केही उश्रृङ्खल मानिसहरूले ७ साल, १५ सालको पुनरावृत्तिको त्रास फैलाए। हिँसात्मक जातीय अभिव्यक्ति दिए र पुनरावृत्तीका केही गैरजिम्मेवार झिल्का उठाएका कुरा सामाजिक सञ्जालमा आएका थिए। फलस्वरूप लिम्बुवानमा बसोबास गर्ने गैरलिम्बू त्यसबेला चिन्तित र आतङ्कित बनेका थिए।

यो लेखक बाल्यकालमा कुमाइँ साथीसंग खेल्दाखेल्दै झगडा पर्दा मलाई लिम्बू भएकाले सातसाले डाका भनेर गाली गर्दथे। मलाई मात्र होइन खास गरी कुमाई जातिले लिम्बू जातिलाई गाली गर्नु परेमा 'चितुवा' त भै हाल्यो थप 'सातसाले, पन्द्रसाले डाका' भनी टाढैबाट सराप्दथे। यसबाट लिम्बूप्रति गैरलिम्बूमा कस्तो छाप रहेछ भन्ने थाहा हुन्छ।

२००७ साल, २०१५ सालमा पीडित समुदायका एक सदस्य आठराई जन्मेका केपी ओली हाल नेपालको ठूलो दल एमालेका नेता छन्। सायद विगतको पृष्ठभूमि सम्झेर एमालेका नेता खड्ग प्रसाद ओलीले सुरूदेखि नै जातीय राज्यको विरोध गरेका होलान्। त्यसै गरी नेपाली कांग्रेसका शेखर कोइराला पनि जातीय प्रदेशको विपक्षमा मुखर भएका छन्। कोइराला परिवारको इतिहास खोतल्दा बीपी कोइराला पनि आदिवासीप्रति सशङ्कीत थिए। बीपीले एकजना लाहुरेमार्फत् ताप्लेजुङका बराल बाहुनलाई पठाएको चिठी बीच बाटोमा खोलेर हेर्दा त्यहाँ उनले त्यहाँका स्थानीय लिम्बूलाई कसरी सहन र दमन गर्ने भनेर ढाढस दिएर चिठ्ठी लेखेका थिए भनेर अन्तरवार्तामा बताइएको छ।

यस्ता घटनाक्रमलाई व्यक्तिगत रूपमा भन्दा पनि पहिचानको सन्दर्भमा मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ। यो केवल केपी, बीपी वा शेखरको व्यक्तिगत कुरो होइन उनीहरूले समसामयिक जनचेतनाको प्रतिनिधित्व गरेका छन्। घटनाक्रमभित्र लिम्बूप्रति समस्त गैरलिम्बूको दृष्टिकोण र रणनीति प्रतिविम्वित भएका छन्। विगतको इतिहास र वर्तमानका कतिपय गतिविधिले गर्दा लडाकु लिम्बू जातिको पहिचानवादी नारादेखि गैरलिम्बूहरू सशंकित बन्न पुगेका छन्। फलस्वरूप किरात लिम्बूलाई अनुकूल साइजमा राखिराख्न उनीहरू चाहन्छन्। यसलाई केवल नकारात्मक रूपमा मात्र लिन हुँदैन। आफ्ना कमी कमजोरीतर्फ पनि लिम्बू समुदायले मनन गर्नुपर्दछ।

पहिचानवादी किरात लिम्बू समुदायले हिन्दु धर्मको विरोध गर्दछन् यसमा केही तुक पनि होला। तर उनीहरूले इसाई, मुसलमान अतिक्रमणबारे केही बोल्दैनन्। आज धेरै मात्रामा लिम्बू समूहगत रूपमा इसाई बनेका छन्। गाउँगाउँमा चर्च बनेर आदिवासी लिम्बू संस्कृतिमा अतिक्रमण हुँदा पहिचानवादी किन चासो र चिन्ता व्यक्त गर्दैनन र केवल एकोहोरो हिन्दु वा किरात धर्मको विरूद्ध

विषवमन गर्दछन्। कसैले मौलिक धर्मको वकालत गर्नु ठिक छ तर अरूको विरोध गर्नु सन्देहास्पद छ। हो, मानिस स्वैच्छाले जुनसुकै धर्ममा लाग्न पाउँछ। तर कसैलाई प्रलोभन वा करकापमा पारेर धर्मान्तरण गर्दा लिम्बू समुदाय किन चुइँक्क बोल्दैनन् अचम्म लाग्दछ। पहिचानविरोधीले लगाएको आरोप झैँ पहिचानको नारा र गतिविधि कतै प्रायोजित वा सुनियोजित पो हो कि भन्ने आशङ्का उठ्छ।

विदेशी गैरसरकारी संस्थाहरूले पहिचानवादीलाई उक्साएका छन् भन्ने आरोप लाग्ने गरेको छ। यसलाई पूर्णतः अस्वीकार गर्न सकिँदैन। किनभने पश्चिमेली मुलुकद्वारा प्रायोजित गैरसरकारी संस्थाहरूले संसारभर आदिवासीलाई इसाई धर्मान्तरण गरेका छन्। संभवतः त्यसैले पहिचानविरोधी हिन्दुहरू आदिवासीका माग जायज हुँदाहुँदै पनि सशङ्कित बनेका हुन्। तथ्याङ्कमा पनि आदिवासी सजिलै इसाई जालोमा फसेका देखिन्छन्। मौलिक धर्म र संस्कृतिमा विचलन हुँदा पनि पहिचानवादीले विरोध नगर्नु कतै पश्चिमा गैरसरकारी संस्थाको नूनको प्रभाव त हैन भनेर मनमा जिज्ञासा उत्पन्न हुन्छ।

स्वदेशमा बसेर आफ्नो पहिचानबारे सिर्जनात्मक ढङ्गले बोल्नु, लेख्नु असल कुरा हो। विदेशमा गएर मलाई अब केहीले छुँदैन झैँ गरी नेपालका बारेमा भडकाउ भाषा बोल्नु राम्रो होइन। किनभने विदेशी भूमि र पराय सहयोगबाट आएको गणतान्त्रिक संघीय नेपालका सोझा नेपालीलाई आफूले परिवर्तन ल्याएको धाक दिनेहरू त वास्तवमा विदेशी दलाल र तिनका दास रहेछन् भनेर अहिले सबैले चाल पाएका छन्। नेपालका राजनीतिक दलहरूका विदेशी धोती खुस्के पनि लाजसरम पचाएर भ्रष्टचारलिप्त शासन गरिरहेका छन्। पार्टीगत स्वार्थ हेर्ने राजनीतिले आदिवासीका पहिचानका सवाललाई स्वस्थ छलफल गर्नुको साटो भोटको राजनीति भएको छ। जनतालाई विभाजित गरेर शासन गर भन्ने बेलायती सिद्धान्तको सिकार आज संघीय गणतन्त्र नेपाल र नेपाली बनेको छ।

विदेशी सहयोगले देश बन्ला कि भन्ने थियो हिजोको सन्दर्भमा तर आज विदेशी दानले त देश अलपत्र पार्दोरहेछ भन्ने चाल नेपालीले पाएका छन्। त्यसैले सही कुरा पनि विदेशबाट कसैले बोलिदिँदा पहिचान कतै प्रायोजित बोली पो हो कि भन्ने भान जनमानसमा पर्नगएको छ। राम्रै कुरो उठाए पनि सन्दर्भले गर्दा विषयवस्तु शङ्काको घेरमा पर्दछ। जस्तै सामाजिक सञ्जालमा पहिचानबारे दिने गरेका गैरजिम्मेवारपूर्ण अभिव्यक्तिहरूले देशको मनस्थितिलाई भडकाउपूर्ण बनाइरहेकाछन्।

मेरो बुझाइमा पहिचान नराम्रो कुरा होइन यो सबैलाई चाहिन्छ। सकारात्मक र जिम्मेवार ढङ्गले जनचेतना फैलाउनु राम्रो हो तर भावना भड्काएर सामाजिक सदभाव विथोल्नु उचित होइन। सबैले सबैको पहिचानको सम्मान गर्नु पर्दछ।

नेपाली राष्ट्रगानमा गाइएझैँ हामी विभिन्न जात जातिका फूलहरू सबैजना राष्ट्रिय भावनाको एउटै मालामा गाँसिनु पर्दछ। यदि एकताको माला चुडिएमा हामी घर न घाटका हुनेछौँ।

अध्याय ७ निष्कर्ष

माथि प्रस्तुत गरिएका तथ्य, प्रमाण एवम् विश्लेषणका आधारमा निम्नानुसार निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ।

आनुवंशिक, ऐतिहासिक, भाषिक एवम् वैज्ञानिक तथ्यका आधारमा आधुनिक मानिसको समूहहरू करिव दुई लाख वर्षअघि अफ्रिका (कुशदेश)बाट विश्वभर क्रमसः विस्तार भएको थाहा पाइन्छ। सोही आधारमा फयङ साँबाका पुर्खा प्राचीन सुमेर र काशी जाति थिए। कालान्तरमा तिनै सुमेर र काशीको मिश्रित वर्णको रूपमा किरात जाति उद्‌भव भएको पुरातत्वविद तथा भाषाविदहरूको दावी छ। किरात/असुर/देव नामले चिनिने ती जाति शैव र बोन (प्रकृति र आत्मा) मा आस्था राख्दथे। किरात र तिनका भ्राता द्रविड/भिल जातिको उपस्थिति मोहन्जोदडो हरप्पा सभ्यतामा भएको उत्खननबाट सिद्ध हुन्छ। त्यसैले किरात प्राचीन भारतवर्षका आदिवासी जाति हुन्।

किरातको अर्को शाखा युरेसिया, चीन, तिब्बत, बर्मा भएर कालान्तरमा नेपाल प्रवेश गर्‍यो। किरात इतिहासअनुसार काशी सुमेर खाम्बोङबा किरात र ताङसाङबा, मुनाफेन मंगोल नश्लको रक्तमिश्रण सप्तसिन्धु हुँदै नेपालमा भयो। यसभित्र मंगोल समुदायको संख्या बढी मात्रामा भएकाले भोटबर्मेली भाषाको प्रभाव किरात समुदायमा पर्‍यो।

यसका साथै, ताङसाङ्बा (मंगोल) र मुनाफेन (चिनियाँ, भोटेली) समुदायबाट किरात समुदायमा बौद्ध धर्म प्रसार भयो। यसरी प्राचीन शैव प्रभावित बोन आस्था भएका किरात समुदायमा लामावाद तथा बौद्ध बोन (युमा धर्म) मिश्रण भयो। फलस्वरूप किरात समुदायभित्र आज कोही सनातन शैव आस्था मान्दछन् भने कोही बौद्ध प्रभावित बोन अर्थात् युमा तथा लामा धर्ममा विश्वास गर्दछन्। यही भोटबर्मेली भाषा तथा प्रवेश मार्गको प्रभावले कतिपय किरात लिम्बू आफू किरात नभइ याक्थुङ भएको विश्वास गर्दछन्। यद्यपि प्रमाणका आधारमा यिनीहरूका पूर्वज एकै सुमेर, काशी थिए।

नेपालमा प्रवेशमार्गका आधारमा उत्तर र दक्षिणबाट आउने जाति आफूलाई क्रमसः लासागोत्रे र काशीगोत्रे भन्दछन्। भाषाविज्ञान, मुन्धुमअनुसार बिगतका काशी/ सुमेर/ साबायेत्हाङ एकै सन्तान भएको र हावाहुरीझैँ तिनीहरू फनफनी घुम्दै विभिन्न दिशामा छरिएको मुन्धुमी कथन छ। त्यसमध्ये कोही पछि नेपालमा भेट भएको आख्यान फयङ साँबा मुन्धुमले पनि बताउँछ। यस तथ्यलाई भाषाविज्ञानले पनि समर्थन गर्दछ। यसलाई थप पुष्टि गर्ने पुरातात्विक प्रमाण पनि भेटिन्छन्।

विद्वानहरूले अघि सारेका प्राचीन मानव परिवारको संस्मरणकालीन पात्र स्वयम्भुव मनुबाट फयङ साँबाको प्राचीन वंशवृक्षलाई आरम्भ विन्दु मान्न सकिन्छ। स्वयंभुव मनु (१), उत्तान (२), उत्तानपाद (३), दक्ष/दक्षपुत्री (४५), यम, बसु (पत्नी), घर, रूद्र, द्रविड/ हुन/ रमण, ह्यतल/ किरात/ दास र मोग/ मंगोल उद्‌भव भए। त्यसपछि किरात र मंगोलबाट मुनाइङबा, किराताइङबा, याक्तुम्बा र सेन विकसित भएको दावी इतिहासकार नारदमुनि थुलुङले पर्सियन इतिहासका आधारमा गरेका छन्। यस तथ्यलाई यो लेखकले सारका रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

फयङ साँबाको ऐतिहासिक वंशवृक्ष खाका सेन वंशी चुडामणि सेनका माइला सन्तान साँबासेरेङबाट आरम्भ भएको मान्न सकिन्छ। साँबासेरेङ/ सेत्छेने सेनिहाङ रायबाट क्रमसः यबोहाङ, कम्बाहाङ, साइगोहाङ/ साराताप्पा, साग्मोहाङ, यबोहाङ उद्‌भव भए। त्यसपछि क्रमसः केम्बुहाङ, पोमुहाङ, थपोचङ, हैबा, केम्बाहाङ, केसाङनाहाङ, फेम्बुनहाङको उदय भयो।

जेहोस्, इतिहास र वंशावलीका आधारमा किरातबाट सेन र सेनबाट साँबा र राय/ राई हुँदै एक

हाँगो फयङ राई र अर्को हाँगो फयङ लिम्बू (याक्थुङ) मा विकसित भएको देखिन्छ। साँबा परिवारमा हाल डेढ दर्जन बढी सदस्य छन्। साँबाबाट फयङ उद्भव भएपछि खम्बुवानमा राई र लिम्बुवानमा लिम्बू जातिका रूपमा रहेका छन्। यिनीहरूको साँबाबाट उम्रेको हाँगोको फयङ वंशक्रम हाल १२ पुस्ता चल्दैछ।

वंशावलीअनुसार सेनवंशी चुडामणि सेनका माइला सन्तान साँबासेरेङको मेवाखोला प्रस्थान वि.स. १३८८ मान्ने हो भने साँबा थर उद्भव भएको करिव ७०० वर्ष भयो। त्यसै गरी वंशवृक्षलाई आधार मान्ने हो भने साँबा थरबाट फयङ उपथर उद्भव भएको करिव ३०० वर्ष भयो।

वंशावलीअनुसार फेम्बुनहाङका दुई सन्तान साम्सक र लादिफुङ भए। साम्सकबाट सोर्मु, फेक्वानछाङ, सेनिहाङ सन्तान भए। सोर्मुका सन्तान चङबाङ साँबा भए। फेक्वानछाङका सन्तान लुङहिम्बा, फेन्छाङवा, फयङ र कोइदाङबा साँबा भए। सेनिहाङबाट मिकेन्दाङ सन्तान भए। त्यसै गरी साम्सकका भाइ लादिफुङबाट मुदेन साँबा उद्भव भए।

अब फयङ साँबाको उद्भवदेखि हालसम्मको काललाई ऐतिहासिक काल मान्न सकिन्छ। यसकालमा फयङ साँबा पहिलो पुस्तालाई इ १ मान्ने हो भने हालसम्म कुनै हाँगोमा १२ त केही हाँगोमा १३ पुस्ता सुरू भएको छ। पहिलो फयङ इ१ बाट इ२ तुम्याहाङ त्या र तुम्याहाङ हिरी दुई भाइ सन्तान भएका थिए। इ२ तुम्बाहाङ त्याका सन्तान इ३ सरन्दा, यरन्दा, चनुवा भए। इ२ तुम्बाहाङ हिरीका सन्तान क्रमसः इ३ युबन्दा, इ४ शाहीवाल, इ५ जसपाल, इ५ इरूहाङ भएका थिए। इ३ सरन्दाबाट इ४ पियुसिङ भए भने इ३ सरन्दाका भाइ चनुवाबाट क्रमसः इ४ पन्चकन्दा जन्मिए। इ४ पन्चकन्दाका इ५ धनकर्ण र चासमुखी जन्म भयो। यसरी वंशवृक्ष आधुनिक कालमा इ१ देखि इ१२ वा इ१३सम्म विस्तारित भएको पाइन्छ।

वंशावली तथा विभिन्न तथ्यका आधारमा फयङ विकासक्रम फयङ उत्पत्ति इ१ देखि इ३ सम्म मेवाखोला थूम साँबामा भएको थियो। तिनको चौथो पुस्ताबाट फयङ दरसन्तान मेवाखोलाबाट कोही आठराई हाङपाङ, कोही संखुवासभा, पाँचथर, सिक्किम, भुटान, असम क्षेत्रमा फैलिएको वंशावलीबाट थाहा हुन्छ। हाल यिनीहरू नेपालको पूर्वी तराई, ललितपुर, बाहिर भारत, भुटान र बेलायतमा विस्तारित भएका छन्।

साँबा वंशझैँ फयङ परिवार पनि आफू खाम्बोङबा जाति अर्थात् काशीवंश भएको दावी गर्ने गर्दछन्। जुन कुरा उनीहरूको उत्पत्ति मुन्धुमहरूमा उल्लिखित छ। मुन्धुमअनुसार साँबा जातिका पुर्खाका क्रिडास्थलमा मेचीदेखि सुनकोशी, तामाकोशी क्षेत्र थिए। साँबा पुर्खा कोशी बराहा क्षेत्रबाट तम्बरखोला समातेर उकालो लागेको र बँदेल शिकार गरेको कथा छ।

सांस्कृतिक तथा धार्मिक आस्थामा यिनीहरू एकातिर प्रकृति र आत्मापूजक बोनधर्मी भएकाले मादक पदार्थका साथ पशुपंक्षी तथा बँदेलको मासु पितृदेवलाई चढाउँने गर्दछन्। भोग दिएका वस्तुलाई प्रसादका रूपमा ग्रहण गर्ने गर्दछन्। यिनीहरू खुलेर बोनधर्मी भएको नबताए पनि सारमा यिनीहरूका आत्मापूजा (पितृपूजा), प्रकृतिपूजा, तथा फेदाङ चलाउने प्राचीन बोन दर्शनमा आधारित संस्कृति र परम्पराका हुन्।

अर्कातिर साँबा फयङ शैवमार्गी भएकाले मेवाखोलामा बसुन्जेल वि.स. १८६८ सम्म यिनीहरूले जनै धारण गरे। तर, गिर्वाणयुद्ध वीरविक्रम शाहको पालामा साँबालाई गोरखाली वंशसरह मानी किपट अधिकार नदिने लिखत काठमाडौँबाट जारी भए पछि मेवाखोलाका साँबाले किपट जोगाउन अन्य लिम्बूसित एकताबद्ध भएका थिए। लिम्बूलाई दिइने किपट अधिकार काशीवंश साँबालाई सगोत्रीका नाममा गोरखालीले खोस्न लागेकाले बरू आफूले भिरी आएको जनै त्यागेर ढाकरका ढाकर तम्बरखोलामा बगाइदिए। चुम्लुङ वा भेला गरेर काशीवंश साँबाले लासागोत्रे लिम्बूसित मतो मिलाए र उप्रान्त लासागोत्रे लिम्बूसित काशीगोत्रे लिम्बूले सराबरी विवाह कुटुम्बेरी चलाउने प्रतिबद्धता जनाए। यसरी साँबा जाति लिम्बुवानमा क्रमसः विलय भएका थिए।

बहुसंख्यक लिम्बुवानका फयङ साँबा लिम्बू याक्थुङका रूपमा चिनिन्छन्। यद्यपि, संखुवासभामा बसोबास गर्ने फयङ साँबा परिवार आज फयङ साँबा राईका रूपमा चिनिन्छन्।

स्मरण रहोस्, फयङहाङको हाङ र उनका पुर्खाले भिरेको राई वा राय पदले स्थानीय आपुङ्गी राजा वा सामन्त पदवीलाई जनाउँछ।

देशमा आएको सामाजिक आर्थिक परिवर्तन तथा राजनीति अवस्थाका कारण हाल फयङ राई लिम्बूहरू पुरख्यौली थातथलोबाट अन्यत्र छरिएर बसेका छन्।

सन्दर्भसूची

Cardona, G. (2013). Devanagari Writing System. Encyclopedia Britannica. Encyclopedia Britanica Inc, https://www.britannica.com/topic/Devanagari

Chemjong, I. S. (1974). *Kirat Kalin Bijayapurko Itihas*. (1st ed.) Kathmandu Nepal: Tribhuvan Univer¬sity, Kirat Language and Literature.

Chemjong, I. S. (2003a). *Kirat Mundhum* (Kiratko Veda) (3rd ed.). Lalitpur: Kirat Yakthung Chumlung.

Chemjong, I. S. (2003b). *Summary of Kirat Philosophy* (2nd ed.). Lalitpur: Kirat Yakthung Chumlung.

Chemjong, I. S. (2003c). *History and Culture of the Kirat people.* (K. Y. C. Lalitpur, Ed.) (4th ed.). Lalitpur: Kirat Yakthung Chumlung.

Chongbang Samba, B. P. (2009). Chongbang Samba Bangsawali (1st ed.). Taplejung: Bangsawali Sankalan Samiti, Nepal.

Datta, B. (n.d.). *Bharat Barsa ka Brihad Itihas*. Delhi, India.

Danielou, A. & Gabin, J. (2003). *Shiva and the Primordial Tradition: From the Trans to the Science of Dream*, Inner Traditions Rochester, Vermont 05767.

Dibeltulo, M. (2015). The revival of Tantrism: Tibetan Buddhism and modern China. A dissertation submitted in partial fulfilment of the requirements for a Doctor of Philosophy at The University of Michigan.

Duan, C., Guan, X., & Chien, P. (1998). Relocation of Civilization Centre in Ancient China: Environmental Factors. Ambio, 7(27), 572–575.

Ingnam Limbu, R. K. (2012). Yakthung Paan (1st ed.). Limbuwan: Prakashan Samiti.

Jurmain, L.K. (2008). Introduction to Physical Anthropology 11th Edition (Eleventh Ed.) Lynn Kilgore, Wenda Trevathan and Russell L. Ciochon 2008 Tapa blanda – 1 Enero 2008

Kafle, M.P. (1983). Vishwako Itihas. Kathmandu, Tribhuvan University, Curriculum Development Centre.

Kalyanaraman, S. (2019). Indal Puja of Bhilala in India. Indal—Indar—Indra tracing the presence of Meluhha in the ancient Near East. Retrieved March 19, 2020, https://www.academia.edu/11922238/Indal_Puja_of_Bhilala_in_India._Indal_-_Indar_-_Indra_tracing_the_presence_of_Meluhha_in_ancient_Near_East

Kandangwa, K.M.(1988). 'Chhahara' weekly, Year 10, Volume 2-25, Kathmandu.

Khatri, P. (1987). *Nepali Samaj ra Sanskriti*. Lalitpur, Nepal, Sajha Prakashan.

Laoti, Y. (2005). *Adibasi Limbu Jatiko Sanchipta Parichaya*. Lalitpur: Dil Bahadur Laoti.

Li, J. (2004). Ancient Black Chinese From East Africa. Trinicentre.com Fudan University Shanghai China. Retrieved on September 2, 2020, https://www.trinicenter.com/FirstChinese.htm

Limbu People (2021, May 30). In Wikipedia. Retrieved June 1, 2021, from https://

ne.wikipedia.org/wiki/लिम्बु_जाति

Limbu Translation Service (2002). Limbu Translation Services -USA, Translation Services. Retrieved January 15, 2021, https://www.translation-services-usa.com/languages/limbu.php

Logan, J.R. (1853). General Characters of the Burma-Tibetan, Gangetic, and Dravidian Languages. The Journal of the Indian Archipelago and Eastern Asia. Volume 7, January, pp105-137.

Mabohang Limbu, P. B., & Dhungel, B. N. (1990). Sanschipta Nepal Itihas (2nd ed.). Lalitpur: Kirat Prakashan tatha Abhilekh Kendra.

Magar, D. (2021, October 3). Magar Itihas [Facebook page] Facebook Retrieved Date of retrieval, from https://www.facebook.com/devdahamagar/photos/a.1521747298143897/3009954802656465/?type=3

Manandhar, S. (2020, October 23). Things you probably didn't know about Dashain. My Republica. https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/things-you-probably-didn-t-know-about-dashain/

Mark, J. J. (2019). Bronze Age Collapse. Ancient History. https://www.ancient.eu/Bronze_Age_Collapse/

Oli, S. (1988). *Salakhala Nepali Kala. Kirateswar Sandesh*. (ed: Swami Prapannacharya), Jhapa Lakhanpur Sitapuri, Kirateswar Prakashan.

Pandey, R. (2023, Sept 5). When and How Bharat became India? Times of India TOU Education. https://timesofindia.indiatimes.com/education/news/when-and-how-did-bharat-became-india/articleshow/103384141.cms

Pandeya, S. (2013). *BharatVarshka Brihad Itihas*. New Delhi: Lokbharti Prakashan.

Phyang Samba, M. H. (2019, August 20). Manuscript of Phayang Samba genealogy from Sankhuwasabha, Manuscript submitted for publication

Phyang Samba, R. B. (2019, Aug 20). Manuscript from Panchthar submitted for publication.

Phyang Samba, T. B. (2019, August 15). Manuscript from Dharan, Sunsari submitted for publication.

Phyang Samba, Y. R. (2019, August 15). Manuscript from Dharan, Sunsari submitted for publication.

Pokhrel, B. K. (1998). Khas Jatiko Itihas, Biratnagar, Udatta Anusandhan.

Samba Mingsra (2018). Samba MingshraSangchumbhoko Bidhan 2075, (2018) Mewakhola Taplejung.

Sanijit. (2011). Religious Development in Ancient India. In Ancient History Encyclopedia. https://www.ancient.eu/article/230/religiousdevelopments-in-ancient-india/

Shastri, R. K. (1940). *Hindu Jatiko Utthan Ra Patan*, (ed.) Bal Krishna Shrestha, Kathmandu, Bansha Ratna Memorial Trust, 2007.

Sembu, U. (2014). Kipato Apaharan ra Pahichanko Andolan, Kathmandu, Adibasi Janjati Utthan Rastriya Pratisthan.

Sen Chobegu, B. B. (2007). Kirat Senehang Limbu Bansawali. Kirat Thegim Bansawali Prakashan Samiti.

Sheoran, S. (2017). The Science of Time and Timeline of World History. E-Book, TheScienceOfTime.com

Sheth, & Khushboo. (2017). A Brief History of Chinese Civilization. WorldAtlas. https://www.worldat¬las.com/articles/a-brief-history-of-chinesecivilization.html

Shrestha, S. K. (1985). Limbuwanko Aitihasik Adhyayan. Dhankutta: Ganga Devi Shrestha.

Subba, N.R. (2022). The Philosophical Analogy of the Saksak Mundhum to Greek Mythology of Genesis Man's Ages and Its Allegorical Notation, IAR Journal of Humanities and Social Science, 3(3):24-29.

Subba, N.R. (2023). Kirat Limbu Culture, Anthropological Investigation, Biratnagar, Nepal, Hamro Idea.

Tamang, S. (2023, October 13). Adibasi Janajati ra Dashain Parva [Video]. Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=a_iG4Tixd7Y&list=PPSV

The New Biblical Atlas and Scripture Gazetteer. (1860). The Religious Tract Society London. London, UK.

Thulung, N. M. (1985). Kiratko Nalibeli (1st ed.). Biratnagar: Angur Kandangwa, Biratnagar.

Tumbahang, G. B. (2011). Limbu Jatiko Chinari. Kathmandu: Adibasi Janajati Utthan Rastriya Pratisthan and Kirat Yakthung Chumlung.

Rai, S.K. (15 January 2020). Personal Interview.

University of Cambridge (2007). New Research Confirms 'Out Of Africa' Theory Of Human Evolution. Science Daily, https://www.sciencedaily.com/releases/2007/05/070509161829.htm

Upadhyay Regmi, C.M.(1990). Nepali Bhasako Utpatti (4th ed.). Kathmandu, Sajha Prakashan.

Wilson, E. O. (1975). Sociobiology: The new synthesis. Cambridge, MA: Belknap.

Yonghang, B. B. (2011). Yonghang Bangsawali. (B. R. Subba, Ed.) (1st ed.). Ilam.

अनुसूची

अनुसूची १ फयङ साँबा वंशावलीको पहिलो खाका

फेयङ्हाङ साम्बा लिम्बूको

बंशावली

वि.सं. २०५६

संकलक
ऐतराज फेयङ
हाङपाङ-७, ताप्लेजुङ, नेपाल

प्रकाशक
नवराज सुब्बा (फेयङ)
जनस्वास्थ्य अधिकृत
(श्री ५ को सरकारमा कार्यरत)

प्रकाशकिय

संकलकले लामो समय, अथक परिश्रमका साथ विभिन्न स्थानमा बसोबास गर्ने आफ्ना दाजुभाई बन्धु संग सम्पर्क गरी पारस्परिक विचार मन्थन, शोधखोज, खोजपड्ताल गरी निजले तयार गर्नु भएको वंशावलीलाई लिपिवद्ध गरेर सानो कोसेली स्वरुप बन्धु माफ राख्न पाउँदा खुशी लागेको छ।

संकलकका अनुसार फेयडहाङ साम्बाहरुको आफ्नो राज्य मिवाखोला (ताप्लेजुङ) हो । वि.सं. १८०६ मा केही फेयडहाङ साम्बा ताप्लेजुङ हाङपाङ चुँवामा आई वसोवास गरे । आज २५० वर्षको दौरानमा यो जाति ताप्लेजुङबाट अधिराज्यको सुनसरी, मोरङ्ग, झापा, काठमाण्डौ, आदी जिल्ला तथा प्रवास तर्फ भारतको आसाम सम्म फैलिएर गई स्थापित भैसकेको छ।

समयको कहालिलाग्दो बदलिदो परिप्रेक्षमा आज हाम्रो आफ्नोपन अर्थात संस्कृति, परम्परा क्रमसः बिस्थापित हुँदै जातिगत ईतिहास, पहिचान तथा अस्तित्व नै असहाय भई छट्पटाइरहेको देखिन्छ । यसैले यस्तो विद्यमान मस्त/व्यस्त अवस्थामा आफ्नो जतित्व, बन्धुत्व र अस्तित्वको लहरो नछिनोस - पहरो नचर्कियोस् भन्ने आग्रहले अभिप्रेरित भएर प्रकाशित गरिएको यो सानो नासो भविष्यका हाम्रा प्यारा सन्तति प्रति समर्पित छ।

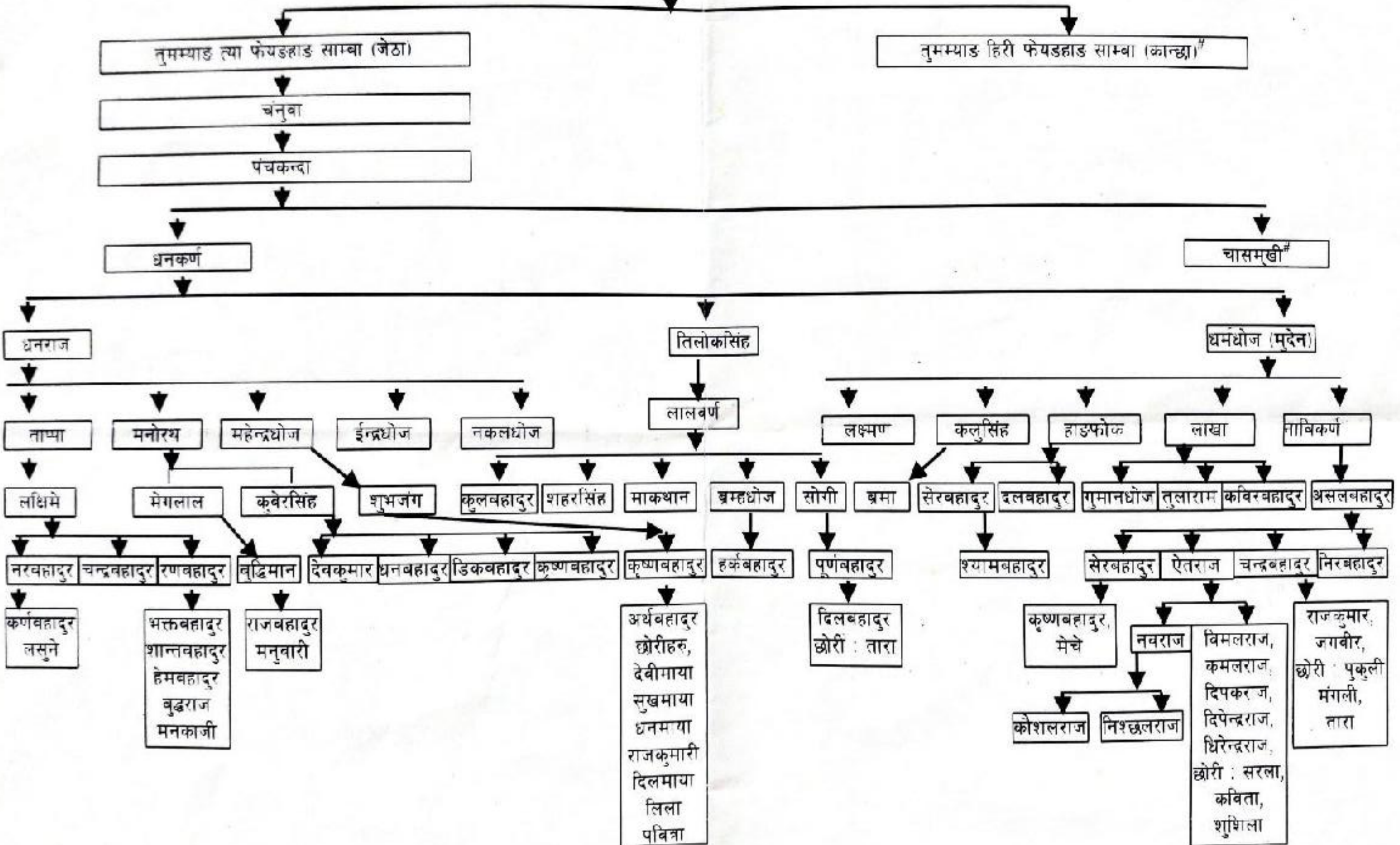
आदर्णिय बन्धुहरु ! यो नै अन्त होइन केवल सुरुवात हो । यसमा परिमार्जन गर्ने स्थान प्रसस्तै छन् । कतिपय छुटफूट भएका आफ्ना सन्ततिका नाम थपेर वा सच्याएर पुन: अर्को संस्करणमा अरु परिमार्जित रुपमा ल्याउनको लागी म आफ्ना मान्यवर दाजुभाई बन्धु, शुभचिन्तक र विद्वानहरुबाट सुझावको स्वागत तथा अनुरोध गर्दछु । सुझाव र सल्लाहको लागि संकलक वा प्रकाशकलाई सम्पर्क राख्न सकिने व्यहोरा अनुरोध गर्दछु।

प्रकाशक
नवराज सुब्बा
पोष्ट बक्स नं. २४४,
विराटनगर, फोन नं. ०२१-२२३९७

मितिः २०५६।०५।१७

फेयडहाङ साम्बा (लिम्बू)

- तुमम्याङ त्या फेयडहाङ साम्बा (जेठा)
  - चंनुवा
    - पंचकन्दा
      - धनकर्ण
        - धनराज
          - ताप्पा
          - मनोरथ
          - महेन्द्रधोज
          - इनद्रधोज
          - नकलधोज
        - लछिमे
        - मेगलाल
        - कुवेरसिंह
        - शुभजंग
        - कृष्णबहादुर
        - अर्थबहादुरछोरीहरु: देवीमाया, शुखमाया, धनमाया, राजकुमारी, दिलमाया, लिला, पवित्रा
        - देवकुमार, धनबहादुर, डिकबहादुर, कृष्णबहादुर
        - तिलोकसिंह
          - नरबहादुर
          - चन्द्रबहादुर
          - रणबहादुर
          - बुद्धिमान
          - कर्णबहादुर, लसुने
          - भक्तबहादुर, शान्तबहादुर, हेमबहादुर, बुद्धराज, मनकाजी
          - राजबहादुर, मनुवारी
        - धर्मधोज (मुदेन)
          - लक्ष्मण
          - कालुसिंह
            - ब्रमा
          - हाङफोक
            - सेरबहादुर
              - श्यामबहादुर
            - दलबहादुर
          - लाखा
            - गुमान्धोज, तुलाराम, कालिबहादुर
          - नाविकर्ण
            - असलबहादुर
              - सेरबहादुर
                - कृष्ण, मेचे
              - ऐनराज
                - नवराज
                  - कौशलराज, निश्छलराज
                - विमलराज
                - कमलराज
                - दीपकराज
                - दीपेन्द्रराज
                - धिरेन्द्रराज
                - छोरी: सरला, कविता, सुभिना
              - चन्द्रबहादुर
                - राजकुमार, जगविर, छोरी: मुक्ती, मंगली, तारा
              - निरबहादुर
      - चासमुखी
        - कौसिङ
          - रामदत्त
            - याखा चन्द्रवीर
              - मलबहादुर
              - ईडसराज
              - वीर प्रसाद
                - लाल बहादुर
                - गंगा प्रसाद
              - सनौले हर्कधोज
                - रनबहादुर, पदम, धोज, नन्द, शान्ति, मचिन्द्र
              - दलबहादुर
              - मानबहादुर
                - केमराज, अमृत
              - विश्वराज
                - मिनराज, मनिराज
          - पूर्णसिंह
            - चन्द्रबहादुर
          - बखतबहादुर
            - सुरेन्द्र
          - गजवीर
            - रविन्द्र
          - मणीकुमार
            - राजन, गजेन्द्र
          - टेकबहादुर
            - दीपक, विकास, प्रकाश
- तुमम्याङ हिरी फेयडहाङ साम्बा (कान्छा)
  - युवंदा
    - शाहीवाल
      - जशपाल
        - धनपति
          - मनिराज
            - शुभानसिंह
      - ईरुडहाङ
        - पंचनन्द
          - छोरी माकरबक
        - रहमान
          - द्रीपलाल

फेयङहाङ साम्बा लिम्बू
तुमम्याङ त्या फेयङहाङ साम्बा (जेठा)
तुमम्याङ हिरी फेयङहाङ साम्बा (कान्छा)#
चंनुवा
पंचकन्दा
धनकर्ण
चासमुखी#
धनराज
तिलोकसिंह
धर्मधोज (मुदेन)
ताप्मा
मनोरथ
महेन्द्रधोज
ईन्द्रधोज
नकलधोज
लालवर्ण
लक्ष्मण
कलुसिंह
हाङफोक
लाखा
नाविकर्ण
लक्षिमे
मेगलाल
कुबेरसिंह
शुभजंग
कुलबहादुर
शहरसिंह
माकथान
ब्रम्हधोज
सोगी
ब्रमा
सेरबहादुर
दलबहादुर
गुमानधोज
तुलाराम
कविरबहादुर
असलबहादुर
नरबहादुर
चन्द्रबहादुर
रणबहादुर
वृद्धिमान
देवकुमार
धनबहादुर
डिकबहादुर
कृष्णबहादुर
कृष्णबहादुर
हर्कबहादुर
पूर्णबहादुर
श्यामबहादुर
सेरबहादुर
ऐतराज
चन्द्रबहादुर
निरबहादुर
कर्णबहादुर
लसुने
भक्तबहादुर
शान्तबहादुर
हेमबहादुर
बुद्धराज
मनकाजी
राजबहादुर
मनुवारी
अर्थबहादुर
छोरीहरु,
देवीमाया
सुखमाया
धनमाया
राजकुमारी
दिलमाया
लिला
पवित्रा
दिलबहादुर
छोरी : तारा
कृष्णबहादुर,
मेचे
नवराज
विमलराज,
कमलराज,
दिपकराज,
दिपेन्द्रराज,
धिरेन्द्रराज,
छोरी : सरला,
कविता,
शुशिला
राजकुमार,
जगवीर,
छोरी : पुकुली
मंगली,
तारा
कोशलराज
निश्छलराज

अनुसूची २ सूचना संकलन चेक लिष्ट

सङ्कलकको नामः मितिः
वंशवृक्ष/नामावली टिपेको स्थानः
घर सङ्ख्याः
घरपरिवारको वंशवृक्ष सम्पूर्ण परिवार सदस्यको नामावली तथा साइनो खुल्ने (रेखाचित्र छुट्टै पानामा):
त्यहाँको समुदाय कहाँबाट आएका थिए ? ...
कहिले आएका थिए ?
कति घर आएका थिए ?
त्यहाँबाट अन्यत्र छुट्टिएर गएको भए
कहिले गए ?
कति घर गए ?
कता गए ?
सांस्कृतिक चलन
तुङदुङ्गे
माङ्गेना
...
नोटः
अन्य सांस्कृतिक चालचलन र अनुभवबारेमा सोध्ने
हालको पुस्ताको छोरीको नामावली पनि टिप्ने

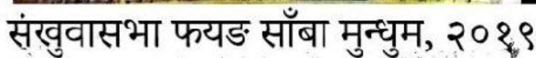
अनुसूची ३ लिङथाङ यकको प्राकृतिक स्वरूप

लिङथाङ यक, प्राकृतिक अवस्था, २००९

चङवाङ सांवा बंशावली

२०६६

(लिङथाङयक)

संखुवासभा फयङ साँबा मुन्धुम, २०१९

सुनसरी धरानमा बसोबास गर्ने फयङ साँबा (सन् १०१७)

पाँचथरमा बसोबास गर्ने फयङहाङ साँबा (सन् २०१९)

अनुसूची ४ केही सामुहिक तस्वीरहरू

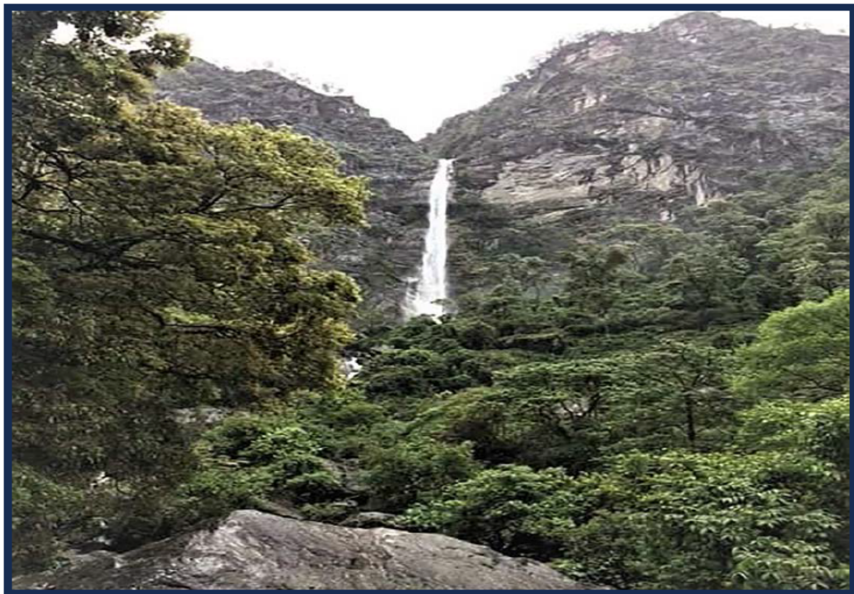

सिक्किममा बसोबास गर्ने फयङ साँबा (सन् १०१७)

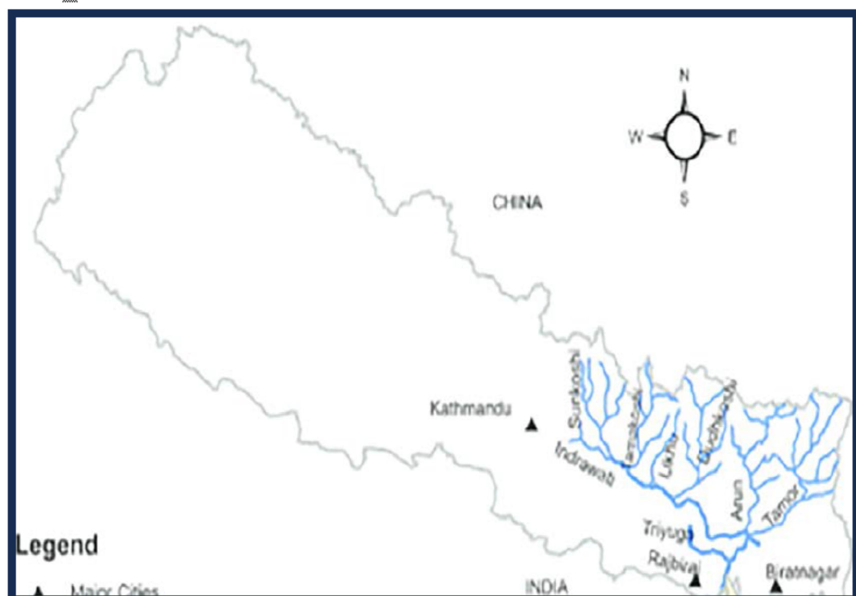
साँबा सङ्चुम्भोका पदाधिकारीहरू (सन् २०१९))

अनुसूची ५ अध्ययन क्षेत्रको एक प्राकृतिक दृश्य र नक्सा

ताप्लेजुङ मेवाखोला साँबास्थित फङफङे झरना

कोशी, तम्बरखोला, मेवाखोला क्षेत्रको रेखाचित्र.
नक्सा साभार दीपनारायण साह रिसर्चगेट

लेखक परिचय र अन्य प्रकाशन

नामः डा. नवराज सुब्बा
ठेगानाः विराटनगर, नेपाल
जन्म सालः २०१८
जन्मस्थानः आठराई हाङपाङ, जिल्ला ताप्लेजुङ, नेपाल
शिक्षाः स्वास्थ्य मनोविज्ञानमा विद्यावारिधि (त्रिविवि), जनस्वास्थ्य र नेपाली साहित्यमा स्नातकोत्तर (त्रिविवि), मानवशास्त्र, समाजशास्त्र, संस्कृती र जनसंख्या विषयक अध्ययन
कार्यानुभवः नेपाल सरकारको स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मंत्रालय अन्तर्गत विभिन्न जिल्लामा जिल्ला जनस्वास्थ्य अधिकृत भई साढे तीन दशक काम गरेको। जनस्वास्थ्य क्षेत्रमा अनुन्धान गरी लेख तथा पुस्तक प्रकाशित भएको। साहित्यिक तथा साङ्गितिक क्षेत्रमा रचित पुस्तक तथा एलबम् प्रकाशित रहेको।

लेखकद्वारा प्रकाशित अन्य पुस्तकहरू

सांस्कृतिक अध्ययनः

१ तुङदुङ्गे मुन्धुम समीक्षा, २०२०
2 Reviewing Tungdunge Mundhum, 2020,
3. An Investigation of Tungdunge Mundhum, A Kirat Mythology, 2023
४ किरात लिम्बू संस्कृति – मानवशास्त्रीय विवेचना, २०२१, २०२३

5. Kirat Limbu Culture - Anthropological Investigation, 2023
6. Genealogy of Phyang Samba, 2023

साहित्यिक सिर्जनाः कवितासङ्ग्रह– जीवन मेरो शब्दकोशमा, बीच बाटोमा ब्यूँझेर, यात्रा आधा शताब्दीको, चीत्कार, जोखनामा वर्तमान। गीतसङ्ग्रह– सहिदलाई सलाम, मन र माटो। निबन्धसङ्ग्रह– मनको मझेरी, समयको स्वाद, सिक्काका दुई पाटा।, Life in My Dictionary, Poems, The Mind Canvas, Essays, Self-Reflection at the Moment, Poems, Both Sides of Coins, Essays.

साङ्गितिक सिर्जनाः अडियो एलबम– देशको माया, हामी पहिले नेपाली, लुकेको रहर, अमूल्य जीवन, बहारसंग, हिमालैमा हिउँ। भिडियो एलबम्– प्रतिबिम्ब भाग १–४

जनस्वास्थ्य सम्बन्धी लेखनः जनस्वास्थ्य पाटा बाटा अनुभूति, जनस्वास्थयका सवालहरू, जनस्वास्थ्य अभ्यास र अनुभव, खोटाङको स्वास्थ्य, Traditional and Modern Health Care Practices and Effects on Rajbanshi, Health Seeking Behaviour of Rajbanshi in Morang, Nepal, Assessment of Health Improvement Program (Co-writer)

सांस्कृतिक अध्ययन लेखहरू

1. Review of 'Madhesh' Definition Found in the Nepal Academy Dictionary. Global Journal of Research in Humanities & Cultural Studies: 2 pp. 119-123 (4). DOI: 10.5281/zenodo.6792441
2. The Philosophical Analogy of the Saksak Mundhum to Greek Mythology of Genesis Man's Ages and Its Allegorical Notation. IAR Journal of Humanities and Social Sciences; 2022; 3(3): 24-29.
3. A Critical Review of the Evolution of Language Families in Nepal. *Global Journal of Research in Humanities & Cultural Studies*, Volume 02| Issue 02 | March-April | 2022
4. An Analysis of the Kirat Limbu Traditional Beliefs and Culture. *Global Journal of Research in Humanities & Cultural Studies,* Volume 02| Issue 01 | Jan - Feb | 2022
5. Tungdunge Mundhum Establishes a Link Between the Sen and the Samba Dynasties. IAR Journal of Humanities and Social Sciences; 2022; 3(1): 1-10.
6. The Subba Surname Attributes to the Kirat Legacy. IAR Journal of Humanities and Social Sciences; 2021; 2(6): 24-29.
7. Mewa Khola Toponym is a Historical Document, and Tampering With it Shows Fanaticism. IAR Journal of Humanities and Social Sciences; 2021;2(5): 1-6.
8. Tungdunge and Dhangdhange are Homonyms that Represent Limbu and Dhimal's Relationship. IAR Journal of Humanities and Social Sciences; ; 2021; 2(4): 44-51.
9. Ethnic Identity and Expansion in Kirat Samba Phyang. IAR Journal of Humanities and Social Sciences; 2021; 2(4): 1-10.
10. Kirat, Rai, and Limbu Are Somewhat Perplexed By The Vast Array Of Ethnic Identities. IAR Journal of Humanities and Social Sciences; 2021; 2(3): 31-40.
11. An Overview of the Association Between the Myths and Proof of Lepmuhang Mundhum and Matsya Purana. Journal of Global Literacies, Technologies, and Emerging PedagogiesVolume 5, Issue 2, November 2019, pp. 905-921.
12. Culture and Health: The Unifying Aspects of Cultures [SECTION] TRANS. INST-Internet-Journal for the Humanities, INST-Conférence 7.-9.11.2003

More find at: Academia.edu
https://independent.academia.edu/DrNawaRajSubba
Personal website https://nrsubba.com.np/